

TARTU ÜLIKOOL

Filosoofiateaduskond

Ajaloo osakond

Eesti ajaloo õppetool

Kersti Taal

**ÕPETATUD EESTI SELTS: RAHVAVALGUSTUSLIKUST
SELTIST TEADUSSELTSIKS KUJUNEMINE**

Magistritöö

Juhendaja:
Professor Tiit Rosenberg

Tartu 2006

Sisukord

Sissejuhatus	3
Historiograafia ja allikad	5
Õpetatud Eesti Seltsi ajaloo periodiseerimine	9
Rahvavalgustuslik tegevus	11
Teadusseltsiks kujunemine	16
I. Jürgensoni-näoline Õpetatud Eesti Selts	21
II. Seitsekümmend viis aastat eestikeelset Õpetatud Eesti Seltsi: eesti keel ja eestlased seltsi varasemas ajaloos	33
III. F.G.von Bunge ja Õpetatud Eesti Selts	69
IV. Friedrich Reinhold Kreutzwald ja Tartu	80
V. Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu kujunemislugu ja saatus	91
VI. Eestlased Õpetatud Eesti Seltsis XIX sajandil ja XX sajandi algul	106
VII. Õpetatud Eesti Selts Leo Meyeri ajal (1869-1899)	118
VIII. Sakslus ja eestlus Õpetatud Eesti Seltsis 20. sajandi algul	141
Kokkuvõte	163
Zusammenfassung	166
Kasutatud kirjandus	171

Sissejuhatus

1838. a 18. jaanuaril asutasid 19 eesti keelest ja kirjandusest ning ajaloost huvitatud meest Õpetatud Eesti Seltsi. Vaevalt oskasid ka eestlastest asutajaliikmed F.R. Faehlmann ja D.H. Jürgenson ette näha seltsi kaugemat tulevikku. Esialgu oli vaja pühenduda eestlaste haridustaseme tõstmisele, et sillutada maarahvale hariduse kaudu teed paremale tulevikule. Kuna puudus veel kindel usk eestlaste oma rahvuskultuuri võimalikkusesse, siis oli vaja koguda säilinud rahvalaule, rahva keelt ja kombeid, et säilitada neid tuleviku tarbeks kadunud rahvakillust. Õnneks osutus Õpetatud Eesti Selts eesti rahvale nii vajalikuks, et on suutnud raskete aegade kiuste ellu jääda ja töötab jätkuvalt teaduse ja eesti rahva kasuks.

Teadusseltsina asutatud Õpetatud Eesti Selts oli baltisaksa organisatsioonidest üks demokraatlikumaid, sest baseerus Euroopas üldisele teadlaste solidaarsusele ja võrdsusele, kus õpetlase päritolu polnud oluline.¹ Õpetatud Eesti Selts on tegutsenud 90 aastat saksakeelse ja ka saksameelse seltsina, kuid ta on olnud eesti selts oma sünnimõttelt ja oma nimelt ja eesti keele uurimine on kuulunud alati seltsi ülesannete hulka. Eestlased pole kunagi vähendanud saksa teadlaste osa seltsi sünniloos ja aastakümnetepikkuses töös seltsi juhtimisel ning väärtuslike teadustööde autoritena. Rahvuslike vastuolude teravnedes (eriti 20. sajandi algul) on sakslased püüdnud eestlaste osa vähendada ning nende poolt tehtut enda nimele kirjutada. Enamik ajast on Õpetatud Eesti Seltsis suudetud siiski ühiselt tööd teha rahvuslikust kuuluvusest sõltumata. Teaduslike seltside kaudu tihenesid ka teadlaste omavahelised kontaktid nii oma piirkonna kui ka teiste riikide teadlastega, mis 19. sajandi viimasel veerandil viis konkreetse koostööni (ühised näitused, ülevenemaaliste arheoloogiakongresside korraldamine).

Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu on oluline osa meie teadus- ja kultuuriloost ja üldkäsitus saab toetuda erinevate humanitaaralade teadlaste ühistööle (keele- ja kirjandusteadlased, folkloristid, arheoloogid, etnoloogid).

¹ Jansen, Ea. Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – Jansen, Ea. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004, lk. 159.

Magistritöö „Õpetatud Eesti Selts: rahvavalgustuslikust seltsist teadusseltsiks kujunemine” koosneb kahest ilmumisel olevast ja kuuest varem ilmunud artiklist, mis peamiselt on pühendatud Õpetatud Eesti Seltsi ajaloole 19. sajandil ja 20. sajandi algul, kuid raamatukogu kujunemislugu käsitlev artikkel ulatub 20. sajandi lõpuni. Neli artiklit käsitlevad eelkõige nelja nimeka seltsiliikme tegevust: asutajaliige Fr.G.von Bunge kui põhikirja koostaja, D.H. Jürgenson esimese sekretärina Õpetatud Eesti Seltsi traditsiooniliste töövormide ja asjaajamise kujundajana, Fr.R. Kreutzwaldi käsitus laieneb lisaks tegevusele Õpetatud Eesti Seltsis kogu tema Tartu perioodile ja on välja kasvanud ulatuslikust Fr.R. Kreutzwaldi juubelinäitusest, prof Leo Meyeri kolmekümneaastaselt esimeheks oleku perioodil kujunes varem peamiselt rahvavalgustuslikust seltsist lõplikult teadusselts. Eestlased ja eesti keel Õpetatud Eesti Seltsis on kahe artikli uurimisteemaks ning üks pühendatud eestlaste ja sakslaste vahekorrale Õpetatud Eesti Seltsis. Sissejuhatus annab historiograafilise ülevaate seltsi ajaloo senisest uurimiskäigust, seltsi ajaloo erinevatest perioodidest ning rahvavalgustuslikust seltsist teadusseltsiks kujunemisest 19. sajandil. Artiklid pole algselt mõeldud magistritööna, vaid kirjutatud huvist seltsi ajaloo vastu.

Kaheksat artiklit ühendavad probleemid, millele vastust otsitakse, on: kuidas suudeti seltsi esimestel aastakümnetel rahvavalgustuslikku tegevust ning samal ajal ka eesti keele ja kirjanduse uurimist edendada ja millised olid takistused eesmärkide elluviimisel, kuidas ühiskonna üldine areng mõjutas seltsi tegevussundi ning miks jäi Õpetatud Eesti Selts kõrvale eestlaste ärkamisaja sündmustest, milline osa oli eestlastel ja eesti keelel seltsi varasemas ajaloos, miks oli vajalik muuta Õpetatud Eesti Seltsi rahvavalgustuslikust seltsist teadusseltsiks, kuidas on eestlased ja sakslased seltsi eesmarke erinevalt mõistnud, teadusseltsiks kujunemine 19. sajandi viimasel veerandil, eestlaste ja sakslaste vahelised vastuolud, millist osa etendasid üksikisikud seltsi ajaloos.

Edasise uurimistöö käigus annab Õpetatud Eesti Seltsi ääretult mitmekülgne tegevus võimalusi lisaks üldkäsitlusele arvukateks üksikasjalikeks uurimusteks, näiteks: kuidas on poliitika ja ühiskonna areng mõjutanud seltsi saatust, eraldi uurimist vääriks seltsi liikmeskond, rahvusvaheline koostöö teiste seltside ja organisatsioonidega ning milline osa oli seltsil Venemaa ja Euroopa teadusseltside süsteemis, millist osa on seltsi ajaloos etendanud Tartu Ülikool ja Tartu linn, seltsi kogude kujunemine, teostumata jäänud ettepanekud, sakslaste ja eestlaste ühine koostöö algaastail ja hilisemad vastuolud.

Historiograafia ja allikad

Õpetatud Eesti Seltsil on tähelepanuväärne osa Eesti kultuuri- ja teadusloos, kuid põhjalikku seltsi ajalugu pole siiani ilmunud. 100. juubeliks ilmus vaid lühiülevaade seltsi ajaloost. 1936. a tehti ajaloo koostamine ülesandeks Mart Lepikule, kuid põhjalikkuse taotlemise tõttu ajalugu juubeliks ei valminud.² Järgnenud ajaloosündmused ja Mart Lepiku isiklik saatus on suure töö olematuks muutnud.³ Esimese põhjalikuma tagasivaate möödanikule tegi Fr. R. Faehlmann 1849. a aastakoosolekul. Ta alustas ettekannet kindla veendumusega, et selts on asutamisel seatud sihte muutumatult silmas pidanud ja töötulemused on tunnustust leidnud, tänu viljaka aktiivsuse vaimule on rõõmustavaid tulemusi nii eesti keele uurimise kui ka ajaloo alalt.⁴ 1853. a aastakoosolekul tegi sekretär Emil Sachssendahl tagasivaate aastail 1847-1853 tehtule.⁵ 1863. a seltsi 25. aastapäeva tähistades peatus seltsi esimees prof Carl Schirren pidukõnes ka seltsi asutamisel ja varasemal ajalool ning leidis, et selts on teelahkmel. Rahvusromantismist kantud rahvavalgustusliku tegevuse ajajärgust oli saanud möödanik.⁶ Konservator Hermann Hartmanni ettekandes käsitleti isikuid, kes seltsi heaks tööd teinud ja kõiki tähtsamaid saavutusi.⁷ 50. juubel 1888. a andis taas võimaluse varemtehtule hinnang anda. Esimees prof Leo Meyeri pidukõnele järgnes seltsi sekretäri Arnold Hasselblatti põhjalik ajalooline ülevaade.⁸ Juubel pälvis ka eesti ja saksakeelse ajakirjanduse tähelepanu, kuigi eestikeelsed ajalehed refereerisid enamuses seda, mida saksakeelsed kirjutanud olid.⁹ Esimees Leo Meyeri aastapäevakõned olid sageli seltsi ajaloole pühendatud, eriti viimane 1899. a, mil ta isikliku vaatenurga läbi minevikusündmustele

² EAA 2569-1-17, l. 33, 34; 2569-2-1 l. 76.

³ Mart Lepiku arreteerimisel 1945. a veebruaris konfiskeeris julgeolek kõik tema paberid. Vt lähemalt: Olesk, S. Mart Lepiku teest. – Kirjad üle mere. Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägiste, Karl Ristikivi ja Bernhard Kangroga. (Litteraria 19. Eesti kirjandusloo materjale.) Tartu, 2000, lk. 10.

⁴ [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 169-172.

⁵ Sachssendahl, E. Zur Geschichte der Gesellschaft vom 18. Januar 1847 bis zum 18. Januar 1853. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. III. H. 1. Dorpat, 1854, S. 91-107.

⁶ Oeffentliche Versammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zur Feier ihres 25-jährigen Bestehens am 18. Januar 1863. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1863. Dorpat, 1864, S. 1-7.

⁷ Samas, lk. 7-15.

⁸ Die Feier des 50 jährigen Bestehens der „Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Kais. Universität zu Dorpat“ am 18. (30.) Januar 1888. – Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1888. Dorpat, 1889, S. 1-71.

⁹ Eestikeelses ajakirjanduses ilmunud artikleid: Tähtsa Õpetatud Eesti Seltsi kohta... – Eesti Postimees. 28. jaanuar 1888, nr. 4; Õpetatud Eesti Seltsi 50-aastane juubelipidu. – Olevik. 25. jaanuar 1888, nr. 4; Eesti Õpetatud Seltsi 50 aasta juubelipidu Tartus. – Virulane. 25. jaanuar 1888, nr. 5; Õpetatud Eesti Seltsi tööst. – Virulane. 1. veebruar 1888, nr. 6.

hinnangu andis.¹⁰ Seltsi 75. aastapäev 1913. a möödus tagasihoidlikult. Eelmise aasta tormilised sündmused olid jätnud seltsi ebamäärasesse seisu, sakslaste põhikirjaparandused seltsi ainult provintsiaaljalugu uurivaks organisatsiooniks muuta ei leidnud Tartu Ülikooli Nõukogus kinnitust.^{10a} Seltsi esimehe advokaat Adalbert Volcki kõne oli kantud ajastu vaimust.¹¹ Nagu Schirren 50 aastat tagasi, leidis temagi, et selts on teelahkmel ning et eelmise kümnendi katastroofilised sündmused (1905. a) on purustanud vanad lootused ja ideaalid. Ta tunnistas küll eestlaste poolt tehtud tööd, kuid mainis, et Faehlmann, kes pidas end sakslaseks ja saksa haridusega Kreutzwald said vaid tänu seltsile oma püüdlusi ellu viia. Need mõtted olid jätkuks sakslaste poolt aasta tagasi väljaöeldule, kus eestlaste osa seltsis igati vähendada püüti.

„Kalevipoja” temaatikat uuris August Annist ning 1936. a ilmus ta kolmeosalises sarjas teise osana „Kalevipoja saamislugu,”¹² kus on seltsi tegevust eepose koostamisel ja väljaandmisel põhjalikult käsitletud. 100. aastapäevaks ilmus „Õpetatud Eesti Selts. Lühike tegevus-ülevaade” ja juubelisündmustest eraldi aastaraamatu köide¹³ ning arvukalt artikleid ajakirjanduses nii seltsi ajaloost kui ka juubelist.¹⁴ Pärast Õpetatud Eesti Seltsi sulgemist 1950. a oli natsionalistliku seltsi ajalooga tegelemine loomulikult välistatud. Ka Mart Lepik ei tulnud enam selle teema juurde tagasi. Kuid Õpetatud Eesti Selts oli jätnud oma väga mitmekülgse tegevusega nii sügavaid jälgi meie teadus- ja kultuurilukku, et 1960. aastatest alates ilmus seltsi tegevuse üksikuid tahke valgustavaid artikleid. Ilse Veersalu (Hamburg) uuris seltsi teeneid Eesti üldise bibliograafia alal, sealhulgas E. Winkelmanni ajaloobibliograafia koostamisel ja

¹⁰ Jahresversammlung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 22. Januar 1870. [Meyer, L. Über die Bemühungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft um die Abfassung eines Wörterbuches der estnischen Sprache.] – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1870. Dorpat, 1871, S. 18; Jahresversammlung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 18. (30.) Januar 1899. [Meyer, L. Persönliches, mit besonderem Hinblick auf die Gelehrte Estnische Gesellschaft.] – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1899. Jurjew (Dorpat), 1900, S. 1-24.

^{10a} 1912. a sündmustest vt.: Taal, K. Sakslus ja eestlus Õpetatud Eesti Seltsis 20. sajandi algul. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 200-2001. Tartu, 2003, lk. 7-28; magistritöös ilmunud artikkel VIII.

¹¹ Jahresversammlung am 18. (31.) Januar 1913 zur Feier des 75. Jahrestages der Stiftung. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912-1920. Dorpat, 1921, S. 13-19.

¹² Annist, A. „Kalevipoja saamislugu.” Tartu, 1936. VII, 241 lk.

¹³ Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastase tegevuse juubel 29.-31. jaanuarini 1938. (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1938. I.) Tartu, 1940. Lk. 1-99.

¹⁴ Artikleid ajakirjadest: Blumfeldt, E. 100 aastat Õpetatud Eesti Seltsi tegevust 1838-1938. – Nädal Pildis, 1938, 3(65), lk. 52-53, 58, 67; Lepik, M. Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest. – Eesti Kirjandus, 1938, 1k. 47-57; Liiv, O. Sada aastat Õpetatud Eesti Seltsi. – Akadeemia, 1938, 1, lk. 54-61; Orav, V. Marahva sündinu asju tundjide koggodus Tartun. (Õpetatud Eesti Seltsi juubeli puhul.) – Eesti Kool, 1938, 1, lk. 12-15; Roos, J. Õpetatud Eesti Seltsi 100 aasta juubeli puhul. – Eesti Kirjandus, 1938, 1, lk. 44-47; Sang, K. Õpetatud Eesti Selts 100 aastane. – Eesti Noorus, 1938, 1, lk. 16-17; M. M. The centenary of the Estonian Learned Society. – Baltic countries. Vol. IV. No. 2. May 1938, p. 295; Rh. Die Gelehrte Estnische Gesellschaft in Dorpat. – Baltische Monatshefte, 1938, 7/8, S. 464-467.

ilumismisvõimaluste otsimisel.¹⁵ Sergei Issakov leidis Leningradi arhiivis huvitavaid andmeid, mis seotud katsega 1860. aastail eestikeelset ajalehte „Eesti Koit” välja anda.¹⁶ Seltsi eellugu ja asutamist käsitles Epp Siimo.¹⁷ Koguteoses „Tartu” on samuti ülevaade Õpetatud Eesti Seltsi ajaloo kohta.¹⁸ G. von Rauchi koostatud Baltisaksa ajalookirjutuse ajaloos on Õpetatud Eesti Seltsist kirjutanud seltsi omaaegne liige Hellmuth Weiss.¹⁹ Eesti vanemat kirjanduslugu ja eesti keele uurimislugu käsitlevad teadlased on samuti hästi tuttavad ÕES-s tehtuga. Seltsi ajaloo olulist osa etendanud isikute elulugudes kajastub ka Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu. Kirjandusmuuseum on publitseerinud käsikirjalisi materjale, mis seotud Fr.R. Faehlmanni esinemistega Õpetatud Eesti Seltsis.²⁰ Fr. R. Faehlmanni teoste 1. köites on avaldatud tema ettekanne 1844. a ja aastapäevaesinemised 1848. ja 1849. aastal.²¹ Rudolf Põldmäe ja Valve-Liivi Kingissepa D.H. Jürgensoni-uurimustes on oluline osa tema tegevusel Õpetatud Eesti Seltsis.²² Ka arvukates Kreutzwaldi-käsitlustes kajastub lauluisa Õpetatud Eesti Seltsis tehtud töö²³ nagu ka Rita Tasa Leo Meyeri uurimuses.²⁴ R. Põldmäe on uurinud juba üliõpilasena seltsi astunud Jakob Hurda tegevust.²⁵ 150. aastapäeva ja seltsi taasasutamise puhul 1988. aastal ilmus mitmeid artikleid Õpetatud Eesti Seltsi esimehelt prof Herbert Ligilt ning aastaraamatus avaldati osa aastapäeva konverentsi ettekannetest.²⁶ Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu on huvipakkuvaks teemaks muutunud

¹⁵ Veersalu, I. Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest Eesti üldise bibliograafia alal. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale V. Tallinn, 1967, lk. 15-68; Veersalu, I. Mõnda uut D.H. Jürgensonist ja eesti bibliograafiast. – Keel ja Kirjandus, 1965, 10, lk. 615-618; Veersalu, I. E. Winkelmanni „Bibliotheca Livoniae historica” saamislugu. – Keel ja Kirjandus, 1970, 6, lk. 340-345.

¹⁶ Issakov, S. Õpetatud Eesti Seltsi katsest asutada ajakiri (ajaleht) „Eesti Koit”. Materjale Leningradi arhiividest (III). – Keel ja Kirjandus, 1966, 9, lk. 556-559.

¹⁷ Siimo, E. Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. – Keel ja Kirjandus, 1983, 7, lk. 369-374; 8, lk. 441-446.

¹⁸ Rosenberg, T. Õpetatud Eesti Selts. – Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Tartu, 2005, lk. 381-389.

¹⁹ Weiss, H. Die historischen Gesellschaften. – Geschichte der Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Köln; Wien, 1986, S. 121-139.

²⁰ Fr.R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. 5.) Tartu, 1988. 75 lk.

²¹ [Über die Sprache des Volkes. Vortrag. 1844.] = [Rahva keelest. Ettekanne 1844.]; [Vortrag in der Generalversammlung 1848.] = [Ettekanne 1848. a. üldkoosolekul]; [Vortrag des d.z. Präsidenten Hrn. Dr. Faehlmann am 19. Januar 1849.] = [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 121-128, 145-150, 164-172.

²² Põldmäe, R. Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. – Keel ja Kirjandus, 1985, 3, lk. 166-174; 4, lk. 227-233; Kingisepp, V-L. Dietrich Heinrich Jürgenson – esimene eestlasest eesti keele lektor. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised. 25.) Tartu, 2003, lk. 88-126.

²³ Nirk, E. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Tallinn, 1968. 546 lk.

²⁴ Tasa, R. Leo Meyer Tartu Ülikooli õppejõuna ja keeleteadlasena. (TRÜ Toimetised. 125.) Tartu, 1962. 85 lk.

²⁵ Põldmäe, R. Jakob Hurt ja Õpetatud Eesti Selts. – Keel ja Kirjandus, 1984, 4, lk. 226-234.

²⁶ Ligi, H. Õpetatud Eesti Selts 1938-1950. – Keel ja Kirjandus, 1988, 8, lk. 449-459; Ligi, H. Eesti Teaduste Akadeemia ja Õpetatud Eesti Selts. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariiklik teaduskonverents (2.-3. nov.) materjalid. Tallinn, 1989, lk. 200-205; Ligi, H. Kuidas Õpetatud Eesti Seltsist sai Eesti Selts (ÕES aastail 1919-1928). – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 22(1). Tartu, 1989, lk. 102-108; Ligi, H. Poolteist sajandit Õpetatud

isegi Saksamaal. Jörg Hackmanni on eriti huvitanud rahvuslik aspekt ja saksakeelse seltsi muutumine eestikeelseks.^{26a}

Õpetatud Eesti Seltsi ajaloo uurimise teeb lihtsamaks ulatuslik arhiivmaterjal Ajalooarhiivis (Fond 2569 Õpetatud Eesti Selts, samuti Tartu Ülikooli fondid 402 ja 2100) ja seltsi poolt kogutud käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumis. Ajalooarhiivi Õpetatud Eesti Seltsi fond koosneb kahest nimistust, kokku 354 säilikut. Kõige suurema osa moodustab kirjavahetus teiste kodu- ja välismaiste seltsidega, lisaks kirjad seltsi liikmetelt ning teistelt isikutelt. Juhatuse koosolekuid hakati protokollima alles 1929. aastal, seega varasematel aegadel juhatuses arutatu on kahjuks dokumenteerimata. Üldkoosolekute protokolle kirjutati seltsi asutamiset alates, vaid aastate 1903-1919 protokolliraamat on 20. sajandi alguse segaduste ajajärgul kaduma läinud. (Kaasaegsete arvates võtsid sakslased Saksamaale lahkudes protokolliraamatu kaasa.) Õpetatud Eesti Seltsi astumise ja seltsist lahkumise avaldusi pole kahjuks alles hoitud. Säilinud on liikmete, raamatukogu ja muuseumikogude nimistud, kassaraamatud, määrused ja lepingud. Tartu Ülikooli fondis (F 402, 2100) säilitatakse aruandeid ja seltsiga seotud kirjavahetust, Tartu Ülikooli Nõukogu ja valitsuse protokollides kajastub seltsi tihe side ülikooliga. Seltsi liikmete isiklikud toimikud sisaldavad eelkõige eluloolisi, vahel ka Õpetatud Eesti Seltsiga seotud dokumente. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA) säilitatav Õpetatud Eesti Seltsi fond 192 koosneb 2669 säilikust ning moodustus peamiselt Õpetatud Eesti Seltsile annetatud (harva ka ostetud) käsikirjadest, kuid seltsi endiste liikmete käsikirjade hulgas on ka seltsi ajalooga seotud materjale. Põhjalikumat uurimist väärib seltsi liikmete kirjavahetus, kust võib sageli leida huvitavaid fakte ja hinnanguid, mis ametlikus dokumentatsioonis ei kajastu.

TÜ Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜR KHO) leidub vähesel määral Õpetatud Eesti Seltsiga seotud materjale isikufondides ning Tartu Ülikooli, TÜ Raamatukogu ja Keskmuseumi fondides (F 55, F 4, F 29). Õpetatud Eesti Seltsi sõjajärgse perioodi ning likviderimisega seotud dokumente leidub arvatavasti ka Riigiarhiivis. Kindlasti on

Eesti Seltsi asutamisest. – Kleio '88, 1899, 1, lk. 94-99; Ligi, H. Õpetatud Eesti Selts enne ja nüüd. – Kirjanduse jaosmaa '88. Tallinn, 1992, lk. 38-46.

Rosenberg, T. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus ajalooteaduse edendamisel. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988-1993. Tartu, 1995, lk. 7-13; Peegel, J. Eesti keele ja rahvaluule kogumis- ning uurimistööst Õpetatud Eesti Seltsis. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988-1993. Tartu, 1995, lk. 14-17; Linnus, J. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus etnograafia vallas. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988-1993. Tartu, 1995, lk. 18-21.

^{26a} Hackmann, J. Von der „Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ zu „Õpetatud Eesti Selts“. Verein und Nation in Estland. – Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Hg. von Norbert Angermann, Michael Garleff und Wilhelm Lenz. Münster, 2005, S. 185-211.

Õpetatud Eesti Seltsiga seotud materjale Riia ja Leningradi arhiivides (eelkõige teadusseltside fondid).

Kirjalikest allikatest on esmase tähtsusega Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatud aastast 1861-1920, mis sisaldavad kuukoosolekute täpseid protokolle ja liikmete nimekirju. Hilisemates aastaraamtutes pole kahjuks ei koosoleku protokolle ega liikmete nimekirju. Varasema perioodi (1838-1863) koosolekute ülevaated on ilmunud nädalalehes „Das Inland.” Oluliseks allikaks on veel eesti- ja saksakeelne ajakirjandus (peamiselt „Postimees” ja „Dorpater Zeitung”), kus seltsis toimunut sageli erinevalt kirjeldatakse. Hindamatuks väärtuseks on Seltsi ajaloo uurijale Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetuse kuus köidet, samuti kultuuri- ja teadusloos oluliste eestlaste publitseeritud kirjavahetused.

Õpetatud Eesti Seltsi ajaloo periodiseerimine

1. periood – 1838-185(6)8 rahvavalgustuslik tegevus eesti rahva harimiseks
2. periood – 185(6)8-1869 languseperiood, peatahelepanu provintsi ajalool
3. periood – 1869-1900 loova töö periood, seltsi hiilgeaeg
4. periood – 1900-1919 languseperiood
5. periood – 1919-1940 loova töö periood, seltsi hiilgeaeg
6. periood – 1940-1950 segaduste periood, selts poliitiliste sündmuste meelevaldas
7. periood – 1988- taas loova töö periood

Esimest korda periodiseeris seltsi ajalugu sekretär Arnold Hasselblatt seltsi 50. aastapäeval 1888. a.²⁷ Tema jaotusprintsiibid on tänaseni kehtima jäänud. Esimene periood (1838-185(6)8) – seltsi kevade periood, mil peamiseks sihiks oli rahvavalgustuslik tegevus, kestis kakskümmend aastat. Teine periood (185(6)8-1869) – vaheperiood, mis oli pühendatud provintsi kaugema mineviku uurimisele. Kolmas periood – loova töö periood algas Leo Meyeri esimeheks saamisega 1869. a ja see ajajärk kujunes seltsi hiilgeajaks. Sama jaotusega nõustus Helmut Weiss.²⁸ Ta peab esimese perioodi, kus eestlased koos baltisakslastest estofiilidega tegutsesid edukalt eesti rahva kommete, keele ja kirjanduse uurimisel, tähtsaimaks sündmuseks „Kalevipoja” ilmumist. Teise perioodi saavutusena nägi ta provintsiajaloo uurimist C. Schirreni ja E. Winkelmanni

²⁷ Hasselblatt, A. Rückschau auf die 50jährige Thätigkeit der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft 1888. Dorpat, 1899, S. 25-26.

²⁸ Weiss, H. Die historischen Gesellschaften. – Geschichte der Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Köln;Wien, 1986, S. 128-131.

juhtimisel. Esimest ja teist perioodi lahutavaks aastaks sobiks hoopiski 1856. a. Sel aastal surid ÕES-i esimees Georg Moritz Santo ja kauaaegne sekretär Emil Sachssendahl, ning neile ei leitud väärilist järglast. Järgmised presidendid vaheldusid kiiresti (Baron Carl von Bruiningk (1857-1859), prof Ewald Tobien (1859-1860), Theodor Beise (1860-1861), prof Carl Shirren (1861-1864)). Ei Hasselblatt ega Weiss näe teises perioodis erilist tagasiminekut, kuid isegi toimetiste väljaandmises tekkis pärast „Kalevipoja” ilmunist pikem vaheaeg ja tegelikult pidi ka eepose ilmumine varem algama ning venis nelja aasta peale vaid rahapuuduse tõttu.²⁹ Kolmas periood algas keeleteaduse prof Leo Meyeri valimisega seltsi etteotsa 1869. a ning kujunes hiilgeajaks, millal taas hakati uurima eesti keelt ja kirjandust (J. Hurt, M. Veske, O. Kallas, V. Reiman) ja esiplaanile kerkis arheoloogia (C. Grewingk, R. Hausmann, G. Loeschke, J. Jung). Neljas periood algas pärast Leo Meyeri lahkumist ning H. Weissi arvates toimus siis eemaldumine seltsi eesmärkidest, sest eestlased tegutsesid oma rahvuslikes institutsioonides (Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Rahva Muuseum) ja nii jäi selts baltisakslastest ajaloolaste, arheoloogide ja kodu uurijate pärusmaaks. Baltisakslasena jätab Weiss hinnanguta need katsed, mis tema rahvuskaaslased võtsid 1912. a ette eestlaste seltsist väljatõrjumiseks ja provintsiaalajaloo seltsiks muutmise. Eestlaste huvi vähenemisega tuleb nõustuda, kuid ka baltisakslased ei tegutsenud enam nii aktiivselt nagu varasematel aastakümnetel. Põhjusteks 1905. a sündmused, aga ka varem aktiivselt tegutsenud seltsiliikmete tagasitõmbumine aktiivsest tegevusest (prof Richard Hausmann tervislikel põhjustel). Sajandi algul alanud langusperiood lõppes juba enne Esimest maailmasõda 1913. a seltsi tegevuse soikumise ja sõjaaastail ametliku sulgemisega. Järgmist viiendat perioodi, mis hõlmab Eesti Vabariigi aega (1919-1940) võib taas pidada seltsi hiilgeajaks: aktiivne koostöö teiste akadeemiliste seltsidega (Akadeemiline Ajalooselts, Emakeele Selts, Akadeemiline Kirjandusühing jt), teaduslukku läinud rahvusteaduste-alaste monograafiate (H. Moora, O. Liiv jt) ilmumine, uute sarjade lisandumine (Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade, Kirjad, Eritoimetised), seltsi muutumine eestikeelseks aastail 1928-1929, mida sündmuste kaasaegne Mart Lepik on nimetanud paleepöördeks³⁰ ning 1936-1937 aastal põhikirjaliste parandustega puhtteaduslikuks seltsiks muutmine, kus tegevliikmeteks said olla vaid humanitaaralade teadlased. 1930. aastatel räägiti ka Õpetatud Eesti Seltsi Akadeemiaks

²⁹ „Kalevipoja saamisluu.” – Annist, A. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg.” Toim. Ü. Tedre. Tallinn, 2005, lk. 517-518.

³⁰ Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägistega. – Kirjad üle mere. Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägistega, Karl Ristikivi ja Bernhard Kangroga. Tartu, 2000, lk. 15.

kujundamisest, kuid Eesti Teaduste Akadeemia asutati 1938. a siiski väljaspool Õpetatud Eesti Seltsi.

Kuues periood – aastad 1940-1950 – kujunes seltsile traagiliseks. 1940/41. a kavandatud muutused jäid alanud sõja tõttu ellu viimata: jaanuaris 1941 toimunud akadeemiliste seltside nõupidamisel esitati plaan akadeemilised seltsid koondada kahe vanema seltsi Õpetatud Eesti Seltsi ja Loodusuurijate Seltsi ümber. Peagi otsustati, et kahe vanema seltsi asemele tulevad hoopiski instituudid.³¹ Sõjaaastad suutis selts ilma eriliste kaotusteta üle elada (evakueeritud varad jõudsid õnnelikult Tartusse tagasi), kuid sobitumine rahvusteadusi uuriva seltsina nõukogulikkude süsteemi osutus vaatamata sõjajärgsete aastate optimismile ja uutele tööplaanidele võimatuks. Õpetatud Eesti Selts likvideeriti põhikirjavastaselt 1950. a ning väärtuslikud varad jagati mitme asutuse vahel. 13. juunil 1950. a vastuvõetud otsuses teatati ÕES-i juhatusele: „ENSV TA Presiidium on mitmel koosolekul arutanud Õpetatud Eesti Seltsi tegevust ja leidnud, et Selts ei ole arendanud põhikirjas ettenähtud tegevust, on muutunud passiivseks ja tema peamiseks tegevusalaks on olnud ainult raamatukogutegevus. Kuna Presiidium leidis, et ei ole eeldusi Seltsi muutmiseks aktiivseks nõukogulikuks organisatsiooniks, otsustas ta oma koosolekul 7.06.50 lõpetada seltsi finantseerimine alates 1. juulist 1950.”³² 1988. aastal alanud seitsmendat perioodi saab taas pidada loova töö ajajärguks, mil seltside rohkuses on Õpetatud Eesti Selts suutnud konkurentidest paremini oma kindla koha leida. On sümboolne, et kaht viimast perioodi ühendavaks lüliks on Fr.R. Faehlmann – viimane ettekanne 1950. a ja esimene 1988. a oli pühendatud Fr. R. Faehlmannile.

Rahvavalgustuslik tegevus

Valgustus- ja romantismiideedest mõjutatuna hakkasid baltisakslased 19. sajandi algul tundma suuremat huvi maa põlisrahvaste vastu, neis tekkis soov uurida põlisrahvaste keelt ja kombeid, aidata kaasa nende haridustaseme tõusule. Suuremat huvi pakkus ka Balti provintside ajalugu. Nii tekkisid saksa romantismivaimust kantuna Balti kubermangudes esimesed teadusseltsid, mis olid

³¹ EAA 2569-1-4, l. 81-84.

³² EAA 2569-2-40, l. 1.

avatud ka põlisrahvaste esindajatele. 1815. a asutati Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts, 1824. a Riias Läti Kirjanduse selts, 1834. a Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts.³³

Ka Liivimaa kubermangu põhjaosas tekkisid sajandi teisel kümnendil esimesed seltsid – Saaremaal 1817. a J.W.L. Luce eestvõttel Kuressaare Eesti Selts eesti keele uurimiseks ja 1819. a Tartus Lõuna-Eesti pastoreid ühendav Eesti Õpetatud Selts. Kahjuks ei osutunud kumbki elujõuliseks. J.H. Rosenplänter hakkas 1813. a Pärnus toimetama ajakirja „Beiträge zur kenaueren Kenntniss der estnischen Sprache.” Tema kaastöolisteks olid ka mõlema seltsi liikmed. Aktiivselt tegutses O.W. Masing, olles oma keelealaste tööde ja ajakirjandusliku tegevusega eeskujuks nii Kreutzwaldile kui Faehlmannile. 1836. a hakkas Tartus ilmuma liberaalse haritlaskonna poolt väljaantav nädalaleht „Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur,” mille üheks eesmärgiks oli kaasa aidata Venemaa Läänemere provintside mineviku ja oleviku paremale tundmaõppimisele.³⁴ Nädalalehe esimeseks toimetajaks sai prof Fr.G. von Bunge, hilisem Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliige ja põhikirja koostaja. „Inlandis” hakkasid ilmuma Õpetatud Eesti Seltsi koosolekute protokollid. Nädalalehe kaastöolisteks olid ka Õpetatud Eesti Seltsi liikmed, sealhulgas Kreutzwald, kes lisaks rahvaluulealastele töödele saatis pidevalt teateid Võrus ja ümbruskonnas toimunud sündmustest. Koonduma hakkasid ka vähesed eestlastest haritlased. Kreutzwald on 1866. a meenutanud: „Sellest võib oma 40 aastat olla, kui üksikud hakkasid oma sugu tunnistama, muudatus, mille põhjuseks oli vahest see, et neil aastail, kui mina ülikoolis õppisin, – 1826-1831 – paar silmapaistvat noormeest oma paremad jõud selleks andsid, et põlatud Eesti rahvast jälle mõnevõrra au sisse tõsta. Aegamööda võttis kuju pisike ring, kes aeg-ajalt kokku tuli ja spetsiaalselt eesti huvidega tegemist tegi. Kogu asja hingeks oli paraku liiga vara surnud dr Faehlmann, mees kelle kaotamise kahjust nii pea üle ei saada; teist rahva vastu niisama sooja südant koos selge aru ja haruldase iseloomutugevusega ei sünni nii pea jälle.”³⁵ Samal ajal tekkis Tartu Ülikoolis õppejõudude teaduslik vestlusring, kuhu kuulusid ka Fr.R. Faehlmann ja D.H. Jürgenson ning kus samuti räägiti maarahvast.³⁶ Faehlmann oli see, kes ilmselt kõige innukamalt mõtles uue seltsi asutamisest. Hiljem on ta meenutanud, kuidas tal 1837. a suvel Senffi aias

³³ Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst, Lettische Literärische Gesellschaft, Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen (Eesti keeles enam kasutatud nimetus – Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts.)

³⁴ Das Inland. 1. Januar 1836, N. 1, Sp. 3.

³⁵ Kreutzwald Yrjö-Koskinenile [23. VIII/4. IX 1866]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959, lk. 380.

³⁶ Õpetatud Eesti Selts 1838-1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu, 1938, lk. 10-11.

õitsva puu all tekkis koos A. von Hueckiga seltsi asutamise mõte.³⁷ 1838. a 18. jaanuar sai Õpetatud Eesti Seltsi sünnipäevaks, mil 19 ühiste huvidega meest olid nõus asutama seltsi, mille põhikirjaliseks eesmärgiks sai edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste poolt asustatud maast. Kas eesti talupoegadest saavad moodsad rahvused omaette spetsiifilise rahvuskultuuriga,³⁸ sellele küsimusele ei osanud seltsi asutajaliikmed esialgu vastata, kuid estofiilidest sakslased olid valmis eestlastega koos töötama, et uurida selle rahva kombeid, keelt, muistendeid, rahvalaule vähemalt tuleviku tarbeks.

Rahvavalgustuslikuks tegevuseks nappis keeleoskajaid ja teotahtelisi mehi, mistõttu paljud plaanid ei teostunud. Esialgselt suurejoonelisena planeeritud kooliõpikute väljaandmine piirdus vaid C.H. Gehewe lõunaestikeelse lugemikuga (Luggemisse ramat laste kolitamise tarvis. 1. jaggo. Tarto, 1841.),³⁹ Jürgensoni initsiatiivil koostama hakatava eesti-saksa sõnaraamatu kaastöölisi oli raske leida, sest häid eesti keele oskajaid oli liialt vähe. Peale Jürgensoni surma püüti küll tööd jätkata, kui aktiivse juhi kaotus seiskas peagi töö. „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch” ilmus alles Õpetatud Eesti Seltsi kogudele tuginedes 1869. a akadeemik F.J. Wiedemanni poolt koostatuna Peterburis. Rahvaraamatute kirjutamisega sai vaid Kreutzwald hakkama, kuid eesti keeles kirjutamine nõudis temaltki suurt pingutust. Faehlmanni ja Jürgensoni innustusel ja toetusel ilmus „Wina-katk” 1840. a ning „Sipelgas” 1843. a. Kreutzwaldi planeeritud ajaleht „Maarahva Nõuandja” ei näinudki ilmavalgust, sest alanud talurahvarahutused ei andnud lootust maarahva ajalehe väljaandmiseks luba saada. Maarahvale raamatute müük ja selleks kesklao asutamine Tartusse 1839. a ning filiaalladude asutamine järgmisel aastal väiksemates linnades oli algul edukas. Kiiresti asutati laod Tallinnas, Pärnus, Kuressaares, Paines, Haapsalus, Viljandis, Rakveres ja Võrus. Kuid selleski töös oli vaja energilist eestvedajat. Esialgne juht Jürgenson andis peagi ajapuudusel töö üle esimees A. von Hueckile, kuid peale tema surma selgus segadus asjaajamises ja seegi maarahvale mõeldud ettevõtmine häabus vaikselt. Vaid Kreutzwald jätkas Võrus raamatumüüki armastusest maarahva vastu 1863. aastani. Eesti keele uurimisel tegutses kõige aktiivsemalt Faehlmann.

Suurim edu saavutati rahva muistendite ja saagade kogumisel rahvuseepose tarbeks. Faehlmann rääkis 1839. a oktoobris Kalevipoja muistenditest ja arvas, et muinaslood omandavad seda

³⁷ [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849]. – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 171-172.

³⁸ Jansen, E. Faehlmanni aeg. – Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004, lk. 125.

³⁹ Eesti kooli ajalugu. I. 13. sajandist 1860 aastateni. Tallinn, 1989, lk. 381.

suurema väärtuse, mida enam seda rahvast tundma õpitakse, kellele need lood kuuluvad.⁴⁰ Faehlmann sai endale samal koosolekul emotsionaalse liitlase G. Schultz-Bertrami näol, kes eestisõbrana pidas oma kohuseks edendada rahva vaimset uuestisündi. Rahva valgustamist ja taassündi pidas ta võimalikuks läbi kahe asja: „Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud! Teise jaoks on materjali küllalt olemas, esimese jaoks kogugem veel.”⁴¹ Faehlmann asuski väsimatu energiaga Schultz-Bertrami soovitusel täitma, et eepost, ajalugu ja imepärasest mütoloogiast luua ja ka maailma veenda eesti muinaskultuuri vägevuses ja kauniduses.⁴² Schultz-Bertrami ettekanne mõjuski eriti elektriseerivalt Fr.R. Faehlmannile ja A. von Hueckile, nii et nad mõlemad kutsusid ka Kreutzwaldi üles Kalevi-saaga üksikasju kirja panema.⁴³ Kahjuks jäid Faehlmannil paljud muistendid paberile panemata ja nii pidi Kreutzwald töö jätkajana veel aastaid hiljem ohkama: „Vist mitte keegi pole Faehlmanni kaotust kibedamini kahetsema pidanud kui mina, ta väeti pärija, kes ma tema sigitatud lapse ilmavalgele pidin toimetama.”⁴⁴ Kui Kreutzwald eepose käsikirja seltsile andis, ei osanud veel keegi aimata, kui vaevarikkaks kujuneb töö „Kalevipoja” väljaandmisel. Tsensori kärped, kirjastaja otsimine ja rahamured ning lõpuks saksa keelde tõlkimine venitasid ilmutamisega, kuid lõpuks ilmus „Kalevipoeg” siiski saksakeelse paralleeltekstiga teadusliku väljaandena Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes aastail 1857-1861. („Kalewipoeg. Eine estnische Sage.” Verdeutschte von Carl Reinthal [und Georg Schultz-Bertram]. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. IV. H. 1-4, Bd. V. H. 1-2/3.) Eepose ilmutamine on jäänud läbi aja Õpetatud Eesti Seltsi suurimate saavutuste hulka. „Kalevipoja” ilmutamise erakordsust rõhutab A. Annist: „Kogu sajandi keskpaiku hõõgunud eestlus lööb esimest korda välja heleda „objektiivse” lõkkena, kuigi ainult muinasromantilisel kujul. 1820-ndate aastate põlv ulatab oma käe 1850-60-ndate põlvele, sajandi esimese poole valmistatud üksikute suurloomingu külvatakse laiali: sajandi teise poole, hulkade suurloomingu, eesti rahvusteaduse sütituseks.”⁴⁵ Vähesed eestlastest haritlased, sealhulgas Jakob

⁴⁰ [Fr.R. Faehlmann], Muinaslugusid [Kalevipojast]. – Laugaste, E., Normann, E. Muistendeid Kalevipojast. Tallinn, 1959, lk. 88.

⁴¹ [G. Schultz-Bertram. Ettekanne Kalevipoja kohta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul oktoobris 1839.] – samas, lk. 101.

⁴² Jansen, E. Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Keel ja Kirjandus, 1998, 12, lk. 804.

⁴³ Kreutzwald, Fr. R. „Kalevipoja” I trüki eessõna. – Kreutzwald, Fr.R. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, 326-327.

⁴⁴ Kreutzwald Schultz-Bertramile [7. X 1860]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959, lk. 127.

⁴⁵ Annist, A. Kalevipoja saamisloog. – Annist, A. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg.” Tallinn, 2005, lk. 519.

Hurt olid ootusärevuses: „Ruttava kärsitusega lõigati lahti leheküljed, palavikulise põnevusega loeti läbi sissejuhatus ja üksikud laulud.”⁴⁶

Esialgselt planeeritud ettevõtmiste luhtumises või loodetust tagasihoidlikumates tulemustes ei saagi otseselt seltsi süüdistada, sest kui pole tegijaid, pole ka tulemust. Häid eesti keele oskajaid oli vähe ja needki vähesed (Jürgenson, Faehlmann, Kreutzwald) olid liialt hõivatud. Esialgu aitasid keelealases töös kaasa ka pastorid (C.H. Gehewe, J.S. Boubrig, J.F. Heller, R. Hollmann jt), kuid nende keeleoskus polnud võrreldav Jürgensoni ja Faehlmanni keeleoskusega, pealegi elas enamus neist väljaspool Tartut. Pärast Faehlmanni surma tegutses eestlastest aktiivsena vaid Kreutzwald. Ülejäänud eestlastest liikmed elasid enamuses väljaspool Eestit (P. Karell, C. Laaland, J. Johnson, G. Hirsch, Fr. Engfoff jt) või väljaspool Tartut (Th. Mühlenthal, G. Theol jt). Ka ülikooli õppejõude oli seltsis vähe, seega neid, kellel eeldused teaduslikuks uurimistööks, vaid üksikuid.

Õpetatud Eesti Selts jäi eemale rahvusliku ärkamisaja sündmustest, mida varasematel aegadel on seltsile ette heidetud, kuid peamiselt sakslastest koosneva teadusseltsina ei saanudki ta rahvaürituste etteotsa asuda. Juba 1860. aastate algul suhtusid eestlased sakslaste algatustesse suure ettevaatusega. Kui C. Schirren rääkis 1862. a 18. aprilli koosolekul eestlaste haridustaseme tõstmisest ja lootis seda teha saksa keele oskust edendades,⁴⁷ siis lõppes katse edutult. Kuigi järgnevalt kuulutati välja konkurss saksakeelse grammatika, aabitsa ja lugemiku koostajatele, siis oli tulemus kesine ja õpikud jäid ilmumata.⁴⁸ Ka Kreutzwald leidis, et rahvas suhtub väga ettevaatlikult sakslaste soovil algatatud keele õppimisse. Kui 1863. a Aleksandrikooli asjus loodeti seltsilt abi sada, siis kohtumisel Schirreniga selgus temapoolne plaan saksakeelse hariduse abil eestlasi sakslasteks muuta ja soov ka Aleksandrikooli asjaajamine seltsi kätte usaldada, siis tuli Jaan Adamsonil kaaslastega nõu saamata lahkuda.⁴⁹ 1863. a ÕES-i poolt läbiviidud kooliõpetajate ankeet jäigi seltsipoolseks viimaseks ettevõtmiseks rahvahariduse edendamisel.

⁴⁶ Hurt, J. Vana Kannel. = Alte Harfe. 1-2 kogu. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetised. 3.) Tartu, 1875-1886, lk. XI.

⁴⁷ Monats-Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 18. April 1862. – Das Inlnad. 14. Mai 1862, N. 20, Sp. 320.

⁴⁸ Põldmäe, R. Jakob Hurt ja Õpetatud Eesti Selts. – Keel ja Kirjandus, 1984, 4, lk. 228-229.

⁴⁹ Lehmann, Joh. Jaan Adamson. Ärkava rahvusluse eelpost. Tallinn, 1935, lk. 38; Kruus, H. Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939, lk. 21-22.

Teadusseltsiks kujunemine

Juba 1860. aastail võis märgata vahepeal soikunud teadustöös elavnemist. Eduard Winkelmann oli asunud koostama ajaloo bibliograafiat ning 1866. a seltsi liikmeks saades püüdis ta seltsi kaudu kirjastamisvõimalusi leida. Järgmisel aastal valiti ta Õpetatud Eesti Seltsi esimeheks ja ta oli sel kohal Eestist lahkumiseni 1869. aastal. Õpetatud Eesti Selts asus teistelt seltsidelt toetust otsima ja saigi 270 rubla, kuid bibliograafia trükkimiseks oli see koos ÕES-i 60 rublaga liialt väikene summa ja lõpuks ilmus E. Winkelmanni „Bibliotheca Livoniae historica” Peterburis Teaduste Akadeemia kirjastusel aastail 1869-1870,⁵⁰ parandatud ja täiendatud trükk 1878. a Berliinis. Nii nagu ajaloo bibliograafia, nii ka eesti-saksa sõnaraamatu väljaandmiseks ei olnud seltsil raha ning ÕES-i materjale kasutades viis 1839. a alanud töö lõpule akadeemik F.J. Wiedemann ning „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch” ilmus 1869. a Peterburis.

Aktiivselt töötati ka aina kasvavate kogude tutvustamisel. Seltsi raamatukoguhoidja A.J. Schwabe koostas raamatukogus olevate eestikeelsete raamatute kataloogi, mis ilmus Õpetatud Eesti Seltsi „Kirjade”(Schriften. 5.) sarjas 1867. a. „Chronologisches Verzeichniß aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften”. Nimekirjas oli 1395 raamatut alates aastast 1632. Kataloog on tänapäevalgi väärtuslik abivahend vanema eestikeelse raamatu uurijale. Õpetatud Eesti Seltsi ja Tartu Ülikooli Keskmuseumi muinasesemete kogudega tegeles konservator Hermann Hartmann. Annoteeritud kogude kataloog ilmus 1871. a „Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und des Central-Museum vaterländischer Alterthümer der kaiserlichen Universität zu Dorpat.” (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. VI. H. 3 u. 4.)

Kui Fr.R. Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsi jätkuvalt rahvavalgustuslikust tegevusest loobumise eest kritiseeris, siis sai ta lõpuks aru, et rahva kasuks töötamiseks tuleb uus selts luua: „Ühe seltsi asutamine ainuüksi eesti keele ja kirjanduse tarvis poleks meil üksnes hädavajalik, vaid ta tuleks elusse kutsuda, kui loodetakse, et 100 aasta pärast eesti rahvast veel midagi võib eksisteerimas näha.”⁵¹ 1860-ail aastail kasvas ka eestlastest üliõpilaste arv. Kui 1850-1859 astus ülikooli 7 eestlast, siis 1860-1869 17 eestlast. 1880. aasate algul oli kõrgharidusega eestlaste arv juba saja

⁵⁰ Veersalu, I. E. Winkelmanni „Bibliotheca Livoniae historica” saamislugu. – Keel ja Kirjandus, 1970, 6, 342-343.

⁵¹ Kreutzwald Yrjö-Koskinenile [23.VIII/4. IX 1866]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959, lk. 383.

ringis.⁵² Haritlaskonna kasv võimaldas mõelda ka uuele seltsile. 1872. asutatud Eesti Kirjameeste Seltsi ülesandeks saigi rahva harimiseks eestikeelseid raamatuid välja anda. Eesti Kirjameeste Seltsi juhtivad tegelased olid enamuses ka Õpetatud Eesti Seltsi liikmed ja oskasid end kahe seltsi vahel ilusti jagada. M. Veske ja J. Hurda teaduslikud tööd ilmusid Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes, rahvale mõeldud aga Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetistes.⁵³ Eesti Kirjameeste Seltsis enamuse moodustanud külakoolmeistrid Õpetatud Eesti Seltsi ei kuulunud, oli vaid mõni erand (Jaan Jung, Jaan Laosson, Jaan Adamson).

Sajandi viimaseks veerandiks oli Õpetatud Eesti Selts kujunenud rahvusvaheliselt tunnustatud teadusseltsiks, kelle poole pöördusid nii teised seltsid kui ka teadusasutused. Üks esimesi pöördujaid oli Ermitaaž 1869. aastal, kes soovis Balti müntide kataloogi koostamiseks kasutada Õpetatud Eesti Seltsi käsikirju.⁵⁴ Kõige tihedam oli koostöö Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsiga. Nii mõnigi ÕES-i liige oli ka Riia seltsi liige. Sakslastest seltsiliikmetele oli just Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts suureks eeskujuks, kuid Kreutzwaldile hoopiski Soome Kirjanduse Selts: „Mida kõike peaks Õpetatud Eesti Selts keele ja kirjanduse tuluks tegema, kui ta tahaks endale Soome seltsi eeskujuks võtta, selle asemel, et nagu ahv vanaaja-uurijate pilli järgi tantsida”⁵⁵ kurtis ta 1860. a A. Schiefnerile. Õpetatud Eesti Seltsil ei olnud materiaalseid võimalusi selliste ajaloolaste suurteoste koostamiseks ja väljaandmiseks nagu Riia seltsil, kuid võimaluse korral kaasaitajaid leidis küll. Koos osaleti mitme ulatusliku näituse koostamisel. 1883. a toimus Riias suur kultuurilooline näitus (Rigasche Culturhistorische Ausstellung), kus eraldi sektsioonidena olid nii heraldika, raamatud, käsikirjad, plaanid, kaardid, ajaloolised pildid jm.⁵⁶ 1902. a osales ÕES Peterburis Tauria palees toimunud esimesel rahvusvahelisel ajaloolise ja kaasaegse

⁵² Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917. Tallinn, 1997, lk. 31, 61.

⁵³ Veske, M. Ueber die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 2. Dorpat, 1875; Veske, M. Bericht über die Ergebnisse eine Reise durch das Estenland im Sommer 1875. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 3, 4. Dorpat, 1876, 1877; Veske, M. Ueber die estnischen Ortsnamen auf –were (im Deutschen auf –fer). – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 4. Dorpat, 1877; Veske, M. Soome keele õpetus. 1.-2. jagu. Tartu, 1881-1883. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. 47.) Hurt, J. Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen (Aus dem Kirchspiel Pölwe.) (Schriften der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 2) Dorpat, 1863; Hurt, J. Ueber die Ortsnamen auf –st. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 3. Dorpat, 1876; Hurt, J. Ueber die estnischen Partikeln ehk und või. Ein Beitrag zur estnischen Syntax. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. X. Dorpat, 1881; Hurt, J. Vana Kannel. = Alte Harfe. 1.-2. kogu. Tartu, 1875-1886. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. 3.); Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. 15.)

⁵⁴ EAA 2569-1-72, l. 14.

⁵⁵ Kreutzwald Schiefnerile [12. II 1860]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr.R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn, 1953, lk. 164.

⁵⁶ EAA 2569-1-98, l. 65-66.

kostüümi näitusel,⁵⁷ 1905. a Liivimaa Põllumajanduse ja Tööstuse Edendamise Seltsi suurel näitusel, kus eraldi oli etnograafia sektsioon.⁵⁸ Ülevenemaalistel arheoloogia kongressidel osalemine oli saanud juba traditsiooniks. Ka Pihkva Arheoloogiaühing pöördus Õpetatud Eesti Seltsi poole palvega osaleda seltsi 25. aastapäeva näitusel 1898. aastal, kuna Pihkval ja Tartul on olnud tihedad ajaloolised sidemed.⁵⁸ Veel 1918. a osales Õpetatud Eesti Selts suurel näitusel Saksamaal. Näituse kohta ilmus ka kataloog „Livland-Estland Ausstellung. Zur Einführung in die Arbeitsgebiete der Ausstellung.“ Hrsg von E. Stieda. (Berlin, 1918.)

Kõige tihedamaks kujunes arheoloogia-alane koostöö. Moskva Arheoloogia Ühing pöördus juba 1866. a ÕES-i poole seoses 1869. a Moskvast kokku kutsutava I Ülevenemaalise Arheoloogia Kongressiga ning palus osaleda ettevalmistavas komitees.⁵⁹ Nii saigi Õpetatud Eesti Seltsist alaline arheoloogiakongressidel osaleja. Moskva Arheoloogia Ühing, Vene Arheoloogia Selts Peterburis ja Imperaatorlik Arheoloogia Komisjon pöördusid sageli Õpetatud Eesti Seltsi poole, kui oli vaja andmeid koguda kubermangude arheoloogiaalase kaardi koostamiseks, mälestiste nimekirja kaitse all olevate objektide kohta, andmeid arheoloogiliste kaevamiste või arvamust väljatöötamisel olevate määruste kohta. Seega oli Õpetatud Eesti Selts vääriliseks partneriks Venemaa tähtsamatele arheoloogiasutustele.

Õpetatud Eesti Seltsi tegevust mõjutasid positiivselt kaks sündmust sajandi lõpukümnenditel – seltsi 50. juubel 1888. a ja X Ülevenemaaline Arheoloogiakongress 1896. a Riias, millest kujunes Balti kubermangude tähtsaim arheoloogiaalane üritus ning kongressil oli suur mõju ka tuleviku uurimistöödele. Seltsi juubeliga kaasnes ajakirjanduse suur tähelepanu seltsi ajaloo ja seltsis tehtava vastu. Nii palju uusi liikmeid, kui enne ja pärast juubelit seltsiga liitus, polnud varasema poolsajandi jooksul juhtunud.⁶⁰ Kui Oskar Kallas ja Villem Reiman astusid seltsi 1889. a, siis oma mõju oli ka juubeliüritustel.

Tänu Riia kongressi ettevalmistustöödele tegi L. Schroeder 1894. a 6. veebruari koosolekul ettepaneku asutada Eesti Etnograafiline Muuseum.⁶¹ Idee elluviijateks said Oskar Kallas ja Jakob Hurt. Muuseumi jaoks koguti arvukalt esemeid Setumaalt, Saare-, Hiiu- ja Muhumaalt ning

⁵⁷ EAA 2569-1-118, l. 64, 87.

⁵⁸ EAA 2569-1-120, l. 6, 69.

⁵⁸ EAA 2569-1-114, l. 61.

⁵⁹ EAA 2569-1-82, l. 56-57.

⁶⁰ ÕES-i astunute arv aastate lõikes: 1884 – 7, 1885 – 8, 1886 – 17, 1887 – 15, 1888 – 29, 1889 – 30, 1890 – 22, 1891 – 22, 1892 – 8 uut liiget.

⁶¹ 601 Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 6. Februar 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat, 1895, S. 35.

Kihnu saarelt. Carl Masing koostas etnograafia näitust tutvustava kataloogi „Catalog der estnischen ethnographischen Sammlung auf der Ausstellung des X archäologischen Congress zu Riga 1896.” (Dorpat, 1896.) Kongressi ettevalmistamisel oli väga suur osa prof Richard Hausmannil. Ta kirjutas ka eessõna kongressiks ilmunud arheoloogianäituse kataloogile⁶² ja esines kahe ettekandega: „Ueberblick über die Entwicklung der baltischen Archäologie in den letzten 50 Jahren” ja „Livländische Gräbertypen.” Seltsi liikmetest esinesid veel ettekannetega Jakob Hurt, Karl August Hermann, Johannes Sachssendahl ja Carl von Stern.⁶³

Kui 19. sajandi lõpus edenes seltsis eriti arheoloogiaalane uurimistöö, siis tänu just geoloogiaprofessor Constantin Grewingkile ja ajaloo professor Richard Hausmannile, edukalt liitus arheoloogiaalase uurimistööga vaid aastatel 1879-1889 Tartus professorina töötanud Georg Loeschke, pidevalt saatis muististe kohta andmeid Abja koolmeister Jaan Jung, kelle töö muististe kohta andmete kogumisel on võrreldav rahvaluule kogumisel tehtuga. Õpetatud Eesti Selts korraldas arheoloogilisi kaevamisi Kärknas, Vastseliinas, Unipihal, Saaremaal.

Kui peale „Kalevipoja” ilmumist ei tegelnud keegi enam eesti kirjanduse edendamisega, siis sajandi lõpukümnendil publitseeriti V. Reimani juhtimisel mitmed eesti vanema kirjakeele mälestusmärgid: G. Mülleri jutlused, Rossihniuse katekismus ja 17. sajandist pärinevad eestikeelsed jutlused.⁶⁴

Kuna Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded olid kõrgel teaduslikul tasemel, siis oli tal võimalus oma väljaandeid vahetada Euroopa nimekate teadusasutuste ja seltsidega. 1888. a oli vahetuspartnereid kodumaal (Venemaal) 38, sealhulgas Peterburi Teaduste Akadeemia ja mitmed Akadeemia allasutused, Kaasani Ülikool ning 118 vahetuspartnerit välismaal, sealhulgas Königsbergi Ülikool, Kuninglik Ajaloo Selts Londonis, Ungari Teaduste Akadeemia.

Kahjuks on läbi aegade liialt suur osakaal seltsi tegevusele olnud üksikisikutel. Kui kadus aktiivne tegija ja eestvedaja, siis vaibus antud alal uurimistöö ajani, mil leidis uus entusiastlik

⁶² Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Congress in Riga 1896. Riga, 1896.

⁶³ Hurt, J. „Ueber altestnische Volkssagen;” Hermann, K. A. „Ueber die altestnische Ortsnamen;” Sachssendahl, J. „Die Bedeutung des Siegels für die Geschichtsforschung und für archivalische Studien” ja „Über Gewichte in Livland im 11. Jahrhundert;” Stern, C. von „Die Handelswege der Hanseaten nach Groß-Novgorod.”

⁶⁴ Müller, G. Neununddreißig Estnische Predigten aus den Jahren 1600-1606. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XV.) Dorpat, 1891; Rossihnius, J. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und-Episteln... (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XIX.) Dorpat, 1898; Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebzehnten Jahrhunderts. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XX. H. 1.) Dorpat, 1899.

teadusemees (eesti-saksa sõnaraamatu koostamine). Seda enam tuleb hinnata neid tõelisi suurmehi, kes oma niigi napist ajast suutsid pühenduda ka tööle Õpetatud Eesti Seltsis, et nii kaasa aidata kas rahvavalgustuslikule tegevusele või hilisemal perioodil teadustööle. Esimesel tegevusperioodil, mil eestlastest haritlasi võis sõrmedel üles lugeda, oli iga mehe kaotus korvamatu. Dietrich Heinrich Jürgensonile (1804-1841) ja Friedrich Robert Faehlmannile (1798-1850) ei leidunud niipea väärilisi järglasi. Alles 1862 astus seltsi üliõpilane Jakob Hurt, 1873. a Mihkel Veske, 1889. a Oskar Kallas ja Villem Reiman. Hurdast, Veskest, Kallasest ja Reimanist said edukad töömehed teaduspõllul. Jakob Hurt ja Mihkel Veske kuulusid ka seltsi juhatusse, Hurt oli sekretär aastail 1868-1869, Veske raamatukoguhoidja aastail 1874-1876.

19. sajandi teisel poolel teravnema hakanud vastuolud eestlaste ja sakslaste vahel ei kandunud esialgu Õpetatud Eesti Seltsi. Teadusselts suutis rahvuslikust piiratusest üle olla ja hindas inimesi nende tegude järgi. Suured teened on selles esimees Leo Meyeril, kes suhtus soosivalt ka eestlaste keele ja kultuuriloo uurimisse. Kahjuks löid vastuolud lõkkele pärast 1905. aastat, mil selts kannatas otseselt ka materiaalselt kahju. Kui Liivimaa Rüütelkond toetas alates 1888. aastast igal aastal Õpetatud Eesti Seltsi 300 rublaga, siis pärast 1905. a ta seda enam ei teinud.⁶⁵

Prof Leo Meyer võis 19. sajandi lõpus ametist lahkudes saavutatuga rahul olla. Ta oli suutnud Õpetatud Eesti Seltsi juhtida nii, et seltsi tegevus oli harmoonias Saksamaa ajalooseltsidega, vahe oli selles, et Saksamaa seltsidel olid geograafilised piirid, Õpetatud Eesti Seltsil aga etnograafilised.⁶⁶ Veel viimases kõnes 1899. a rõhutas ta, et Tartu Ülikooli juures asuv selts peab teenima teadust ja ta väljaanded peavad olema teaduslikud.⁶⁷ Villem Reiman kiitis järelehüüdes Leo Meyerit, et „tema tegevusel tõusis Õp. Eesti Selts oma paremasse õitseajasse. Selle järgu rohkearvulised toimetused ja koosolekute teated on Eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimisele rikkaks varaaidsaks.”⁶⁸ Leo Meyer oskas Õpetatud Eesti Seltsi viia kõrgele teaduslikule tasemele ja järeltulijatel oli märksa kergem taset hoida, kuigi huvipuudusel ja poliitilistest sündmustest tingitult aegajalt töötegijaid õige napiks jäi.

⁶⁵ Jahresbericht der Gelehrten Estnischen Gesellschaft für das Jahr 1905. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Jurjew-Dorpat, 1906, S. XXXVIII.

⁶⁶ Jahresversammlung am 18. Januar 1872. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1872. Dorpat, 1873, S. 4.

⁶⁷ Jahresversammlung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 18. (30.) Januar 1899. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1899. Jurjew (Dorpat) 1900, S. 11.

⁶⁸ Reiman, W. Prof. Dr. phil Leo Meyer [Nekroloog]. – Eesti Kirjandus, 1910, lk. 392.

Ilmumas:

Jürgensoni-näoline Õpetatud Eesti Selts.

– Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat

2005-2006. Tartu, 2006.

Jürgensoni-näoline Õpetatud Eesti Selts

1849. aasta 18. jaanuaril Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest kokkuvõtet tehes ütles esimees F.R. Faehlmann: “Surm on röövinud meilt nii mõnegi kalli inimese. Kõige tänuликumat mälestust väärivad aga kaks lahkunut – Hueck ja Jürgenson, neile usaldati seltsi esimene juhtimine ja selts on liikunud teed mööda, mille määrasid ette need mõlemad mehed. Üks neist elav ja virgutav, täitis oma ametikohuseid kõikevõitva armastusväärsusega, siin korraldades ja järjestades, seal üles kutsudes või rahustades. Teine [Jürgenson] võttis uue seltsi jaoks kasutusele kõige otstarbekamaid otsuseid ja kavandusi ning korraldas seltsi tööd algusest peale vaikselt ja pretensioonitult tegutsedes.”¹ Jürgensoni veenmine seltsi astumise vajalikkusest polnud kerge. Faehlmann meenutas: “Jürgenson oli meie sihtide jaoks väga hädavajalik mees juba rahva ja tema keele põhjaliku tundmise tõttu. Teda oli raske, väga raske kaasa tõmmata. Ülitäpselt vaagis ta ülesande raskusi ja kasutada olevaid nõrku jõude. Aga sellest silmapilgust peale, kui ta asjale oli võidetud, oli ta kogu ihu ja hingega meie mees.”²

Dietrich Heinrich Jürgenson sündis 15. juulil (vkj.) 1804. aastal Vasalemmas mõisakingsepa pojana. Hiljem pidas isa möldriametit ja oli väikekaupmees Tallinnas. Esialgse õpetuse sai ta kodus ning seejärel õppis Tallinnas kösterkoolmeister Nymanni juures. 1817. a veebruaris alustas ta õpinguid Tallinna Kreiskoolis, kus erilise hoolega õppis keeli. 1819-1823 jätkas ta õpinguid kubermangugümnaasiumis. Algul huvitus ta matemaatikast, hiljem paelusid Jürgensoni antiikkirjandus, üld- ja kirikulugu. 21. juulil 1823 arvati Jürgenson Tartu Ülikooli usuteaduskonna üliõpilaseks. Ta tundis huvi ladina ja kreeka kirjanduse vastu ning kuulas G.B. Jäsche filosoofialoenguid. Pärast Tartu Ülikooli lõpetamist 1826. a töötas ta Keila lähedal Tuula mõisas koduõpetajana, kuid 1828. aastal sai Jürgensonist Tartu Elementaarkooliõpetajate Seminari inspektor. Kui 1837. a jäi J. S. Boubrigist vabaks Tartu Ülikooli eesti keele lektori koht, siis kandideerisid Jürgensoni kõrval veel gümnaasiumiõpetaja C. Chr. Masing ja Maarja koguduse pastor C. H. Gehewe. Masing võttis oma kandidatuuri tagasi. Jürgenson põhjendas kandideerimist: „Ma olen eesti keelega varasest noorusest peale tuttav ja olen siiani veel tema

¹ [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 171.

² Samas, lk. 172.

grammatilise ehituse ja kirjeldusega mitmekülgsest tegelnud, andnud selles aines ka eratunde ja mitmes Eesti maakirikus eestlaste ees jutlustanud.”³ Hääletamisel Tartu Ülikooli Nõukogus sai Jürgenson 18 poolt ja 6 vastuhäält, Gehewe aga 9 poolt ja 15 vastuhäält.⁴ Nii sai Jürgensonist esimene eestlasest eesti keele lektor Tartu Ülikoolis.

Eesti-saksa sõnaraamatu koostamine

Jürgensoni suurimaks ettevõtmiseks Õpetatud Eesti Seltsis sai eesti-saksa sõnaraamatu koostamine. Ka V. Vahing ja M. Kõiv lasevad näidendis “Faehlmann” Jürgensonil öelda: “Sõnaraamat tuleb koostada, see on esimene asi.”⁵ Esimest korda rääkis ta sõnaraamatu vajalikkusest seltsi koosolekul detsembris 1838.⁶ 18. jaanuaril 1839. a toimunud aastakoosolekul kandis ta ette sõnaraamatu koostamise üksikasjaliku kava “Vorschlag, betreffend die Herausgabe eines vollständigen Ehstnisch-deutschen Wörterbuchs”, mis ilmus 20. septembril “Inlandis”. Neljaleheküljelises programmis andis ta algul ülevaate olemasolevatest sõnaraamatutest ja materjalikogudest, mis tuleks kokku koguda ja edaspididises töös ära kasutada. Uue murdeaine kogumiseks pidas ta Õpetatud Eesti Seltsi igati sobivaks. Õpetatud Eesti Seltsi eesmärkidel peatudes kirjutas ta: “Missugune nendest teemadest võikski ennekoike pälvida meie suuremat tähelepanu kui mitte just eestlaste keele uurimine.”⁷ Ühtlasi arvas ta, et eesti-saksa sõnaraamatu koostamine on seltsi vääriline ja töö õnneliku teokssaamise korral meenutatakse seltsi tänuga veel küllap sajandeid. Konkreetne plaan nägi ette toimetuse moodustamise, kes seaks kokku täpsema tööplaani. Töö otsustati üksikute tähtede kaupa kaastööliste vahel ära jagada ning iga tähe jaoks pidi olema kaks autorit – üks põhja-eesti, teine lõuna-eesti murde tundja. Kui seltsi liikmetest ei jätku, tuleb autoreid ka väljastpoolt otsida. Toimetuse ülesandeks pidi jääma üksikosade tervikuks ühendamine ja käsikirja trükiks ettevalmistamine. Suurt täielikkust taotledes leidis Jürgenson, et arvestada tuleb grammatikat ja etümoloogiat, silmas tuleb pidada sugulaskeeli, esitada tuleb ka laen- ja võõrsõnad. Murdesõnadel tuleks ära märkida päritolukoht. Veel pidas ta vajalikuks rahvaluulekeele ja alama keelepruugi arvestamist, rohkem kui tavalises

³ EAA 402-3-2032, l. 13.

⁴ EAA 402-3-2032, l. 12.

⁵ Vahing, V, Kõiv, M. Faehlmann. Tallinn, 1984, lk. 26.

⁶ EAA 2569-1-10, l. 2.

⁷ Vorschlag... – Das Inland. 20. September 1839, N. 38, Sp. 593-594.

sõnaraamatus on vaja tähelepanu pöörata mütoloogilisele, ajaloolisele ning etnograafilisele ainestikule.

Sõnaraamatu koostamist arutati ka järgmistel koosolekutel ning aasta lõpuks oli osa tähti välja jagatud. Kuid Jürgenson oli kaastööliste osas liig optimistlik. Kreutzwaldi nõusse saamisega tekkis tõsiseid raskusi. 23. septembril 1839. a kirjutas Jürgenson Kreutzwaldile: „Tsirkulaar, milles sõnaraamatutööst osa võtma kutsutakse, jõuab varsti sinu kätte. Sinu abi on meile nimelt Tallinna keele asjus väga tähtis, sellepärast palume ka sind juba ette sellest ettevõtmisest mitte eemale jääda.“⁸ 13. novembril kirjutas Jürgenson: „Olen sinuga kõvasti rehkendanud, et sina ühe tähe enda peale võtad. a, e, h, i, k ja r on juba võetud.“⁹ Kreutzwaldi vastukiri pole küll säilinud, kuid ilmselt ei olnud ta nõus koostamistöös osalemisega, sest 1840. a 5. veebruaril kirjutas Jürgenson: „Mis sõnaraamatutöösse puutub, siis ei saa ma sind sellest täiesti eemale jätta, oma keeletundmisega pead sa meile vähemalt sel moel abiks olema, et sa üksikute kaastööliste poolt sissesaadetud proovitööd kontrollides läbi vaatad ja nende juurde, eriti fraseoloogia kohta märkusi teed, siin-seal ka mõne sõnakese juurde lisad, mis autoril unustusse oli jäänud.“¹⁰ Kahjuks pole teada, mil moel Kreutzwald sõnaraamatu koostamisele kaasa aitas. Töö jätkus esialgu ka pärast Jürgensoni surma C.H. Gehewe juhtimisel, kuid 1843. a aruandes märgiti, et töö edeneb visalt ja sõnaraamatu valmimine lükkub edasi.¹¹

1849. a aastapäevakõnes eelnevatest aastatest kokkuvõtet tehes ütles Faehlmann: „Teine keeleharimise ala, sõnaraamat nimelt, pole kaugele edenenu. Üks mees peab endale võtma kogu töö – muidu ei tule sellest kunagi midagi. Me peame üsna rahulikult ära ootama, kuni selline mees meie hulgast taas esile kerkib. Üks selline oli olemas, aga surm kutsus ta ära, kui ta tegeles alles materjali kogumise ja korraldamisega.“¹² 1850. aastatel tegeles sõnaraamatu koostamisega Äksi pastor Friedrich Ackermann. Kreutzwald kirjutas Ackermanni töö kohta 1857. a märtsis A. Schiefnerile: „Kadunud koostaja saatis mulle käsikirja neli esimest poognat A-tähest alates tutvunemiseks, kuid ma leidsin need nii puudulikud ja mitterahuldavad olevat, et lisasin neile kaasa peaaegu niisama palju täiendusi ja muudatusi; need olid aga autorile, nagu näis, nõnda vastumeelt, et ta hiljem enam midagi ei läkitanud. Muidugi oli Ackermann ausa ja hea tahtmisega

⁸ Jürgenson Kreutzwaldile 23. sept. 1839. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 321.

⁹ Jürgenson Kreutzwaldile [13. XI 1839]. – samas, lk. 324.

¹⁰ Jürgenson Kreutzwaldile [5. II 1840]. – samas, lk. 334.

¹¹ Bericht der gelehrten Estnischen Gesellschaft für das Jahr 1843. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. I. H. 4, S. 9.

¹² [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 169.

mees, kuid sootuks mitte selleks ülesandeks kõlvuline. Tema eeltöö-tegija, kadunud pastor Gehewe, oli ehk veelgi nõdrem.”¹³

1860. aastail hakkas ÕES-i kogusid aluseks võttes sõnaraamatut koostama Ferdinand Johann Wiedemann. Wiedemanni käsikirjaga oli tuttav ka Kreutzwald. 1866. a 3. novembril kirjutas Schiefner Kreutzwaldile: „Siinjuures viis poognat Wiedemanni sõnaraamatust; Teie saate ülejäänud 85 sedamööda, kuidas nad ilmuvad või neid trükitakse. Palun ainult mitte kellelegi öelda, et Teie neid saate. Seda kirjutan ma teile Wiedemanni soovil. Teie leiate kindlasti põhjust üht või teist märkida; saatke need märkused Wiedemannile.”¹⁴ Seltsil ei olnud raha sõnaraamatu väljaandmiseks ja „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch” ilmus alles 1869. a Peterburis. Üllataval kombel oli seltsi 50. juubelil Jürgensoni töö sõnaraamatu algatajana ununenud. Kui „Virulases” meenutati seltsi ajalugu ja ühe tähtsama saavutusena eesti-saksa sõnaraamatut, siis koostajatena mainiti vaid pastor Fr. Ackermanni ja F.J. Wiedemanni.¹⁵ Aga „Virulane” refereeris seda, mis „Rigasche Zeitung” oli kirjutanud ja sakslased olid valmis kõik teened enda arvele kirjutama. Ka „Eesti Postimees” unustas Jürgensoni, ilmselt oli autor jällegi tuginenud saksakeelses lehes ilmunule.¹⁶

Raamatuladude asutamine ja eestikeelsete raamatute müümine

Teiseks Jürgensoni suuremaks ettevõtmiseks Õpetatud Eesti Seltsis oli Tartusse eestikeelsete raamatute kesklaos asutamine ning raamatumüügi korraldamine väiksemates linnades. Kreutzwald kirjutas raamatumüügist kuulates Jürgensonile: „Eesti raamatulao teokssaamine Tartus äratas mul mõtte ka siin üks filiaalladu asutada. Kui ma oma ideest meie tublile rachärrale Steinile rääkisin, oli ta kohe nõus komisjonimüügi enda peale võtma ja teatas ühtlasi, et ta oma vaeva eest Eesti seltsi poolt saadetud raamatute pealt sugugi protsenti ei nõua.”¹⁷ 1839. a aprillis kirjutas Jürgenson Kreutzwaldile: „Eestikeelsete raamatute filiaalladu on meile kõigile väga meeltemööda.”¹⁸ Raamatuladod asutati Võrus, Tallinnas, Paides, Kuressaares, Haapsalus, Viljandis, Pärnus, Rakveres. Võrus edenes tänu Kreutzwaldile raamatumüük paremini kui mujal.

¹³ Kreutzwald Schiefnerile 25. märtsil 1857. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr.R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn, 1953, lk. 68.

¹⁴ Schiefner Kreutzwaldile 3. novembril 1866. – samas, lk. 376-377.

¹⁵ Õpetatud Eesti Seltsi tööst. – Virulane. 1. veebruar 1888, nr. 6.

¹⁶ Tähtsa Õpetatud Eesti Seltsi kohta. – Eesti Postimees. 28. jaanuar 1888, nr. 4.

¹⁷ Kreutzwald Jürgensonile [25. IV 1839]. – Fr.R. Faehlmanni kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 306.

¹⁸ Jürgenson Kreutzwaldile [29. IV 1839]. – samas, lk. 307.

Kreutzwaldi ja Jürgensoni kirjavahetuses on müügiks sobivate raamatute Võrru saatmine olulisel kohal. Jürgensonil tuli nõutavaid raamatuid ka Tallinnast hankida ning sageli oli vaev asjatu, sest varem ilmunud raamatuid polnud enam kuskilt saada. Raamatute otsimine ja laialisaatmine oli liialt aeganõudev töö ning mitmeid ameteid pidaval Jürgensonil ei jätkunud enam aega. Jaanuaris 1840 kurtis ta Kreutzwaldile, et tal pole aega olnud eelmise aasta raamatumüügist kokkuvõtet teha ning mõne nädala pärast kirjutas ta: “et ma töödega ülearu koormatud olen, siis on meie raamatukauplemise toimetamine selleks aastaks Hueckile üle antud. Nõnda ei saa ma siis nüüdsest peale Sulle ka enam eestikeelseid raamatuid saata.”¹⁹ Ka sellele ettevõtmisele saabus peagi lõpp. 1842. a suri prof Alexander von Hueck. Ilmsiks tuli korralagedus asjaajamises ning pigem kahjude kui kasudega kauplemine, polnud ka enam kindlat organisaatorit ning enamus ladudest lõpetas tegevuse 1844-1845 aastal. Vaid Kreutzwald jätkas raamatumüüki 1860. aastate alguseni küll mitte kohustusest Õpetatud Eesti Seltsi vastu, vaid armastusest maarahva vastu. Selleks, et rahval oleks parem ülevaade eesti keeles ilmunud raamatutest, koostas Jürgenson esimese eestikeelse raamatukaubandusliku kataloogi “Kirja-Kulutaja”, mis ilmus 1840. aastal. Neljaleheküljeline raamatukene koosnes kahest osast: „Teädaandmine” ja nimestik. Sissejuhatavas osa kirjutas Jürgenson, et maakeele raamatuid on juba kaunis hulk väljaantud, kuid mitmel pool on raamatutest suur puudus ja rahvas ei tea ka, mis raamatud ilmunud on. „se õppetud rahva koggodus, mis ennast Marava kele ja kirja koggoduseks nimmetab ja Tartus koos käib, on siis selle asja polest tahtnud abbita ja on toimitanud et makele ramatute nimekiri... üks kirja-kulutaja väljaantud, kust iggamees nähha võib, mis seltsi ramatuid sada, kust neid sada ja mis hinna eest neid sada on.”²⁰ Veel teatas ta, et selts tahab ka tulevikus igal aastal nimekirja välja anda, kust näha, mis möödaläinud aasta sees rahva heaks trükitud. Nimekiri ei olnud täielik, sest kirja pandi vaid need raamatud, mis koostaja kätte sattusid. Loetleti ka need kohad, kust raamatuid müüakse: Tallinnas Suure turu ääres kaupmees Dehio, Haapsalu noorem Holm, Paines kaupmees Waldmann, Rakveres pookbinder, Pärnus kaupmees Usi, Viljandis kaupmees Pfeiffer, Kuressaare kaupmees Linnas, Võrus raehärra Stein ja Tartus kaupmees Milius. Kokku oli „Kirja-Kulutajas” andmeid 63 raamatu kohta aastatest 1806-1840. Järge „Kirja-Kulutajale” peale Jürgensoni surma kahjuks ei tulnud.

¹⁹ Jürgenson Kreutzwaldile [24. II 1840]. – samas, lk. 335.

²⁰ Kirja-Kulutaja. [Tartu, 1840.]

Sekretärina Õpetatud Eesti Seltsis

Põhikirja-järgselt valis Õpetatud Eesti Selts aastakoosolekul esimehe ja sekretäri. Rohkem ameteid esialgu polnudki. Sekretäri ülesandeks oli koosolekute protokollimine, aastaaruannete koostamine ja ettekandmine, kirjavahetuse pidamine, arhiivi ja kassa korrashoid. Aastate jooksul lisandus rida uusi töid: koosolekute protokollide trükk avaldamine nädalalehes „Das Inland”, seltsi väljaannete toimetamine, lisaks arhiivile ka raamatukogu ja muuseumikogude korrashoid. Koosolekud toimusid kord kuus, väljaarvatud juulis, kuid jaanuaris oli tavaliselt kaks koosolekut. Jürgenson osales sekretärina peaaegu kõigil tema eluajal toimunud seltsi koosolekutel.

D.H. Jürgenson ise esines seltsis kolme ettekandega: 1839. a „Über die Entstehung der beiden Hauptdialecte der Estnischen Sprache;” 1840. a „Ueber die bessere Ausstellung der Deklination der Estnischen Nomina;” 1841. a aprillis „Über die Geschichte der estnischen Literatur.” Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes ilmusid „Ueber die Entstehung der beiden Hauptdialecte der Esthnischen Sprache.” (Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd.I. H. 1. Dorpat;Leipzig 1840.); „Kurze Geschichte der estnischen Literatur.” (Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. I. H. 2, 3. Dorpat;Leipzig, 1843-1844.)

Jõudsalt hakkasid kasvama Õpetatud Eesti Seltsi kogud. 1839. a lõpuks oli raamatukogus 88 raamatut 124 köites, aasta pärast 328 raamatut 370 köites. Raamatukogutöö ei olnud Jürgensonile võõras. Gümnaasiumis õppides elas ta ühe jõuka mehe juures, kelle raamatukogu pidi ta korras hoidma. Haffneri arvates sai ta just selle tööga tulevaseks eluks vajalikud ebatavalised teadmised ja silmapaistva korraarmastuse.²¹ Münte oli 1839. a lõpuks 562, aasta hiljem 636. Muinasesemeid vastavalt 12 ja 14. Alles 1842. a hakkas konservaatorina tööle kunstnik Ludwig von Maydell. 1840. a tekkisid suhted esimeste sõsarseltsidega, nendeks olid Soome Kirjanduse Selts ja Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts – seega seltsid, kellest kõige rohkem eeskuju võeti (eestlased Soome ja sakslased Riia seltsist). Seltsi tegevuse edendamisele mõtles Jürgenson ka suvepuhkuse ajal. Mais 1839 kirjutas ta Kreutzwaldile: „Minagi püüan tänavuse puhkusereisi ajal, kus ma nimelt Pärnu ja Tallinna kanti satun, vaeva näha, et meie rahva keele ja arheoloogia tarvis nii palju kui võimalik koguda.”²² Sama aasta suvel viibis ta koos prof Fr. Krusega ka liivlaste juures Salatsis. 1841. a suveks planeeris ta jalgsimatka läbi Eestimaa, et leksikaalseid kogusid suurendada ja midagi ka seltsi heaks koguda. Kirjutamata jäi ka lugu 1842. a. kalendrisse. Tundes huvi, kas

²¹ Haffner, E. Necrolog. – Das Inland. 16. September 1841, N. 38, Sp. 38.

²² Jürgenson Kreutzwaldile [24. V 1839]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 311.

Kreutzwaldil ehk midagi kalendri jaoks valmis on, kirjutas ta: „Minul omalt poolt on nõuks jutuaamine kahe talupoja A ja B vahel eestlaste praegusest elujärjest ja selle parandamise abinõudest kalendrisse lasta panna. Idee on küll olemas, aga paberile panemata; niipea kui see valmis, saadan ta Sulle läbivaatamiseks.”²³ Sekretärina muretses Jürgenson, et oleks koosolekutel esinejaid ja oleks kirju, mida ette kanda. 30. detsembril 1839 kurtis ta Kreutzwaldile: „Keelesse puutuvat on meie seltsis tänavu väga vähe ette tulnud, sest kohalikud liikmed on suuremalt jaolt umbkeelsed ja härrad pastorid Heller, Meyer, Schultz, Jannau, Moritz, Knüpffer, Reinthal, Hollmannid pole sootuks midagi sisse saatnud.”²⁴ 1840. a rõõmustas ta, et seltsi tegevusse on uusi jõudusid tulnud – Russwurm ja Wiedemann. Jürgenson püüdis ka isikutevahelisi vastuolusid siluda. 31. detsembril 1840 aastakoosolekuks ettevalmistusi tehes teatas ta Kreutzwaldile: „Me peame mõnes asjas tugevamini välja astuma, et meie seltsi eksistents ka rahvale kasu tooks. Parteid ja mõnesugused isiklikud pirtsakused domineerivad, need tuleks teelt koristada või igaüks lahendagu need asjad endamisi kuidas soovib, mispärast peaks Seltsi tegevus eraasjade all kannatama.”²⁵

Nii nagu Kreutzwaldile, valmistas ka Jürgensonile muret väljaspool Tartut elavate seltsiliikmete vähene informeeritus seltsis tehtavast. Koosoleku protokollid ilmusid küll „Inlandis”, sageli aga hiline misega. Jürgenson vabandas korduvalt oma kirjades, et tal polnud aega protokollide õigeaegselt avaldada. Kõik liikmed ei olnud ka „Inlandi” lugejad. Jürgenson arutas probleemi esimees Gehewega ja otsustati kahes eksemplaris tsirkuleeriva missiivi kasuks. Missiiv oli plaanis iga kuu välja saata ja pidi sisaldama lisaks koosoleku protokollidele ka muid teateid. Välja saadeti kaks missiivi, esimest korda 1841. a aprillis, üks lõuna poole Emajõe ja teine põhja poole, kus liikmeid oli tunduvalt vähem ja vahemaad veelgi pikemad kui Lõuna-Eestis. Missiivi teel informeerimist jätkati ka pärast Jürgensoni surma, kuid erilist edu selles töölõigus ei saavutatud. Liikmed elasid mööda maad laiali ja seetõttu oli edasisaatmine suurte vahemaade tõttu raskendatud. Mõnikord läks missiiv pikal teekonnal kaduma.

Kui Kreutzwald asus „Wina-katku” kirjutama, siis oli Jürgenson üks peamisi innustajaid ja keelelisi nõuandjaid. 1839. a 17. veebruaril kirjutas ta: „Mis „Viinakatkusse” puutub, siis pead sa juba oma lubaduse täitma ja teed seda kindlasti meie kõikide rõõmuks. Kui Sul peaks mõni komistuskivi ette juhtuma, siis võid ju meid kõiki appi hüüda; mida me suudame, seda teeme hea

²³ Jürgenson Kreutzwaldile [26. V 1841]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 363.

²⁴ Jürgenson Kreutzwaldile [30. XII 1839]. – samas, lk. 330-331.

²⁵ Jürgenson Kreutzwaldile [31. XII 1840]. – samas, lk. 356-357.

meelega.”²⁶ Korduvalt lubas ta keelelist abi ja vajadusel kaasata ka Faehlmanni ja gümnaasiumiõpetaja C. Chr. Masingu. Ta toimetas ka Kreutzwaldi käsikirja tsensuurikomiteesse, otsis trükkali ning oli Kreutzwaldi soovitud frontispissi asjus vahendajaks autori ja kunstnik L. von Maydelli vahel. Jürgensoni pidevaks saatjaks oli ajapuudus ning seda kurtis ta pidevalt Kreutzwaldile. Kreutzwald tahtis kiiresti lugeda „Inlandist” seltsi koosolekute ülevaateid. Nii pidigi Jürgenson korduvalt kirjutama, et tegemist on väga palju ja sõnum ajalehte veel saatmata.

Kreutzwaldiga sidus neid tõeline sõprus, mille tunnistuseks pöördumised kirjavahetuses: „Armas Kreutzwald, kallim Kreutzwald, kallim Jürgenson, südamliku armastusega, tõsisel sõpruses Kreutzwald.”

Jürgensoni pärandus

1841. a suvel haigestus 37 aastane D.H. Jürgenson närvipõletikku ja suri pärast kuuenädalast põdemist 10. augustil. Jürgensoni haud asub Tartus Jaani kalmistul.

Pärast surma andis perekond lahkunu käsikirjalised materjalid üle Õpetatud Eesti Seltsile²⁷ (praegu asuvad Eesti Kirjandusmuuseumis). Käsikirju oli viis:

1. A.W. Hupeli eesti-saksa sõnaraamat läbitöötatud ja täiendatud lisamaterjalidega “Beiträge’s”, teistest hiljem ilmunud raamatutest A-st kuni Herra’ni praost Helleri poolt kasutada antud sõnavarakogust.
2. Eesti kirjandusloo täielik käsikiri, millest esimese poole jõudis ta 1841. a aprillis Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul ette kanda.
3. Trükivalmis kirjamustrite kogu.
4. Lõpetatud eestikeelne rehkendusraamat.
5. Pooleni töödeldud eesti keele grammatika.

Et perekonda toetada, osteti seltsile osa Jürgensoni raamatukogu eestikeelsetest raamatutest – need mis seltsil veel puudusid, kokku 35 raamatut – A. W. Hupeli grammatika mõlemad trükid, Rosenplānteri “Beiträge’de” täiskomplekt, A. Thor Helle grammatika, H. Stahli “Leyen Spiegel”, O. W. Masingu teoseid, kalendreid.²⁸

1841. a sügisel tuli Õpetatud Eesti Seltsil alustada ilma ühe oma tugisamba Dietrich Heinrich Jürgensonita. Hinnang Jürgensoni poolt tehtule anti septembrikuu koosolekul, kus loeti ette tema

²⁶ Jürgenson Kreutzwaldile [17. II 1839]. – samas, lk. 294.

²⁷ Põldmäe, R. Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. – Keel ja Kirjandus, 1985, 3, lk. 171.

²⁸ EAA 2569-1-29, l. 2-6.

poolt koostatud arvepidamised ja nimestikud, mille eeskujulik kord pälvis imetlust.²⁹ Jürgensoni korralikkust rõhutas “Inlandis” ilmunud järelhüüdes ka tema õpilane Georg Bernhoff: “Oma elukutses oli ta rahulik, kaalutlev, korraarmastaja, toimekas, täpne ja ülimalt kohusetruu.”³⁰ Teade Jürgensoni surmast lühikese elulooga oli ilmunud juba 26. augusti “Inlandis.”³¹ Nekroloogi kirjutas Jürgensoni ülikoolikaaslane ja kubermangukoolide direktor E. Haffner 16. septembri “Inlandis.”³²

Võib öelda, et paljuski tänu Dietrich Heinrich Jürgensonile sai Õpetatud Eesti Selts oma kindla näo ja just tema ajal pandi alus korrektsele asjaajamisele ja kindlatele traditsioonidele. Igakuised koosolekud toimusid kindlal ajal ja jäid ära vaid mõjuvatel põhjustel. Koosoleku protokollid avaldati “Inlandis” ja hiljem Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatutes. 1840. a ilmus seltsi „Toimetiste” esimese köite esimene number. Kogude korrashoiule oli pandud kindel alus. Jürgensoni sõbrad F.R. Faehlmann ja Fr.R. Kreutzwald on eesti rahvale hästi tuntud, kuid nende andekas kaasaegne ja hea sõber D.H. Jürgenson on enamusele eestlastest tundmata. Me võime ainult oletada, mida kõike ta oleks suutnud ühe esimese kõrgharitud eestlasena ja oma rahvast armastava haritlasena oma rahva heaks teha, kui 37 eluaasta asemel oleks saatus kinkinud talle veel mõnikümmend aastat. Milliseks oleks kujunenud Õpetatud Eesti Seltsi panus maarahva valgustamisel ja nende heaks töötamisel? Vaevalt oleks 1850. aastate lõpus saabunud mõõnaperiood, kui seltsi oleks juhtinud Jürgenson ja Faehlmann. Me teame küll Jürgensoni õpilasi, kuid ei tea midagi tema perekonnast. Kindlasti vääriks D.H. Jürgensoni mitmekülgset töörohke elu põhjalikku monograafiat.

²⁹ Sitzung vom 3. September. – Das Inland. 30. September 1841, N. 40, Sp. 646-647.

³⁰ Bernhoff. Einige Worte zum Gedächtniss des verewigten Seminarinspectors D.H. Jürgenson. – Das Inland. 16. December 1841, N. 51, Sp. 809-811.

³¹ [Am 10. August starb zu Dorpat der Titulärrath Diedrich Heinrich Jürgenson.] – Das Inland. 26. August 1841, N. 35, Sp. 566-567.

³² Haffner, E. Necrolog. – Das Inland. 16. September 1841, N. 38, Sp. 601-605.

Zusammenfassung

D.H. Jürgenson (1804-1841) war im Jahr 1838 einer der drei Esten unter den 19 Gründungsmitgliedern der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Hauptanführer bei der Gründung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft waren der Arzt und Schriftsteller F. R. Faehlmann und eine Gruppe von deutschbaltischen Estophilen. Der Inspektor des Seminars für Elementarschullehrer in Tartu D. H. Jürgenson wurde zugleich zum Sekretär der Gesellschaft ernannt, welches Amt er bis zu seinem frühen Tod im Jahr 1841 bekleidete. Dem Statut nach war der Sekretär der wirkliche Organisator der Tätigkeit der Gesellschaft. Zu seinen Aufgaben gehörten die Protokollaufnahme der Sitzungen, die Korrespondenz, die Instandhaltung des Archivs und der Kasse der Gesellschaft. Bald darauf kamen eine Reihe von Aufgaben hinzu: Herausgabe der Sitzungsprotokolle in der Wochenzeitung "Inland", die Bearbeitung der Verhandlungen der Gesellschaft, sowie die Pflege der Bibliothek, der Antiquitäten und der Münzensammlung. Jürgensons Hauptaufgabe wurde die Zusammenstellung eines estnisch-deutschen Wörterbuchs. Der auf der Sitzung der Gesellschaft am 18. Januar 1839 vorgetragene diesbezügliche Plan "Vorschlag betreffend die Herausgabe eines vollständigen Ehstnisch-deutschen Wörterbuchs" wurde im "Inland" veröffentlicht. Das Finden von Mitarbeitern war wegen mangelnder Sprachkenntnisse schwierig, so daß nach Jürgensons Tod sich keine dieser Arbeit hingeebene Person fand. F. J. Wiedemann war es, der die Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft benutzend dieses Werk vollendete, das unter dem Titel "Ehstnisch-deutsches Wörterbuch" 1869 in Petersburg erschien. Auf Jürgensons Anregung gründete die Gesellschaft in Tartu ein Depot estnischer Bücher, um der Landbevölkerung in den Kleinstädten die Möglichkeit zu geben estnische Bücher zu kaufen.

Um den Verkauf der Bücher besser zu organisieren verfasste Jürgenson im Jahr 1840 das erste estnische buchhändlerische Verzeichnis "Kirja-Kulutaja", das Angaben über 63 Druckschriften enthielt. Leider folgte dem als periodisch erscheinende Ausgabe geplanten Verzeichnis nach Jürgensons Tod keine Fortsetzung.

D. H. Jürgenson galt als einer der besten Sachverständigen der estnischen Sprache. Er hielt auf den Sitzungen der Gesellschaft sprachwissenschaftliche Vorträge. Er war auch Fr. R. Kreutzwald behilflich bei der Redigierung der von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft herausgegebenen Volksbücher. Als Erster verfasste er die "Geschichte der estnischen Literatur", die in der Reihe der Verhandlungen der Gesellschaft erschien. Er widmete dem Schaffen bei der Gesellschaft

seine knappe Freizeit, denn er war hauptberuflich als Lehrer am Seminar für Elementarschullehrer und als Lektor der estnischen Sprache an der Universität Tartu beschäftigt. Nach Jürgensons Tod wurde sein handschriftlicher Nachlaß der Gelehrten Estnischen Gesellschaft übergeben. Darunter befand sich das vollkommene Manuskript der “Geschichte der estnischen Literatur”, sowie ein estnisches Rechenbuch. Diese Manuskripte befinden sich heute im Estnischen Literaturmuseum in Tartu. Zur Unterstützung der Familie wurden 35 Bücher aus seiner persönlichen Bibliothek angekauft. Die von Jürgenson hinterlassenen Protokolle der Sitzungen der Gesellschaft, sowie alle übrigen Dokumente befanden sich im musterhaftem Zustand. Er hatte damit Grundsätze zur korrekten Sachbearbeitung, den allmonatlichen Sitzungen, der Herausgabe der Sitzungsprotokolle im “Inland”, der Gründung der Bibliothek und des Museums für Antiquitäten geschaffen. Seine Nachfolger hatten es leicht den von ihm herausgebildeten Traditionen zu folgen. Leider werden heute nur Fr. R. Faehlmann und Fr. R. Kreutzwald als erste Esten mit Hochschulbildung genannt. Das Leben und die Tätigkeit ihres Freundes und Gesinnungsgenossen D. H. Jürgenson warten jedoch noch auf ihren Erforscher.

Ilmumas:

Seitsekümmend viis aastat eestikeelset

Õpetatud Eesti Seltsi: eesti keel ja eestlased

Seltsi varasemas ajaloos. – Õpetatud Eesti Seltsi

Aastaraamat 2004-2005. Tartu, 2006.

Seitsekümmend viis aastat eestikeelset Õpetatud Eesti Seltsi: eesti keel ja eestlased seltsi varasemas ajaloos

Õpetatud Eesti Seltsi eelkäijate – Kuressaare Eesti Seltsi (1817) ja Eesti Õpetatud Seltsi Tartus (1819) – asutajateks olid veel estofiilidest sakslased, kuid kaks aastakümmend hiljem olid seltsi sünni juures juba eestlased Friedrich Robert Faehlmann, Dietrich Heinrich Jürgenson ja Carl Christian Masing.

Faehlmann, kes hakkas juba 1825. a lõpul oma vähestel jõudetundidel eesti keelega tegelema, unistas tõenäoliselt aastaid seltsi asutamisest. 1833. a suvel kirjutas ta Kreutzwaldile “Viimasel ajal olen ma palju selle üle järele mõtelnud, kuidas küll oleks asja kõige parem korraldada, et rahvajutte ja -laule, niipalju kui need veel kättesaadaval, täieliku hävimise eest päästa. Kui Rosenplänteri “Beiträge” paremini toimetatult uue hoo saaks, siis võiks seda ajakirja kasutada ... Ma kannan juba ammu üht armsat ideed endaga kaasas, aga see ei taha veel kuju võtta. Mõnel teisel korral sellest rohkem.”¹ 1836. a augustis jätkas ta unistuste teemal “Hueck avaldab eesti asja vastu elavat huvi, siin on ka teisi inimesi, kel kõigil palju head tahtmist on.”² Märtsis 1838 võis ta juba Kreutzwaldile teatada “Eesti Selts on asutatud ja kinnitatud, nüüd peab ta presidendi valima ja Tartu ülikooli autoriteedi all seisma. Olgem nüüd virgad tööle. Tahtmisest ei ole mul puudu, aga kust aega võtta? Kui igäüks kas või natukenegi kaasa aitab, võiks aasta lõpuks ometi midagi kokku saada.”³

Keutzwald liitus seltsiga 1839 aasta jaanuaris aastakoosolekul ning eestlaste kolmik – Faehlmann, Jürgenson, Kreutzwald – mõjutasid järgnevalt eesti keele uurimist ja rahvavalgustuslikku tegevust. 1830. aastate lõpus ei olnud veel esimestel eestlastest haritlastelgi kindlat arusaama eesti rahva tulevikust. Jääb vaid oletada, kas Faehlmann kuulsas vestluses parun Nolckeniga tõesti kahtles eesti keele tulevikus, või oli see ainult taktikaline käik. Nolcken küsis: “Õelge mulle, mida õieti taotleb teie eesti selts talupojakeele väljakujundamisega. Kas poleks ometi parem, kui see keel jääks täiesti unarule ja kaoks täiesti – see oleks kõige arukam soov ja

¹Faehlmann Kreutzwaldile [suvel 1833]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk.13.

²Faehlmann Kreutzwaldile [VIII 1836]. – samas, lk. 16.

³Faehlmann Kreutzwaldile [30. III 1838]. – samas, lk. 18.

samuti heategu rahvale. Need peaks parem sakslasteks tegema.” Faehlmann vastas: “Armas härra parun, see on ka minu ja eesti seltsi arvamus.”⁴

Seltsi järgnev hoogne keelealane ja rahvaalgustuslik tegevus ei jäta õnneks kahtlustele maarahva tuleviku suhtes erilist ruumi, ka asutajaliikmetest baltisakslased püüdsid veel keeleuuringutele ja haridusalasele tegevusele kaasa aidata.

Eesti-saksa sõnaraamatu koostamine

Esmakordselt rääkis Jürgenson sõnaraamatu koostamise vajalikkusest 1838. a detsembris. 18. jaanuaril 1839 esitas ta üksikasjalise kava, mis ilmus ka 20. septembril “Inlandis.” (Vorschlag, betreffend die Herausgabe eines vollständigen Ehstnisch-deutschen Wörterbuchs“.) Jürgenson arvas, et sõnaraamatu koostamine on seltsi vääriline ja seda meenutatakse veel sajandeid.⁵ Entusiastlikult alanud koostamistöö jäi soiku pärast Jürgensoni varajast surma 1841. aastal. Enam ei olnud eestvedajat, eesti keele häid oskajaid oli vähevõitu ning kogutud materjal jäi ootama asjatundlikku keelemeest. 1849. a aastapäevakõnes lootis Faehlmann, et selline mees millalgi ilmub: “Üks mees peab endale võtma kogu töö – muidu ei tule sellest kunagi midagi. Me peame üsna rahulikult ära ootama, kuni selline mees meie seast esile kerkib.”⁶ 1860. aastail asus seltsis olemasolevaid materjale kasutades tööle akadeemik F. J. Wiedemann ning lõpuks ilmus “Ehstnisch-deutsches Wörterbuch” 1869. a Peterburis, sest Õpetatud Eesti Seltsil puudusid kahjuks materiaalsed võimalused sõnaraamatu väljaandmiseks.

Raamatulaod ja eestikeelsete raamatute müük

1839. aastal asutas Õpetatud Eesti Selts Tartusse Jürgensoni ja Huecki algatusel eestikeelsete raamatute kesklaod, et maarahvale eestikeelseid raamatuid müüa. Kohe reageeris Kreutzwald: “Eesti raamatulao teokssaamine Tartus äratas mul mõtte ka siin üks filiaalladu asutada. Kui ma

⁴ Minu vaidlus Nolkeni ja Liphartiga. – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 109.

⁵ Jürgenson, D.H. Vorschlag... – Das Inland. 20. September 1839, N. 38, Sp. 593.

⁶ [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 169.

oma ideest meie tublile raehärrale Steinile rääkisin, oli ta kohe nõus komisjonimüügi enda peale võtma ja teatas ühtlasi, et ta oma vaeva eest Eesti Seltsi poolt saadetud raamatute pealt sugugi protsente ei nõua.”⁷ Järgmisel aastal asutati laod veel Tallinnas, Pärnus, Kuressaares, Paides, Haapsalus, Viljandis, Rakveres. Jürgenson suhtus raamatumüüki väga tõsiselt ning selleks, et rahval oleks ülevaade olemasolevatest raamatutest, koostas ta esimese raamatukaubandusliku kataloogi „Kirja-Kulutaja”, mis ilmus 1840. a ja tõi andmeid 63 trükise kohta. Jätkväljaandena mõeldud kataloogile kahjuks pärast D.H. Jürgensoni varajast surma järke ei tulnud. Jürgenson oli sunnitud juba 1840. aastal suure töökoormuse tõttu raamatuladudega tegelemise esimees A. von Hueckile üle andma. Ka raamatukaubandus toimus tänu energilisele eestvedajale ja soikus peagi pärast A. von Huecki surma 1842. aastal. Lisaks selgus korralagedus asjaajamises ning selts oli pigem kahjudega kaubelnud. Vaid Kreutzwald oli nõus jätkama: “Pärast raehärra Steiniga peetud läbirääkimisi tahan ma ka sel aastal raamatute müüki enda peale võtta ja nimelt ainuüksi armastusest maarahva vastu, kelle käekäik mul südame lähedal seisab, mitte aga kohustusest Õpetatud Eesti Seltsi vastu”⁸ ja tegi seda tööd 1863. aastani.

Ajalehe väljaandmise katse

Rahvavalgustuslikku tegevust kavandades leiti, et eestlastele määratud ajakirja asutamine aitaks kaasa ka rahva majandusliku olukorra parandamisele. 25. septembril 1840 esitas Kreutzwald üksikasjalikuma kava “Maarahva nõuandja” väljaandmiseks.⁹ Ta tõi eeskujuks O.W. Masingut, kes üsna vähese toetusega suutis nädalalehte 4 aastat käigus hoida. Kreutzwald kavatses ajalehte välja anda kahe nädala tagant kuu alguses ühe poogna ja kuu keskel kahe poogna ulatuses. “Nõuandja” pidi valgustama seniseid väärade majapidamise viise ja ühtlasi soovitama juba järeleproovitud, valgustama kodu- ja kooliolusid, selgitama üldist kõlbelist elu, eriti karskusa ja silmas pidades ja andma õpetusi inimeste ja loomade tavaliste haiguste raviks. Lehe toimetuse kohana nägi ta Tartut, kus asub selts, tsensor ja trükikoda. Kreutzwald ise oli nõus endale võtma lehe alalise kaastöölise ja äärmisel juhul ka kaasväljaandja kohustused. Rahvaharidusele kaasaaitamiseks tuleks koolmeistritel aga pühapäeviti koolimajades “Nõuandjat” ette lugeda.

⁷ Kreutzwald Jürgensonile [25. IV 1839]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 306.

⁸ Kreutzwald Faehlmannile [6. I 1843]. – samas, lk. 51.

⁹ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [25. IX 1840]. – samas, lk. 399-402.

Ajalehest asja ei saanud ja ilmselt tajuti loa saamise raskusi juba varakult. 1840. a oktoobris kirjutas Jürgenson Kreutzwaldile: “Sinu ettepanek maarahvale ajakirja välja anda leidis üleüldist heakskiitmist, kuid asjatundjate kinnitust mööda pole selle väljaandmiseks kõrgemalt poolt luba loota, sellepärast peab laps teise nime saama ja teisel kujul publikumi ette astuma.”¹⁰ Ja ega lähemad aastadki lootust ei suurendanud. Pärast kindralkuberner Karl M. von der Pahleni 13. oktoobri 1841. aasta korraldust Tartu Tsensuuri-Komiteele kirjutas Faehlmann Kreutzwaldile: “Talurahva ja maa asjadest ei tohi kuni edaspidise korralduseni midagi avaldada – nõnda kõlab kindralkubeneri käsk. Tahaksime meie ühe säärase ajakirjaga platsi tulla, mis just talurahva olukorrad oma peateemaks võtab, siis saadetak meid minema.”¹¹ Järgmistel aastatel seltsi koosolekutel ajalehe väljaandmist enam ei arutatud.

Kalevipoja koostamine ja väljaandmine

1839. aasta oktoobrikuu koosolekul Kalevipoja müütidest räägitu sai lõplikult teoks aastail 1857-1861 Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes ilmunud “Kalevipoja” väljaandega eesti- ja saksa keeles. (“Kalewipoeg. Eine estnische Sage.” Verdeutscht von Carl Reinthal [und Georg Julius Schultz-Bertram]. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. IV. H. 1-4, Bd. V. H. 1-2/3.) Faehlmann jutustas koosolekul Kalevipoja müütidest ning ütles, et “muinaslood omandavad seda suurema väärtuse, kui me ka seda rahvast tundma õpime, kellele nad kuuluvad...Kui eestlane on piiratud, siis ainult seetõttu, et tal on puudunud võimalus hariduse omandamiseks.”¹² Ka Georg Schultz-Bertram rääkis Kalevipoja muistenditest ja eesti rahvast: “meie, eestisõbrad, kes meie selle rahva vaimset uuestisündi peame edendama, oleme aga kohustatud selle torso, mis on purustatud ja hilisemate lisandustega moonutatud, – asetama tema väärikusele vastavalt inimsoo tähelepandevamate vaimusünnituste ritta. Selle kaudu võib-olla õnnestuks rahvast teadvusele tuua, temasse iseteadvust sisendada.”¹³ Rahva valgustamise ja taassünni jõudsamaks edendamiseks hüüdis Schultz-Bertram oma kuulsad laused: “Anname

¹⁰ Jürgenson Kreutzwaldile [4. X 1840]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 353.

¹¹ Faehlmann Kreutzwaldile [16. VI 1842]. – samas, lk. 34-35.

¹² [Fr.R. Faehlmann], Muinaslugusid [Kalevipojast]. – Laugaste, E., Normann, E. Muistendeid Kalevipojast. Tallinn, 1959, lk. 88.

¹³ [G. Schultz-Bertram. Ettekanne Kalevipoja kohta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul oktoobris 1839.] – samas, lk. 101.

rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud! Teise jaoks on materjali küllalt olemas, esimese jaoks kogudem veel.”¹⁴ Nende ülesannete täitmisele pidi selts igakülgselt kaasa aitama.

Kreutzwaldi arvates oli igati loomulik, et selts põhikirjalisest eesmärgist lähtuvalt just eestlaste saagasid ja laule vaatleb, sest ainult need moodustavad rahva enda sünnitatud kõneleva mineviku-ausamba.¹⁵ Vastukaaluks saksastamisele pidi Õpetatud Eesti Seltsi tungivaks kohustuseks saada kokku koguda veel alalhoidunud jäänused eestlaste rahvuslikust luulest ja hoida need lõpliku hävimise eest. Kahjuks kadus koos Faehlmanniga nii mõnigi saagakatkend, sest kirja panna ta kõike ei jõudnud. Kohe pärast Faehlmanni surma pöördus selts Kreutzwaldi poole palvega alustatud töö lõpule viia. Kreutzwald ei pidanud end “Kalevipoja” lugude parimaks tundjaks. Veel 1860. a kurtis ta Schultz-Bertramile: “Vist mitte keegi pole Faehlmanni kaotust kibedamini kahetsema pidanud kui mina, ta väeti pärija, kes ma tema sigitatud lapse ilmavalgele pidin toimetama. See polnud sugugi mitte suurelisis ega oma nõdra jõu ülehindamine, mis mind taga kihutas, vaid paratamatus, kuna sel silmapilgul töö jaoks kedagi teist paremat kokkuseadjat leida ei olnud.”¹⁶

“Kalevipoja” koostamise ja väljaandmise pikka teed on põhjalikult käsitlenud August Annist, kelle kolmeosalise uurimuse teine osa “Kalevipoja saamislugu” ilmus 1936. a.

Rahvavalgustuslik tegevus

Kreutzwald kirjutas “Fr. R. Faehlmanni elus”: „Faehlmanni vaadete järgi oli Õpetatud Eesti Seltsi eesmärk kahesugune: „rahva väheseid ajaloolisi mälestusi lauludes ja muinaslugudes koguda ning hävimise eest kindlustada, ja teiselt poolt õpetliku rahvakirjanduse väljaandmisega eestlaste vaimses arengus kaasa aidata.”¹⁷ Tegelikult pole Õpetatud Eesti Seltsi põhikirjas rahvavalgustuslikust tegevusest sõnagi, aga eestlased pidasid maarahva haridustaseme tõstmist esmatähtsaks ja kritiseerisid seltsi teravalt rahvast kaugenemise eest.

Kalendrid ilmusid Õpetatud Eesti Seltsi toimetamisel aastatel 1840-1865, kuid kalendritest üksi oli vähe. Kreutzwald sai seltsi liikmena peagi ülesandeks kirjutada raamat viinajoomise

¹⁴ samas, lk. 102.

¹⁵ Kalevipoja I trüki eessõna. – Kreutzwald, Fr.R. Maailma ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 323.

¹⁶ Kreutzwald Schultz-Bertramile [7. X 1860]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959, lk. 127.

¹⁷ Kreutzwald, Fr.R. Dr. Friedrich Robert Faehlmanni elu. – Kreutzwald, Fr.R. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 40.

kahjulikkusest.¹⁸ Kreutzwaldilt nõudis „Wina-katku” kirjutamine tõelist pingutust, sest polnud ta ju harjunud eesti keeles kirjutama ja ta ise ei pidanud oma eesti keele oskust eriti heaks: „Oma eesti keele (Esthnisch või Estnisch), nagu ma seda kirjutam, olen mina just nõndasamuti nagu noor lind oma laulugi oma rahva suust õppinud; kas seal ka terakestki grammatikat leida on, ei saa ma mitte öelda ega ole selle üle ka iganes pead murdnud, vaid minu ainsaks püüdmiseks on ikka olnud oma mõtteid nõndaviisi välja öelda, et inimesed minust aru saaksid. Kui pikalt mul see püüdmine korda on läinud, näitab aeg.”¹⁹ Jürgenson ja Faehlmann olid peamisteks innustajateks ja lubasid ka lahkelt keelealast abi. H. D. Zschokke „Branntweinpesti” eeskujul ilmus F.R. Kreutzwaldi „Wina-katk” ÕES-i väljaandel 1840. aastal, illustreerijaks oli seltsi liige kunstnik Ludwig von Maydell. „Maarahva Nõuandja” ilmuma ei hakanud, kuid Kreutzwald oli ajalehe jaoks juba üht-teist kirjutanud. Ta andis oma kirjutised Faehlmanni kaudu Õpetatud Eesti Seltsile ning 1843. aastal ilmus Seltsi väljaandel „Sipelgas”, kus ajalehe tarbeks kirjutatu avaldamist leidis. „Sipelga” lugudega soovis autor rahvale paremat elukorda kätte juhatada ja rahvast pimedusest päästa. Raamatus kirjutati kokkuhoidlikkusest, hobuste muhktõvest, laste kasvatamisest, sellest, et külm vesi on kõige parem tervise hoidmise viis, kuidas põdrasamblast leiba teha, aga ka Ameerika avastamisest ning ilukirjandusliku osa moodustasid luuletused. Õpetatud Eesti Selts üritas ka talurahvakoolidele õpikuid välja anda. Algselt suurejoonelisena planeeritud üritus lõppes küll vaid ühe lugemikuga, mille autoriks oli seltsi esimees Carl Heinrich Gehewe. Tema „Luggemisse ramat laste kolitamise tarvis” 1. jaggo ilmus 1841. aastal lõunaeestikeelsena.²⁰ Autorite leidmine oligi ilmselt kõige raskem. D.H. Jürgenson asus ise õpikuid kirjutama, kuid varase surma tõttu jäi töö pooleli. 19. aprillil 1841 kirjutas ta Kreutzwaldile: „Mul on nõu suvevaheajal jalgsi üks reis läbi Eestimaa teha, et oma leksikaalseid kogusid suurendada, võib-olla mõnda muudki Seltsi jaoks koguda. Et meil juba siin-seal külakoole on, nendel aga korralikke õpetamiseabinõusid, ei korralikku lugemisraamatut, rehkendamistabeleid ega mustrilehti kirjutamise õpetamiseks ei ole, siis mõtlesin ma, et meie selts peaks tõsiselt selle asja eest hoolt kandma. Lugemisraamatu eest kantakse aegapidi hoolt, aga nii kergesti saaks litograafia teel ka ühe otstarbeka kirjamustrite kogu välja anda. Ma olen paar vihku välja töötanud, aga kulud on nii suured, et tänavu sellest midagi välja ei tule. Niisamasugune lugu on rehkendusülesannete raamatuga. Aga ega kõiki soove ühekorraga täita

¹⁸ Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 10. Mai. – Das Inland. 30. August 1839, N. 35, Sp. 558.

¹⁹ Kreutzwald Faehlmannile [24. XII 1842]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 42.

²⁰ Eesti kooli ajalugu. I. 13. sajandist 1860 aastateni. Tallinn, 1989, lk. 381.

saa, ega kõiki puudusi sedamaid parandada.”²¹ Lugemisraamatu käsikiri ja kirjamustrite kogu anti pärast surma seltsile koos teiste käsikirjadega ning komisjon koosseisus J.S. Boubrig, C.Ch. Masing ja N. Mühlberg pidi otsustama, kas midagi käsikirjadest ka trükki peaks jõudma. Peale eesti kirjandusajaloo ei ilmunud aga midagi. Praegu asuvad eelpool mainitud käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumis.

Kreutzwald, kes ise maarahvale kirjutas, mõistis töö raskust hästi ja ei teinud trükis ilmunu vähesuse pärast seltsikaaslastele etteheiteid: „Et [rahvakirjanduse] alal mitte niipalju pole sündinud kui Faehlmann ja mõni teine eestlastesõber soovis ja lootis, on igatahes tõsi, aga seda ei saa kellegi süüks panna, sest et vaimseks loominguks kedagi sundida ei saa ja ka Eesti seltsi organisatsioon õigustatud pole oma liikmeile sedalaadi kindlaid nõudmisi esitama.”²²

1860. aastate algul otsustati kooliõpetajaid seltsi vastu võtta. Kreutzwaldil oli nende jaoks tööloik valmis mõeldud. Ta kirjutas seltsi esimehele J. Engelmannile: „Õpetatud Eesti Selts olevat, nagu mulle on räägitud, koolmeistrite jt vastuvõtmise läbi rahvusliku elemendi poolest palju juurde võitnud, kipun arvama, et neid kõige kohasemalt võiks kasutada muistendikildude ja laulude kokku kanda laskmiseks ... Oleksin mina president või oleks mul üldse Õpetatud Eesti Seltsis midagi ütelda, siis määraksin ma vastuvõtmise tingimuseks, et ainult säherdusi koolmeistreid võib vastu võtta, kes oma emakeelt kirjutada mõistavad! Selle lihtsa tingimuse läbi saaks kaelast tülika ballasti ja koolitataks aegapidi välja edumehi.”²³ Kooliõpetajate vastuvõtmine jäigi tegelikkuses vaid sooviks, sest 1863. aastal astusid seltsi vaid Jaan Laosson ja Hans Wühner Tarvastust. Tõenäoliselt tunnetas enamus õpetajatest, et nii haritud meeste selts ei ole nende jaoks sobiv koht, enamus õpetajatest ei osanud ka saksa keelt ja ilmselt peeti seltsi ka liialt saksameelseks.

Faehlmanni sõnavõttud

Vähetest eestlastest suutis algaegadel Jürgensoni kõrval kõige enam seltsi tegevust mõjutada F.R. Faehlmann, eriti esimeheks oleku ajal 1843-1850, mil ta aastapäevakõnedes peatus eelkõige eesti keele uurimisel ja rahvavalgustuslikul tegevusel. 1844. a aastakoosolekul tunnistas ta usinust ja agarust, millega on käsitletud peaaegu kõiki alasid. Kuid rahva keelest ei saanud ta

²¹ Jürgenson Kreutzwaldile [19. IV 1841]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 361.

²² Kreutzwald, Fr.R. Dr. Friedrich Robert Faehlmanni elu. – Kreutzwald, Fr.R. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 40.

²³ Kreutzwald Engelmannile [27. IX 1865.] – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C.R. Jakobsonile ja teistele. Tallinn, 1979, lk. 338-339.

rääkida rõõmsate sõnadega: “Kus on mehed, kes mõistaksid rahva ja tema keele vaimu? Kus on Masingu järeltulijad? Kuid need vähesed liikmed, kes keelega tegelevad, on seda ustavalt teinud.”²⁴ 1848. a aastakoosolekul tunnistas ta: „selts on saavutanud teatavad mõõtmised, teatava ulatuse oma tegevuses, mida ta vaevalt suudab ületada. Kuidas tuleb seda piiritletust seletada? Need on ju eelkõige isamaalised huvid, mis köidavad meie seltsi tähelepanu, ja ikkagi on osavõtt nii vähene.”²⁵ Tulevikule mõeldes jätkas ta: „Meie kirjanduslikud tööd piirduvad peaaegu ainult toimetiste ja kalendriga ... Oleks soovitatav aegajalt publitseerida ka neist sõltumatuid väikesi raamatuid. Hädavajalik oleks kokku leppida otstarbekohasema ja õigema ortograafia asjus. Eriline tähelepanu tuleks suunata rahvakirjandusele ... Oleme põhimõtteliselt otsustanud oma rahvaraamatuis eriti silmas pidada rahva õpetamist.”²⁶ Põhjustena, mis takistab edukamat tegutsemist, pidas ta usulisi segadusi ja vähenenud huvi rahva vastu, mis tingitud viimase aja sündmustest (talurahvarahutused), aga ka ettekäänat, et eesti keel on liig raske. Faehlmanni arvates oli heast keeleoskusest vähe hea rahvaraamatu kirjutamiseks, selleks peab tundma ka rahva kombeid, harjumusi ja vajadusi. Veelkord kiitis ta O.W. Masingut, kes kõike seda suutis. Kõne lõpus soovis Faehlmann, et „selts leiaks kõigil oma tegevusaladel võimekaid töötajaid ja ikka enam kasvaks ning õitsele puhkeks.”²⁷

1849. a tegi ta aastakoosolekul, mis oli pühendatud Õpetatud Eesti Seltsi registreerimise kümnnendale aastapäevale, kokkuvõtte kogu seltsi eelnevast tegevusest: „Sihte, mida selts asutamisel endale seadis, on muutumatult silmas peetud. Meie töötulemused on leidnud tunnustust. Mis kõigepealt puutub keeleharimisse, siis võime olla uhked selle üle, et seltsi väljaannetes ja seltsi liikmete poolt on alustatud uus tulemusrikkam keeleuurimise viis, mida teised on ainult järele aimanud, ja kõigis eesti keeleõpetuse osades on selts astunud esimese sammu.”²⁸ Kogude loomisel nägi Faehlmann samuti kiiduväärset: „Meie eesti raamatukogu on ilmselt kõigist olemasolevaist kõige täielikum. Muististe ja mündikogu võivad häbenemata end kõrvutada nii mõnegi teisega.”²⁹ Kokkuvõtvalt võis ta öelda: „ilma hooplemata ja kiitlemata oleme järginud oma sihte. Jäägu see vaim seltsis püsima” ning püüdes visandada Õpetatud Eesti

²⁴ [Rahva keelest. Ettekanne 1844.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 126.

²⁵ [Ettekanne 1848. a. üldkoosolekul.] – samas, lk. 148.

²⁶ Samas, lk. 148.

²⁷ [Ettekanne 1848. a. üldkoosolekul.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 150.

²⁸ [Praeguse presidendi hr. Dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Tartu, 1999, lk. 169.

²⁹ Samas, lk. 171.

Seltsi 25. juubelit: „Iga algus on raske ja meie oleme seltsi sellest raskest algusest õnnelikult üle viinud. Kui agarus ja virkus ei jahtu, siis on ehk tulemused seda hiilgavamad.”³⁰

Kahjuks Faehlmanni unistatud hiilgavatest tulemustest ei saanud seltsi 25. aastapäeval juttugi olla. Pärast Faehlmanni surma ei olnud enam sellist eestvedajat, eriti just eesti keele alal. 1856. aasta kujunes seltsile taas raskeks – suri seltsi esimees gümnaasiumiõpetaja Georg Moritz Santo (1802-1856) ja kauaaegne sekretär, Kreutzwaldi hea sõber arst Emil Sachssendahl (1814-1856). Kreutzwald kirjutas kaotuse suurust tajudes: „1856 aasta on Eesti seltsile raskeid lööke andnud. Santole ja Sachssendahlile ei ole kerge asemikke leida. Sest kuigi jõudusid just ei puudu, siis nõnda elavast huvist ja ausameelsest tahtmisest, nagu see mõlemal lahkunul oli, tunneme kaua veel valusat puudust. Sachssendahl nimelt on sellest silmapilgust peale, kui ta Faehlmanni tutvuse kaudu end Eesti Seltsi huvidega sidus, kuni oma elu lõpuni väsimatu agarusega selle heaks töötanud, niihästi selle koguduse eest hoolitsedes, kui ka sellele uusi liikmeid kogudes. Säherdused virgutavad jõud on mõnikord rohkem väärt kui produktiivsed, sest mõnigi kuiv tüvi sai noorusliku jõu käest õhutust.”³¹

1861. aastal esimeheks saanud professor Carl Schirren oli juba neljas pärast Santot (Carl Baron Bruiningk (1857-1859), Ewald Tobien (1859-1860), Theodor Beise (1860-1861)). Schirreni pidupäevakõnes deklareeriti, et selts on teelahkmel ja senine romantismist kantud rahvaalgustuslik tegevus minevikku jäänud.³² Eestlasi oli seltsis vähe, Jürgensonile ja Faehlmannile polnud väärilisi järglasi, Kreutzwald ei saanud seltsi otsese juhtimisega Võrust tegelda, kuid temapoolset kriitikat kostus üha enam. 1858. a 27. mail kurtis ta ÕES-i sekretärile Woldemar Schultzele: „Sellel taimel puudub juba kaua aega tarvilik hoolitsemine, üksikud vähesed jõud ei suuda lagunemist ära hoida: mida omavaheline tüli nõnda virgalt külwab, see kasvab üle öö lopsakaks umbrohuks, mis kidura taime varem või hiljem lämmatab ja lämmatama peab. Meie ei saa salata, et selle pahatähendusliku presidendivalimise juures kurjad jõud salaja mängus olid; üks ”jumala armust” vabahärra ja eesti keel on nagu tuli ja vesi, s.o. sissesündinud vaenus, säherdusest loomuvastasest liidust ei ole midagi rõõmustavat loota ... Headest jõududest ei ole Tartus kindlasti puudus, kas aga osavat mütsitegijat leitakse, kes niisuguse peakatte valmistada võiks, kuhu kõik need pead alla mahuksid, see on küsimus, mida ma mitte vastata ei suuda. Kõigi seltside needus just selles seisabki, et iga liige temalt suuri asju ootab, ilma et oma

³⁰ Samas, lk. 174.

³¹ Kreutzwald W. Schultzele [27. IX 1856]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II. Kirjad A.H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. Tallinn, 1956, lk. 438.

³² Oeffentliche Versammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zur Feier ihres 25-jährigen Bestehens am 18. Januar 1863. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1863. Dorpat, 1864, S. 1-7.

kätt töö külge paneks. Kui igaüks oma liivaterakese juurde tooks, kasvaks sellest aastate jooksul aegamööda kaunis kuhjakene.”³³ Järgnev aastakümme kujunes kahtlemata seltsi ajaloos vähemedukaks eelneva ja järgneva perioodiga võrreldes. Asutajaliikmed olid enamasti surnud, uut tegusat põlvkonda polnud veel näha. Eestlastest jätkas aktiivselt vaid F. R. Kreutzwald, Gustav Blumberg astus seltsi 1861. aastal, Jakob Hurt 1862. aastal, Mihkel Veske 1873. aastal, Karl August Hermann 1875. aastal, Martin Lipp 1876. aastal. Perioodi tähtsündmuseks jääb “Kalevipoja” ilmumine, kuid ettevalmistused selleks algasid tunduvalt varem. Kreutzwald pidi endiselt sõpradega muremõtteid jagama. 1866. a suvel kirjutas ta Yrjö-Koskineneile: „Õpetatud Eesti Selts võiks oma praeguse positsiooni poolest niisamasuguse õigusega mitmesuguste muude natsionaliteetide nime kanda, nagu ta kogemata kombel oma nime e e s t i rahvuse järgi on valinud. Oma sündimisetunnist peale on ta eesti tulust pisut hoolinud, kuigi hakatuses seal töötasid mehed, kes oma rinnas eestluse vastu heldet südant kandsid nagu Faehlmann, Jürgenson, Hueck. Eesti keel oli ja jäi kõrvaliseks asjaks. Ühe seltsi asutamine ainuüksi eesti keele ja kirjanduse tarvis poleks meil üksnes hädavajalik, vaid ta tuleks elusse kutsuda, kui loodetakse, et 100 aasta pärast eesti rahvast veel midagi võib eksisteerimas näha, kuid siin seisame meie kahe vääramatu takistuse ees, puuduvad nii töötajad kui ka raha.”³⁴ Kreutzwaldi lootused uuest seltsist täitusid 1872. a Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisega, mille peaülesandeks sai eestlaste vaimuharimiseks eestikeelsete raamatute väljaandmine. Kreutzwald kaalus koguni seltsist väljaastumist. 1860. a veebruaris kommenteeris ta akadeemik A. Schiefnerile äsjavalitud Õpetatud Eesti Seltsi juhtkonda (esimees Theodor Beise, sekretär Carl Körber) ja teatas: “Võib olla tuleb Teil veel see üllatus üle elada, et enne kui jooksev null-aasta lõpule jõuab, auliikmete arv ühe nulli poolest kahaneda võiks ja nimelt vabatahtliku väljaastumise läbi.”³⁵ See samm jäi Kreutzwaldil astumata ja vanas eas Tartus elades sai ta nautida talle kui ühele vanemale ja teenekamale liikmele osaks saanud austusavaldusi.

Mida enam selts rahvast kauges, seda enam sai tegelikult maarahvas, kelle heaks Õpetatud Eesti Selts tegutsema pidi, üleüldse teada, et Tartus on tudeeritud mehed, sealhulgas eestlased, tegutsemas rahva heaks.

³³ Kreutzwald W. Schultzile [27. V 1858]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II. Kirjad A.H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. Tallinn, 1956, lk. 453-454.

³⁴ Kreutzwald Yrjö-Koskinenile [23. VIII/4. IX 1866]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959, lk. 383.

³⁵ Kreutzwald Schiefnerile [12. II 1860]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn, 1953, lk. 163.

Kuidas jõudis teadmine Õpetatud Eesti Seltsist rahva hulka

Võib kindlalt väita, et esialgu ei teadnud enamus eestlastest midagi tema heaks loodud seltsist. Maarahvas ei saanudki teada, sest eestikeelset ajalehte ei ilmunud, saksakeelse lehe („Inland” ja „Dörptsche Zeitung”) lugejaid leidis vaid esimeste eestlastest haritlaste hulgas. Õpetatud Eesti Seltsi poolt väljaantavates kalendrites oli vaid saksakeelne lauseke väljaandja kohta. Esmakordselt tutvustati seltsi tegevust „Ma-rahva Kalendris” 1856. aastal artiklis „Marahwa sündinu asju tundjide koggodus Tartun”, kus räägiti sellest, et Kalaturu ääres tohtri juures käijad on ilmselt näinud kappides vanu asju ja riiulitel raamatuid, nii suuri kui ka väikesi, maakeeles, saksa, läti, vene ja ladina keeles, mis enamasti vanust sündinud asjust meie maal jutustavad. Kirjutaja avaldas ka arvamust, et küllap on mõnigi mõelnud, mispärast neid vanu asju üldse hoitakse, ehk oleks parem sepale ära müüa ja enam ei võtaks nad ruumi ka. Arst, kelle kabinetis need asjad asusid, oli Õpetatud Eesti Seltsi sekretär Emil Sachssendahl (1814-1856), keda kiideti veel kui suurt maarahva sõpra. Seltsi ajalool pikemalt ei peatunud, mainiti vaid, et õpetatud mehed asutasid seltsi 1838. aastal.³⁶ 1862. aastal kirjutas „Perno Postimees: ”Tarto õppetud Eesti selts on jubba parkümmend aastat vanna, agga surema hulga Eestlastele ommeti alles kaunis wõeras. Lodame eddespidi temmast pikkemalt kõnneleda... tänna agga nimmetan lühhidelt, et õppetud eesti seltsi liikmed just mitte Eestlased ei olle, waid surem hulk Sakslased ja ennamist keik tuderitud mehed, kes iggas kuus kord kokko tullevad vastastikko teädaandma, mis iggaüks mödaläinud päivil endisest eesti aiast ja sündinud asjust, nende kelest, lauludest ja märkidest jälle uest teäda sanud ehk leidnud.”³⁷ Järgmine võimalus avanes ajalehel Õpetatud Eesti Seltsi 25. aastapäevast kirjutades. 25 aastat tagasi asutatud selts, kus „studeeritud mehed Eesti rahva vannast sündinud asjo, nende keelt ja kelemurret, ellokombeid, juttosid ja laulusid järeleurida ja tundma õppida ja selle tarvis vannal eal prugitud söa-, sögi- ja muud riisto, vanna rahhasid, inimeste ehteid ja rideid, kui ka vanna ramatuid ja muid mällestussi korjada ja üleval hoida, kust seest ja kelel läbi eestirahva endisest ellust teadust võib sada.”³⁸ Nii iseloomustati seltsi tegevust, kuid samas heideti ette, et senini on seltsi läbi veel väga vähe raamatuid rahva õpetuseks välja antud. 1865. a 3. veebruaril ilmus „Eesti Postimehes” ajalooline ülevaade seltsi ajaloost, kus räägiti seltsile saadetud muinasesemetest ning paluti, kui keegi leiab vanaaegseid asju, siis peaks

³⁶ Ma-rahva Kalender ehk Tähtramat 1856. Tartu, 1855, lk. 48-51.

³⁷ Tarto õppetud Eesti selts. – Perno Postimees. 30. mai 1862, nr. 21, lk. 164.

³⁸ Õppetud „Eestiseltsi” 25-aastane mälestuse pääw. – Perno Postimees. 6. veebruar 1863, nr. 6, lk. 43-44.

need õpetaja ehk mõisavalitsuse kaudu Tartusse Õpetatud Eesti Seltsi kätte toimetama, kes selle eest väga tänulik on.³⁹

Kooliõpetajate ankeet

27. veebruaril 1863 ning kordusena 6. ja 13. märtsil ilmus „Perno Postimehes” teadaandmine „Eesti kihelkonna- ja külla-koolmeistreid ni Tallinna kui Ria kubbermangus pallutakse sõbralikkult „Tarto õppetatud Eesti-Seltsile” kirja läbbi allamal seisvate küsimiste peale vastust anda.” Küsimused, millele vastust paluti, olid järgmised: kooli täpne asukoht (kihelkond, vald, küla), mitu poissi ja tüdrukut koolis käib ja kui palju on tegelikult külas lapsi, kes koolis peaksid käima, ja kui palju neist viimasel nädalal koolis oli, kas lapsed õpivad ainult lugema ja laulma, või ka kirjutama ja rehkendama, kui vanad koolilapsed on. Andmeid taheti ka koolmeistrite kohta: koolmeistri nimi, vanus ja kas on naisemees, kus õpetaja ametit on õppinud ja kas peale maakeele veel mõnda keelt oskab, kui kaua on õpetaja olnud ja kas kogu aeg ühe koha peal ja kas tal on ka mõni abiline, kas koolmeister ise veel mõnd ametit peab, kas palka maksab mõis või kihelkond ja kui suur see on, ning palju on maad.

1. ja 29. mai lehes anti teada, kui palju ankeete juba saabunud ja kust ning innustati ka ülejäänuid seltsi palvele vastama.⁴⁰ Ankeedid laekusid visalt ning 3. juulil kirjutati taas ja peatuti põhjustel, miks nii paljudel veel vastamata – paljudele oli kahjuks „Postimees” tundmata, oli ka juhus, kus ühes koguduses 9 koolmeistrist üks tahtis vastata, aga teised laitsid ära, ütlesid: „meie heitleme igga pääv näljaga, kellel seal veel kirjavastust mele tulleb?”⁴¹ Sageli polnud kirikuõpetajad vastuste saatmisest huvitatud, eriti just Eestimaa kubermangus. Ka ankeedivastuses teatas Jürri Reintoff Kullamaa kihelkonnast, et kui ta oma õpetaja käest küsis, öeldi, et ei ole tarvis kirjutada, aga kuna „Postimees” noomis neid, kes kirjutanud pole, siis otsustas Reintoff vastuse saata.⁴² Vastused olid väga erinevad ja sama erinev oli ka kirjutajate käekiri. Ilukirja oskajaid oli üksikuid, pigem oli näha, et kirjutamine valmistas õpetajale tõelist vaeva, mõni lausa kurtis, et käsi on raskest tööst kange ja pole harjunud kirjutama: „Ärke pahandage, meie inneto kirja pärrast, mino kätt on adder äkke kirves kivvit kõvvaks teinud ja värisema pannud, sepärast ei või

³⁹ Õppetud Eestiseltsist. – Eesti Postimees. 3. veebruar 1865, nr. 5, lk. 40-42.

⁴⁰ Eesti koolmeistridele. – Perno Postimees. 1. mai 1863, nr. 17, lk. 134; Jälle Eesti koolmeistridele. – Perno Postimees. 29. mai 1863, nr. 21, lk. 164-165.

⁴¹ Koolmeistride kirjadest „Eestiseltsile”. – Perno Postimees. 3. juuli 1863, nr. 26, lk. 206-207.

⁴² EAA 2569-1-77, l. 311.

sedda tööd ännam hästi tehha.”⁴³ (S. Mihkelson Äksi kihelkonnast.) Oli neid, kes seltsist midagi ei teadnud: „Minnosuggune veel ei teagi sedda, mis mehed need Tarto õppetud Eesti selts olleks, korra ma küssisin koa ühhe targema innimese käest sedda, ja tema ütles: naad ehk võivad need mehed olla, kes Eesti rahva suggust Tarto sure kooli peal on välja õppetud – Noh olgo peale, agga ma mõtlen: et ommeti ühhed head innimesed nemmad kül voivat olla, sest et nad koa meie Eesti rahva, alva ja rummala rahva järrele hakkavad küssima.”⁴⁴ (Ado Liblik Läänemaalt Kirimäelt.) Hilinemist vabandati, et vaesuse tõttu ei jõua ajalehte tellida: vastasin alles siis, kui sõbra käest kuulsin. Mitmed kirjutajad teatasid, et on Õpetatud Eesti Seltsiga just kalendrite kaudu tuttavaks saanud. Enamus pikemalt kirjutanutest tundis suurt austust ja tänulikkust Õpetatud Eesti Seltsi vastu – „Selle aulikko Tarto Õppetatud Eesti seltsile nende sõbralikko sovitud küsimuste peale.”⁴⁵ (Tõnis Tilk Torist.) „Armsad Eesti-vennad. Et Teil se armastus on, Eesti kolidest ja koolmeistritest laiemalt teatust sada, siis ei panne ka minna sedda vaeva raskeks, Teile kirjutada, mis ma ial tean.”⁴⁶ (Jaan Meo Mõisakülalt.) „Armas auustud eesti selts. Minna rõõmustan vägga, et ommeti see aeg on jõudnud, mil auustud targad innimesed ka annavad vaese Eesti suggu peale mõtlema, ja meie kolide järele küssima. Ma ussun, et Teil sedda tehes üks hea nõu on.”⁴⁷ (Jaan Saar Pilistvere kihelkonnast.) „Annaks Jummal, et se Õppetud eesti Selts aitaks ka meie omma rahvast targemaks mis ni kaua rummalusses kinni on et ta ei mõistagi abbi ommal otsida”⁴⁸ (Jürri Mielberg Viljandimaalt Pahhaverrest) „Tännolikku süddamega tahhan suurte aulikko ülemate sovimist täita, kes meid vaeseid allamaid ommas meles piddavad.”⁴⁹ (Märt Uus Maarja-Magdalena kihelkonnast.) ”Et aulik õppetud Eestiselts ka meie marahva koli asjust teadust tahtvad sada, se teeb meile, kes meie neile õppimatta tallorahvale peame sedda õppetusse kasso ja headust ettepannema, ja nende lastele sedda õppetama, kui üht rõmoärratamist, et üllemad ja targemad ka meid, kui õppijaid mele on tulletand.”⁵⁰ (Jürri Jung Imavere vallast.)

Mõnel pool oli pastor andmed kihelkonna kohta kokku võtnud (kooliõpikute autorina tuntud Põlva pastor Johann Georg Schwartz, Gustav Masing Vastseliinas), mõnikord mainis koolmeister, et vastab kirikuõpetaja meeldetuletuse peale. Lõuna-Eesti pastorid olid tunduvalt

⁴³ EAA 2569-1-78, l. 153.

⁴⁴ EAA 2569-1-77, l. 366.

⁴⁵ EAA 2569-1-79, l. 23.

⁴⁶ EAA 2569-1-79, l. 96-97.

⁴⁷ EAA 2569-1-79, l. 149.

⁴⁸ EAA 2569-1-79, l. 175-176.

⁴⁹ EAA 2569-1-79, l. 119.

⁵⁰ EAA 2569-1-79, l. 153.

aktiivsemad ja asjast huvitatud, sageli on ankeediküsimused valmis kirjutatud, tihti ka ühe ja sama käekirjaga vastatud. Enamus õpetajaid oskas vaid maakeelt üksi, kuid oli ka üksikuid vene keele oskajaid (eriti Tartumaal) ning arvukamalt saksa keele tundjaid, kusjuures mõnedki oma vastuse saksa keeles saatsid (Abja kooliõpetaja Jaan Jung). Sageli kasutasid õpetajad võimalust pikemalt kirjutada, et saaks oma mured südamele ära rääkida. Küllap sisendas saadetud ankeet seltsi vastu nii suurt usaldust, et juleti oma arvamust avaldada. Kuna enamus uurijaid on peatunud otseselt kooliajalugu puudutaval, siis järgnevalt ka sellest, mida õpetajad seltsile veel kirjutasid.

Erinevusi on Eesti- ja Liivimaa kubermangu kooliõpetajate kirjades. Eestimaa kubermangu õpetajad kurtsid rohkem vaimupimeduse ja koolivastasuse üle, selle üle, et ebausku ja rumalust on rahva seas veel väga palju. Kristohw Allato Ridala kihelkonnast Läänemaal kurtis raskusi koolimaja ehitamisel, sest suurema hulga suust kuuleb ikkagi, et meie vanemate vanemad said ilma koolita läbi, niigi maksusid palju, kust veel koolimaja ehitamiseks raha võtta.⁵¹ Johann Heirath Lüganuse kihelkonnast Erra vallast kirjutas, et elab nii vastase rahva ja laste hulgas, kes õpetusest ei hooli ja tahavad pimeduses ja rumaluses edasi käia.⁵² Nii Heirath kui ka sama kihelkonna Saka külakooli õpetaja vabandasid hilist vastamist „Postimehe” puudumisega, sest kahjuks lehte neil enam ei käi. Johann Petersohn Sakalt oli sunnitud teatama, et osa talupoegi keelavad lastel koolis käimise, sest kardavad sellest suurt ilmalikku kahju tegemata jäänud koduste tööde pärast. Mis teha, nad on nii rumalad, et ei taha oma lastele seda varandust korjata, mida koi ega rooste ei riku ega varas kätte ei saa.⁵³ Gustav Hagedahl Viru-Nigula kihelkonnast alustas oma vastust koguni nii kurva tõdemusega, et mitmes vallas rahvas ei tea üldse, mis asi on koolmeister ja koolimaja, aga samas jooksevad 6 kuni 12 aastased lapsed mööda külatänavat ringi ja teevad igasugu inetusi ja kui nad suureks saavad, siis joovad ja mässavad. Lastehukkaminemise põhjus on selles, et vallas koole ei ole. Ühtlasi palus ta, et selts pöörduks keisri herra poole palvega alama rahva heaks koole rajada.⁵⁴

Üleüldisem oli kurtnimine, et kooliõpetaja saab selle kõige kehvema maa. Ado Kruus Puhtaleiva külast Tartumaal kirjutas pikemas kirjas, et maad on vähe, samas aga öeldakse, mis koolmeistri elul viga, tegu ei tee, renti ei maksa. Sügisel on osa lapsi nii rumalad, et mitte ühtegi tähte ei tunne. On nädala koolis, lähevad koju ja seal leitakse, et polegi midagi õppinud ja polegi enam

⁵¹ EAA 2569-1-76, l. 348-349.

⁵² EAA 2569-1-77, l. 90.

⁵³ EAA 2569-1-77, l. 100-101.

⁵⁴ EAA 2569-1-76, l. 103.

vaja kooli saata.⁵⁵ Karl Karlson Laevast, kes oli juba 42 aastat õpetaja olnud, kirjutas: „minna küsisin mamõetja käest mikspärast teie need keige vaesemad tükkid kolile ollede välja vallisenud; kosteti; et mis tallopojale ei kõlba see on koolmeistrile parras, temmal on aega sood põlluks ja metsa heinamaaks tehha.”⁵⁶

Tehti ka ettepanekuid õpetajaskonna olukorra parandamiseks. Hans Riimsoni (Kose kihelkonnast Ravilast) ettepanekud olid, et koolmeistritel oleks omaette kooskäimise koht, kus saaks oma asju arutada ja et asutataks koolmeistrite jaoks abikassa, mõtlema peaks vanadele õpetajatele, kes koolimajast pärast ameti mahapanekut välja aetakse või mis saab pärast kooliõpetaja surma tema naisest ja lastest.⁵⁷ Tuntud Pulleritsu koolmeistri Jaan Adamsoni soov oli hoopis Seltsile: „Küll olleks vägga sovimise väärt, kui aulik õppetud Eesti Selts kele parrandamise eest ka hoolet kannaks, nenda, et keigil Eesti-rahval üks ainus kirjutamise viis olleks. Andko Jummal selle „Seltsi” läbbi vaese Eesti rahvale, keigis tarkusse ja tundmisse kasvamises, suurt abbi ja õnne.”⁵⁸ Kokku tuli ankeete Eestimaalt 234 külakooli ja 1 kihelkonnakooli, Liivimaalt 414 külakooli ja 16 kihelkonnakooli kohta.⁵⁹ ÕES-i koosolekutel 10 aprilli, 8 mai, 5 juuni, 14 augusti arutati vastuste saabumise käiku ja aastaraamatus ilmusid koosoleku lisana ülevaated saabunud ankeetidest.⁶⁰ Kahjuks järgnevatel aastatel selts koolitemaatikaga enam ei tegelnud.

Eestikeelsed kirjad

Artiklid Õpetatud Eesti Seltsi 25. aastapäevast ja kooliõpetajate ankeet 1863. aastal „Perno Postimehes” viisid teadmise seltsist rahva hulka. Ka andis Õpetatud Eesti Selts 1863. aastal kalendri välja, mida saadeti just kooliõpetajatele. Kalendri tiitellehel oli: „Willandi kalender 1864 aasta peale. Tartus 1863. Väljaantud Tartu Eesti-Seltsi poolt.” „Raamato kuulutaja” osas oli andmeid 26 raamatu kohta. Veel kirjutati sellest, kuidas odavalt lõunasööki valmistada, haiguste ravimisest, anti nõu põllumehele ja kirjutati termomeetrist ja baromeetrist. Järgmistel aastatel leidis lisaks kooliõpetajatele teisigi kirjasaatjaid, kellele selts oli oma mõtete ja lahendamist

⁵⁵ EAA 2569-1-78, l. 157-158.

⁵⁶ EAA 2569-1-78, l. 131-132.

⁵⁷ EAA 2569-1-77, l. 21-22.

⁵⁸ EAA 2569-1-79, l. 169.

⁵⁹ Andresen, L. Eesti rahvakooli minevikust. Koolide olukorrast Õpetatud Eesti Seltsi ankeediandmete põhjal. Tallinn, 1966, lk. 8.

⁶⁰ Monats-Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 10. April 1863, Monats-Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 8. Mai 1863, Monats-Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 5. Juni 1863, Monats-Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 14. August 1863. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1863. Dorpat, 1864, S. 22-24, 33-36, 38-39, 42-43.

vajavate küsimuste tõstatamisel usaldusväärseks kohaks. Haritumad eestlased, kes saksa keelt oskasid, kirjutasid juba saksa keeles, kuid jätkus ka eestikeelseid kirju.

Pidevalt kirjutas esimene eestlasest bibliofiil Mihkel Jürgens (1820-1874) Pärnust, kes astus Õpetatud Eesti Seltsi 1864. a. Ta vahetas seltsiga eestikeelseid raamatuid, saatis teateid muististe kohta. Ka sai ta seltsi raamatukogust raamatuid kaasa, et neid ümber kirjutada ja nii oma isiklikku raamatukogu kasvatada. Kui raamatuid laenutati ka väljapoole Tartut, siis käsikirju sai vaid kohapeal kasutada ning seetõttu tekkis M. Jürgensil seltsiga arusaamatus. 30. novembril 1868. a kirjutas ta pahaselt, et talle ei antud mõnda väiksemat manuskripti ümber kirjutamiseks: „see on see tänno selle eest, et ma juba peale 12 aastat senna raamatuid olen kinkinud. Tõeste üks kuendik jaggo teie Bibliothekis raamatud – eesti keelen nimmelt kingitud, nüüd ei olle ma sedda väärt, et ma mõnned manuskriptid laenuks saan.”⁶¹ Jürgens teatas, et tema on ebageeldivusele vaatamata nõus ka edaspidi seltsile raamatuid saatma. Reeglid olid aga kõigile liikmeile ühesugused ja nii selgitas konservaator Hermann Hartmann eestikeelses vastukirjas, et see, et ta manuskripti pole saanud, ei tulene seltsi ihnusest, vaid sellest, et manuskripte posti teel kellelegi ei läkitata: „Õpetatud Akadeemia mees Wiedemann Peterburgis, tahtis niisamuti mõnda neist kirjadest endale näha ehk ära kirjutamiseks, aga neid saata ei tohtinud, seks pidi tema endale vaevaks võtma ise Tartu sõita, kus Talle kõik mis oli, rõõmuga pakuti.”⁶² Wiedemann kasutas Õpetatud Eesti Seltsi käsikirju eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel. Mihkel Jürgens kogus eestikeelseid raamatuid erakordse pühendumusega ja mainis 1867. a kirjas Seltsile: „kui Teie Eesti Seltsi Bibliothek oleks minno kasvatada olnud, ta oleks vist palju täielikum sanud ollema.”⁶³ Pärast „Willandi Kalendri” saatmist kooliõpetajatele pidasid mitmed õpetajad vajalikuks kirja teel seltsi tänada. Kooliõpetaja J. Jaanson Vatlast Läänemaalt kirjutas, et kalendrite läbi on ta juba varem seltsiga tutvavaks saanud ja kalendrid alates 1837. aastast on tal kõik ilusti kokku köidetud ja seisavad kapis lastele päranduseks ning ta ise ajab nendega sageli juttu.⁶⁴ Jakob Pärmsen Tartust lootis oma 1863. aastal saadetud kirjas koguni seltsilt abi vene ja saksa keele ning orelimängu õppimisel.⁶⁵ 1863. a detsembris soovis samal aastal seltsi astunud Jaan Laosson, et talle seltsi koosolekutest ja muudest ettevõtmistest teada antaks.⁶⁶ 1865. a sai selts pika kirja Järvamaalt Metsa Märdilt, kes kiitis kõigepealt „Postimeest”, mis väga armas ja

⁶¹ EAA 2569-1-84, l. 109.

⁶² EAA 2569-1-84, l. 111.

⁶³ EAA 2569-1-83, l. 147.

⁶⁴ EAA 2569-1-80, l. 16-19.

⁶⁵ EAA 2569-1-76, l. 115.

⁶⁶ EAA 2569-1-76, l. 112.

kallis leht, kuid tal oli ka etteheiteid – leht vahepeal pilkab ja see ei ole ilus. Veel oli tal tähelepanek, et need inimesed, kes rohkem sakstega läbi käivad, on ilusama jutuga ja palju puhtamad ja kasinamad ja kui rohkem kooliharidust oleks, siis oleks ka puhtust rohkem. Igapäevaelus oli tal südamel kaklemine, peksmine, väravate ja uste lõhkumine ja üha enam maad võttev vargus, kuid ka siin aitaks hariduse saamine nendest halbadest asjadest üle saada.⁶⁷ Kui ÕES võitles uue kirjaviisi eest, siis sai ta 1867. aastal pika kirja W. Rothbergilt Pilistveres, kes sugugi uut kirjaviisi heaks ei kiitnud, sest ei või ka seda vana ära visata, üks vana sõber on ikka enam kui uus sõber. Ta tõi ka arvukalt põhjusi, miks vana kirjakeel kasulik on: vanad raamatud on kõik vanas kirjas ja neid oleks raske ümber muuta ja vanad peaks siis hoopiski minema viskama; rahvas on vana viisi õpetatud, kas siis nüüd peaks kõiki uuesti õpetama; ka vanad koolmeistrid on kõik vana viisi õpetatud, kas neid peaks siis uuesti koolitama. Ta pidas vajalikuks ka saksakeelseid koole, sest keeleoskus on väga vajalik ja ega me seepärast veel oma emakeelt ei põlga ja õppimine ei too kindlasti kellelegi kahju.⁶⁸ 1864. aastal sai selts omapärase kirja Tarvastu koolivanemalt Carl Judderilt, kus anti teada, et on plaanis ühele mehele, kes on meie heaks Pühakirja raamatuid ja väga palju muid õpetuse raamatuid välja andnud, Tartusse maja osta. Maja maksumus oleks 5000 rubla ja kirjutaja ise oli juba 20 rubla annetanud ja teadis, et koos on juba 700 rubla. Judder palus Õpetatud Eesti Seltsilt head nõu, kuid jättis täpsustama, kas rahas või soovis hoopiski moraalset tuge.⁶⁹ Agar koolivanem oli kirju rohkemgi laiali saatnud. Kreutzwald polnud sellise kirja peale üldsegi rõõmus ja kirjutas 8. märtsil Jakob Hurdale, et detsembrikuus sai ta kirja Tarvastust, kus soovitakse korjanduslehe abil kuulsale mehele Tartusse maja osta, kuid ta ei kiitnud ettevõtmist heaks: „Härra Jannsen, kel pole karakterit ega kindlat äratundmist ja meelsust, on tuulelipp, kes end iga narrituule järele pöörata laseb, niipea kui sealjuures mõned krossid tema ahnesse taskusse langevad.”⁷⁰ Samal teemal kirjutas ta ka 17. märtsil J. Kölerile: „Tarvastus korjatakse juba agarasti, et härra Jannsenile Tartus maja osta... [Vastukirjas] kahetsesin, et niisuguseid summasid mitte paremini tulevase kooli jaoks ei tarvitata, sest et „Kuulus mees” (nii nimetas teda kirja kirjutaja) oma teenete eest juba enam kui küllalt tasu on saanud, kuna ta kirjamehe ametiga endale muretu elu on rajanud.”⁷¹ Pole teada, kas Õpetatud Eesti Selts kirjale vastas. Majaostu teema kandus koguni „Eesti

⁶⁷ EAA 2569-1-81, l. 138-140.

⁶⁸ EAA 2569-1-83, l. 68-69.

⁶⁹ EAA 2569-1-80, l. 30.

⁷⁰ Kreutzwald Hurdale 8. märtsil 1864. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C.R. Jakobsonile ja teistele. Tallinn, 1979, lk. 83.

⁷¹ Kreutzwald Kölerile 17. märtsil 1864. – samas, lk. 104.

Postimehe” veergudele. 29. aprilli 1864. a lehes teatasid Tori mehed, et nad saadavad 60 rubla, sest „Postimees” on neid kaua rõõmustanud ja nad tunnevad muret, kas Jannsenil on oma soe tuba olemas, kus elada. J.W. Jannsen vastas samas: „Mo armsad Torri sõbrad! Teie vennalik armastus minno wasto on ni suur, et mo suud üsna tummaks teeb.”⁷²

Esimese pika eestikeelse kirja sai selts juba 1846. aastal Laddasvere koolmeistrilt Rein Metsikult, kus autor rääkis kalendritest ja asjatundlikult eesti keele probleemidest.⁷³ Faehlmann, kellele kiri adresseeritud oli, luges kirja koosolekul ette ja arutas ka tehtud ettepanekuid. Tegelikult oli kirja autor Kreutzwald ja ta võis kirjas Faehlmannile rõõmustada, et tal õnnestus sõpra ninapidi vedada: „Nähtavasti oled sa nalja siiski tõe pähe võtnud või ei ole Sa võõra käekirja tagant tõepoolest minu kirjaseadmise viisi ära tundnud? Ma panin koguni imeks, kui lugesin, et Sa kirja Seltsis ette kandsid.”⁷⁴

Sajandi lõpus saadetud kirjades ei kurdunud enam igapäevaelu varjukülgede üle, vaid räägiti kodukandi muististest. Ado Torpe ja Peter Maddi Viora vallast teatasid vanadest surnuaedadest Taropitza kreisis,⁷⁵ F. Remmelgas Laiuse kihelkonnast loetles oma kodukandi muistiseid,⁷⁶ Jaan Luik Võhmast teatas turbarabast leitud põdrasarvest.⁷⁷ Muististest teatamisel oli konkurentsituult esimene Abja koolmeister Jaan Jung, kuid kõik tema kirjad olid saksakeelsed. Saksa keeles kirjutasid ka Carl Pödder Moskvast, Gustav Hirsch Peterburist, Nikolai Mühlberg ja Jakob Hurt.

Uus ajalehe asutamise katse

1860. aastatel tegi Õpetatud Eesti Selts veelkordse katse ajalehte välja anda, sest „Perno Postimees” ja hiljem ”Eesti Postimees” ei vastanud Kreutzwaldi ja mitme teise haritlase arvates rahva vajadustele. 1862. aastal kirjutas Kreutzwald Hurdale: „Kui ma nüüd ka Teil ses tükis õigust pean andma, et „Pärnu Postimehe” kõrval üks teine ajakiri, mis iga kuu ehk kahe kuu tagant järkjärgult välja tuleks, võiks jalul seista, siiski ei ole mul mitte seda julgust vanal eal niisugust asja enam ette võtta. Jäägu see parem noorematele tehtavaks, kes veel kevadist rammu

⁷² [“Armas Eesti Postimees...”] – Eesti Postimees. 29. aprill 1864, nr. 18, lk. 151.

⁷³ EAA 2569-1-65, l. 434-435; Kreutzwald Faehlmannile [29. IX 1846]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 160-166.

⁷⁴ Kreutzwald Faehlmannile [26. XI 1847]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr.R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele. Tallinn, 1976, lk. 194.

⁷⁵ EAA 2569-1-112, l. 32-33.

⁷⁶ EAA 2569-1-116, l. 8-9.

⁷⁷ EAA 2569-1-122, l. 33.

ja töölusti tunnevad.”⁷⁷ Kreutzwaldi idee sai toetust Soomes ilmuvast kirjanduslikust kuukirjast „Kuukauslehti”. Nii arvaski Kreutzwald, et Õpetatud Eesti Selts peaks samalaadse lehe asutama, sest ülikooli juures tegutseval seltsil on eesõigus ajalehti omaenda tsenseerimisel välja anda. G. Blumberg esitas Kreutzwaldi soovi ajalehte asutada 1867. a 1. märtsi koosolekul,⁷⁸ kus otsustatigi rahva haridustaseme tõstmiseks kaks korda kuus ilmuvat uut lehte „Eesti Koit” välja andma hakata. Toimetajaks pidi saama seltsi auliige Fr.R. Kreutzwald.

Ajalehe ilmumahakkamises oldi juba nii kindlad, et 15. märtsil 1867 ilmus „Eesti Postimehes” teade: „Tarto õppetud Eestiselts on 1. märtsil oma nous ollemises nõuks võtnud, uut eestikeele seitungi, selle nimme all „Eesti Koit” väljaanda, mis 2 kord kuus ehk 24 kord aastas saab väljatullema. Kui õppetud seltsi leht, saab tema õppetlikko asjo toma ja igga numbri lõppetusses meil ueste trükkitud ramatutest läbbikatsudes kõnnelema. Lehe väljaandja saab seltsi auliige Dr. Kreutzwald ollema, Seltsi eestseisuse holeks anti ministeriumi polest trükkilubba väljamurretseda. Selgemat teadust same eddespiddi. Kes üleültse Eestirahva meleärratusse koido tõusmist sowib, peab ka selle lehhele tuhhat õnne sovima meie rahva kassuks.” Kreutzwald end siiski uue ajalehe toimetamisega siduda ei tahtnud, ta leidis loobumiseks mõjuvaid põhjusi. Uue mehena kaaluti hoopiski Jakob Hurta.

Jakob Hurt koostas uue ajalehe sisu kohta üksikasjaliku programmi.⁷⁹

I. Õpetliku sisuga rahvalikud kirjutised,

- 1) loodusteaduste alalt,
- 2) arstiteaduste alalt, iseäranis kirjutised tervishoiu kohta,
- 3) põllumajanduse ja tehnoloogia alalt kirjutised põlluharimise viiside parandamise, põllutööriistade ja kohalikus majanduses kasutamiskõlblike uusimate leiutiste ning täienduste kohta, karjakasvatuse ja talutöönduse kohta,
- 4) geograafia ja etnograafia alalt, maade ja rahvaste kirjeldused,
- 5) ajaloo alalt: siin tahetakse iseäranis avaldada biograafilisi kirjutisi, kuulsate meeste elulugusid, kellel on tähtsust isamaa või üldises ajaloos,
- 6) pedagoogika alalt artiklid kasvatustööst kodus ja koolis, koolide olukorrast, aidata kaasa noorpõlve kõlbelisele kasvatusele,

⁷⁷ Kreutzwald Hurdale jüripäeval 1862. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C.R. Jakobsonile ja teistele. Tallinn, 1979, lk. 16.

⁷⁸ Monats-Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 1. März 1867. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1867. Dorpat, 1867, S. 8.

⁷⁹ Monats-Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat am 9. Februar 1868. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1868. Dorpat, 1869, S. 9-10.

7) kohaliku lihtrahva elu mitmesugustel teemadel, kiiduväärsetest ja halbadest kommetest.

II. Jutud, iseäranis lihtrahva elust, jutustused, muinaslood.

III. Kriitika ja bibliograafia, võimalikul täielikult eestikeelsed trükised.

IV. Mitmesugust.

1867. aasta sügisel kirjutas Kreutzwald „Eesti Koidust” Jaan Adamsonile: „Eesti Koit” on juba enne sündimist siit ilmast jälle läinud, sest et üleval kohal nii mitmesugu risu teele ette taheti panna, kust hõlpsalt ette võis arvata, kuidas väljaandjal muud kui alatist tüli ja meelehaigust ei võinud tulla, mispärast ma parem ettevõtmise vette viskasin. Isegi kui leht nõnda oleks väljatulemise loa saanud, kuidas paluti, jäi veel üks teine kinnitus eest ära nihutada: kas lugejate hulk nii suureks oleks kasvanud, et nende maksuga paberi- ja trükikulud võisid täidetud saada? Eesti õpetatud meeste seltsil ei ole kapitali, mis ka puudust omalt poolt oleksid võinud täita, ja trükkijad, niihästi Karow kui Laakmann, ei tahtnud enne külge hammustada, kui tõesti lugejate läbi lehe kulud täielikult tasutud saaksid.”⁸⁰

Ja nii jäigi uus hariva sisuga ajaleht asutamata, ning rahvas pidi leppima „Eesti Postimehega”, mis Kreutzwaldi hinnangul „on üksnes lobaleht, kus koguni harva midagi mõistlikku ära trükitakse” ja põhjuseks on, et „Härä Jannsen on tark inimene ja oma haruldase anderikkusega rahvakirjameheks nagu loodud, kuid see kõik ei aita midagi, sest tal puudub iseloomukindlus, mistõttu ta ikkagi ainult tuulelipuks jääb.”⁸¹ Kuigi seltsi poolt esitati kõik vajalikud dokumendid, jäi Trükiasjade Peavalitsusest luba saamata, kuigi esialgu oldi loa andmisega nõus. Määravaks sai siseminister P. Valujevi keeldumine, kes eelnevalt pöördus ka Liivimaa kuberneriga poole.⁸² Ilmselt suutsid baltisakslased otsuse tegemist mõjutada.

Kas Õpetatud Eesti Seltsi liikmed oskasid eesti keelt?

Tundub justkui endastmõistetav, et seltsi, mille eesmärgiks on eestlaste keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine, liikmed oskavad ka eesti keelt. Nii see kahjuks ei olnud. Isegi kõik esimehed ja juhatuse liikmed ei rääkinud eesti keelt. Koosolekutel peeti ettekanded saksa keeles, ka eesti

⁸⁰ Kreutzwald Adamsonile [sügisel 1867]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C.R. Jakobsonile ja teistele. Tallinn, 1979, lk. 204-205.

⁸¹ Kreutzwald Schultz-Bertramile 3. märtsil 1870. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959, lk. 230-231.

⁸² Issakov, S. Õpetatud Eesti Seltsi katsest asutada ajakiri (ajaleht) „Eesti Koit”. – Keel ja Kirjandus, 1966, 9, lk. 556-558.

keele uurimisest. Asutajaliikmete hulgas olid tolle aja paremad eesti keele oskajad – eestlastest Friedrich Robert Faehlmann, Dietrich Heinrich Jürgenson ja Carl Christian Masing, lisaks neile oskasid maarahva keelt ka pastoritest asutajaliikmed Johann Samuel Boubrig Tartus (1788-1852), Carl Heinrich Gehewe Tartus (1796-1856), Johann Friedrich Heller Räpinas (1786-1849), August Hollmann Puhjas (1801-1849), Rudolf Gustav Hollmann Harglas, hiljem Rõuges (1798-1858), Heinrich Jannau Laiusel (1789-1869), Georg Knüpfner Väike-Maarjas (1785-1863), Friedrich Meyer Karulas, hiljem Jõhvis (1799-1871), Friedrich Moritz Rõngus, hiljem Peterburis (1803-1857), Carl Reinthal Rõuges (1797-1872), Adam Schubbe Kursis (1785-1845). Neist mitmed olid tegevad ka eesti keele uurimisel või rahvaraamatute väljaandjatena (Heller, Gehewe, Boubrig, Hollmannid). Carl Reinthali tunneme kui „Kalevipoja” tõlkijat. Kreutzwald ei jäänud küll tõlkimisega rahule ja nii viis tõlketöö lõpule G. J. Schultz-Bertram. Kindlasti oskas eesti keelt anatoomiaprofessor ja ÕES-i esimees aastail 1841-1842 Alexander von Hueck. Arvata võib, et mingil määral oskas eesti keelt ka juba lapsena Tartus elanud õigusteaduse professor ja seltsi põhikirja koostaja Friedrich Georg von Bunge (1802-1897), kuid ajaloo-professori, Saksamaal sündinud Friedrich Kruse (1790-1866) keeleoskusest pole midagi teada. Kui 19 asutajaliikmest valdav enamus eesti keelt rääkis, siis hiljem polnud olukord enam nii hea, isegi presidentidele oli eesti keele võõras, kuid näiteks Santot hindas Kreutzwald vaatamata eesti keele mittetundmisele kõrgelt: „Presidendivalimisega olen mina päris rahul. Kuigi ta [Santo] eesti keelt ei oska, on ta ometi tuntud kui arukas pea ja lugupidamisväärne karakter.”⁸³ Ka akadeemik A. Schiefner Peterburist jälgis hoolega seltsis toimuvat ja kirjutas 1864. a detsembris presidendivalimisi kommenteerides „Praegu teatavad ajalehed Joh. Engelmanni Õpetatud Eesti Seltsi esimeheks valimisest Tartus. Paistab peaaegu nõnda, nagu kardetaks Seltsi etteotsa meest panna, kel eesti keele vastu huvi on. Engelmann on pärit Miitavist ja vaevalt ta kuigi palju eesti keelt tunneb.”⁸⁴ Kauaaegne ÕES-i esimees Leo Meyer on ise oma eesti keele oskuses kriitiline, see polevat piisavalt hea. Kuid ometigi annab see tunnistust Saksamaal sündinud keelemehe elavast huvist eesti keele vastu. Temast pidasid lugu ka eestlased ja meenutasid teda kui eesti keele ja kirjanduse edendajat. Kindlasti oskas eesti keelt ajaloolane, arhivaar ja ajakirjanik Arnold Hasselblatt (1853-1927), kes ÕES-i sekretäri ja esimehena oluliselt suunas seltsis tehtavat. Korra on teada, kus juhatuse liige otseselt kurtis eesti keele mitteoskumist: ülemõpetaja ja seltsi

⁸³ Kreutzwald Sachssendahlile [veebr. algul 1853]. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II. Kirjad A.H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. Tallinn, 1956, lk. 301.

⁸⁴ Schiefner Kreutzwaldile 20. detsembril 1864. – Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr.R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn, 1953, lk. 319.

raamatukoguhoidja Max Boehm soovis 1894. a 4. mai koosolekul, et eestikeelsete ramatute kataloogimiseks võetaks abiline.⁸⁵ Abiraamatukoguhoidjaks sai ajalooüliõpilane Johan (Jaan) Sitzka (1867-1937).

Õpetatud Eesti Selts oli kohaks, kus veel sajandi lõpus oli võimalik eestlaste ja sakslaste koostöö. Määravaks oli seltsi heaks tehtav töö. Johan Kõpp on meenutanud, kui auväärselt suhtusid professorid lihtsasse külakoolmeistrisse Jaan Jungi: „Kirjasatjate hulgas äratas tähelepanu Jaan Jung. See Abja valla kooliõpetaja kuulus oma muinasteaduse alal tehtud tööga nagu endastmõistetavalt sellesse teadlaste seltskonda, tema kirju, mis sisaldasid mõnd üksikküsimust muinasteaduse alalt, tudeeriti ja käsitleti tunnustavalt. Meeldiv oli näha-kuulda, et teda võeti endasugusena, ilma et oleks märgata olnud nagu üleolevat suhtumist lihtsasse külakooliõpetajasse. Sama lugupidamist osutati temale koosolekul, millest ta kord osa võttis.”⁸⁶

Kõpp oli aktiivne liige ja kirjutas Õpetatud Seltsi koosolekutest ka „Postimehes.” Tema mälestuste põhjal osalesid eestlastest sajandi vahetuse koosolekutel veel Martin Lipp, Dr. Karl August Hermann, Villem Reiman, Jaan Tõnisson, dr. Heinrich Koppel, dr. Oskar Kallas.

Õpetatud Eesti Seltsi 50. aastapäev

1888. a tähistas Õpetatud Eesti Selts suurejooneliselt 50. juubelit ja nendest pidustustest sai ajalehtede (Eesti Postimees, Virulane, Olevik) vahendusel osa ka eesti rahvas. „Eesti Postimehes” peeti seltsi tähtsamateks saavutusteks „Eesti-saksa sõnaraamatu” ja „Kalevipoja” ilmumist ning arvati, et: „Selle seltsi töö tähtsust ja lugupidamist tunnistab eriti see, et väljamaalt kõrgema kultura rahvaste poolt temale kohalisi teateid korjatakse ja saadetakse. Teiseks, et tema 50 aasta mälestuse pühaks mitmed tähtsad veneriigi teadusmeeste seltsid oma saadikud siia olivad saatnud.”⁸⁷ „Virulases” räägiti pidupäeval peetud kõnedest ja pidulikust õhtusöögist. Püüti anda ka hinnangut seltsis eestlaste heaks tehtule: „Paljude poolt on Tartu Eesti Õpetatud Seltsile süüks pandud, et ta mitte oma esialgsele ülesandele truuiks ei olla jäänud ega asutajate poolt määratud sihis tööd teinud. Kui palju neil süüandmistel põhja on, tahame siin arutamata jätta. Tema esialgne eesmärk ja ülesanne olnud nimelt Eesti keelt ja kirjandust edendada, aega mööda läinud ta aga sellest piirist peaaegu välja ja hakanud Eesti rahva vana aega ja mälestusi uurima,

⁸⁵ 604. Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 4. (16.) Mai 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat, 1895, S. 68-69.

⁸⁶ Kõpp, J. Mälestuste radadel. 2. Tartu 1896-1906. Tallinn, 1991, lk. 156.

⁸⁷ Tähtsa Õpetatud Eesti Seltsi kohta. – Eesti Postimees. 28. jaanuar 1888, nr. 4.

sellegipärast on ta ka Eesti keele harimise, eesti rahva laulude, juttude, kombete ja moodide ja ajaloo uurimise kallal töötanud. „Kalevipoja” ja Dr. Wiedemanni Eesti keele sõnaraamatu materjal on osalt Õpetatud Eesti Seltsi nõu peale ja abiga korjatud ning trükile toimetatud.”⁸⁸ „Olevikus” kirjutajale oli juubeli tähistamine eriliselt hinge läinud: „see oli üks aruldane ja armas pidu, mis eile ülikooli pidusaalis peeti. Ta oli kui soojendav valguse kiir, mis meie kodumaa pääle paistis ... Kui sagedaste ja kui soojal sõnal nemad oma kõnedes selle rahva pääle mõtlesivad ja temale hääd soovisivad, kelle nime see selts kannab seda ei ole vahest ühelgi sarnasel koosolekul enne kuuldud.”⁸⁹

Järgmisel aastal astusid Õpetatud Eesti Seltsi Oskar Kallas ja Villem Reiman – mehed, kes järgenevatel aastatel oma aktiivse tegevusega seltsi nägu kujundasid.

19. sajandi lõpp ja Eesti Etnograafiline Muuseum

1894. a 6. veebruari koosolekul tegi Leopold Schroeder ettepaneku Eesti Etnograafilise Muuseumi asutamiseks seoses läheneva X Ülevenemaalise arheoloogia kongressiga 1896. aastal Riias.⁹⁰ Kaasaaitajatena märkis ta Jakob Hurta ja Oskar Kallast. Järgnevast tööst muuseumi heaks sai mitte ainult seltsi vaid kogu ühiskonna jaoks oluline ettevõtmine. Tutvustav Jakob Hurda artikkel “Kiri ja palve teaduse sõpradele” ilmus 13. mai „Postimehes”, kus kutsuti üles koguma endise aja riideid, ehteid, majariistu, tööõnõusid. Ühtlasi paluti kogutud esemed Tartusse saata ja ka kogujaid lahkesti vastu võtta. Mitu artiklit ilmus Oskar Kallaselt.⁹¹ Ta rõhutas, et igal esemel oleks nimi juures ja koht, kust kogutud ja koguja andmed. Oskar Kallas käis kogumisretkedel Setumaal, Kihnus, Saare-, Muhu- ja Hiiumaal. Ülikool andis kogumistöö tarbeks 300 rubla, Liivimaa Rüütelkond 1000 rubla. Kongressi ajaks ilmus Carl Masingu koostatud kataloog „Catalog der estnischen ethnographischen Sammlung auf der Ausstellung des X. Archäologischen Congress zu Riga 1896,” kus oli kirjas 267 eset Setumaalt, Saare- Muhu- ja Hiiumaalt.

⁸⁸ Eesti Õpetatud Seltsi 50 aasta juubelipidu Tartus. – Virulane. 25. jaanuar 1888, nr. 5.

⁸⁹ Õpetatud Eesti Seltsi 50-aastane juubelipidu. – Olevik. 25. jaanuar 1888, nr. 4.

⁹⁰ 601. Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 6. Februar 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat, 1895, S. 35.

⁹¹ Kallas, O. Õpetatud Eesti Seltsi rahvateadusline muuseum. – Postimees. 18. juuni 1894, nr. 131; Kallas, O. Eesti muuseumi asjus. – Postimees. 5. juuli 1894, nr. 144.

Kas Õpetatud Eesti Seltsi tabasid ka venestamisreformid?

Arhiividokumentides pole mingeid jälgi sellest, et seltsi oleks ähvardanud venestamine. ÕES-i tähelepanu juhiti vaid sellele, et väljaande tiitellehel peab olema ilmuniskohana Dorpati asemel Jurjew. Ajakirjandusest leiab siiski viiteid, et venekeelne selts nii mõnelegi meeltnööda oli. 1896. aastal refereeris „Sakala” venekeelset ajalehte „Рижский Вестник”, kus teatati, et Riia leht kuulutab Õpetatud Eesti Seltsile peatset surma: „Selle asemele saada uus Eesti selts tõusma, mille põhjuskirjad juba ülemvalitsuse ette olla pandud. Kui meie ei eksi, on uus asutatav selts seesama, mida Riia vene leht alles hiljuti veel nõnda armutumalt pilkas. Nüüd on ta aga oma arvamust muuta lasknud ja seisab asutatava seltsi poolt, sest et selles seltsis ka vene keeles saab räägitama.”⁹² Kuna artiklis viidati, et uuel seltsil saab olema 10 osakonda (geoloogia, hüdrograafia, meteoroloogia, taimeriik, loomariik, majanduslik geograafia ja majanduslik kultuur, etnograafia ja etnoloogia, arheoloogia ja eelajalooline aeg, antropoloogia, keel ning rahvakirjandus), siis oli ilmselt tegemist Ado Grenzsteini „Rahva Seltsi” põhikirjaga, kus oli ka ette nähtud 10 sektsiooni ning „seltsi eesmärgiks oli maa ja rahva uurimine eesti keele levimise alal ning sel teel saadud teadmiste kasutamine elus.”⁹³ Grenzsteini selts ei olnud mõeldud küll Õpetatud Eesti Seltsi asemele, vaid hoopiski Eesti Kirjameeste Seltsi järeltulijaks.

1899. a esines Õpetatud Eesti Selts üleskutsega koguda vanemaid eestikeelseid raamatuid. „Üleskutse” ilmus Postimehes 30. märtsil ja alla oli kirjutanud kirjatoimetaja Max Boehm, kes ise tegelikult eesti keelt ei osanud. Lugejale tuletati meelde, et ÕES on 60 aasta jooksul edendanud Eesti kirjanduse vanemate mälestusmärkide alalhoidmist, seltsi hoolet ilmusid Kalevipoeg, Mülleri jutlused ja Rossihniuse katekismus. Rahvalt küsiti, et ehk on veel kuskil vanu raamatuid, mis on kadumisele määratud, sest seisavad ehk tähelepanuta mõne mõisa kolikambris või on mõnes vanas talumajas, kus nad tule eest kaitstud ei ole ja asjatundjad kätte ei saa. „Õpetatud Eesti Selts hoiab oma raamatukogus, mis kivimüüridest sisse piiratud on ja tulehäda vastu mõjusat varju pakub, Eesti vanadest trükitöödest kahtlemata kõige suuremat kirjandust alal, mis raamatukogu ruumides igale uurijale kergesti kättesaadav on.”⁹⁴ Nii kutsuti kõiki, kel vanu

⁹² „Рижский Вестник” astub õige mõjuvalt Õpetatud Eesti Seltsi vastu üles ja kuulutab sellele otsekohest surma ette. – Sakala. 20. märts 1896, nr. 12.

⁹³ Tuglas, Fr. Eesti Kirjameeste Selts. Tallinn, 1958, lk. 375.

raamatuid, eriti enne 1700 aastat ilmunuid on, neid seltsile müüma või kinkima. See üleskutse ei leidnud sellist kaasalöömist nagu kümnendi esimese poole üleskutse vanavara kogumiseks.

20. sajandi algus

Uue sajandi algus ei olnud seltsile enam nii eduaks kui eelnevad aastakümned. Tasapisi rauges kogumisind Eesti Etnograafilise Muuseumi heaks, eestlased tegutsesid 1907. a asutatud Eesti Kirjanduse Seltsis, vähenes baltisakslaste huvi, eriti pärast 1905. a revolutsioonisündmusi. Nii jõudiski selts oma eksistentsi ühte raskemasse ajajärku. Teravnenud vastuolud eestlaste ja sakslaste vahel viisid selleni, et 1912. a võtsid sakslased oma suurele ülekaalule tuginedes ette katse revideerida seltsi põhikirja ja muuta Õpetatud Eesti Selts provintsiaalajaloo seltsiks. Tänu Jaan Tõnissoni, Oskar Kallase, Johan Kõppu ja teiste eestlaste aktiivsele tegutsemisele ja Tartu Ülikooli Nõukogule, kes ei olnud nõus põhikirjaparandustega, jäi ÕES endiselt eestlasi, nende keelt, kirjandust ja ajalugu uurivaks seltsiks.⁹⁵

Üleminek eesti keelele

1919. aastal taas tegevust jätkanud Õpetatud Eesti Seltsis oli endiselt sakslaste ülekaal ja ülemvõim. Eelnevad sõja- ja revolutsioonisündmused olid eriti baltisakslased laiali pillutanud ning liikmeskonna stabiliseerudes oli 1921. aastal 164-st vaid 36 eestlased. Esialgu moodustasid ka seltsi astunutest enamuse sakslased: 1919 – 31 uut liiget (11 eestlast), 1920. a 89 uut liiget (42 eestlast), 1921. a 49 uut liiget (17 eestlast), 1922. a 21 uut liiget (10 eestlast), 1923. a 19 uut liiget (8 eestlast), 1924. a 14 uut liiget (7 eestlast), kuid 1929 aastal olid 51 uuest liikmest juba 43 eestlased ja 1930. aastal 27-st 14 eestlased. Õppetöö Tartu ülikoolis muutus üha enam eestikeelseks. Oli asutatud rida uusi seltse (Akadeemiline Ajalooselts, Akadeemiline Kirjandusühing, Emakeele Selts), kuid Õpetatud Eesti Selts ei kaotanud oma positsiooni. 17. veebruaril 1928 ilmus “Postimehes” artikkel “Liigub visalt, aga liigub siiski. Võõra keele valitsus

⁹⁴ Üleskutse. – Postimees. 30. märts 1899.

⁹⁵ Sajandi alguse sündmustest Õpetatud Eesti Seltsis põhjalikumalt – Taal. K. Sakslus ja eestlus Õpetatud Eesti Seltsis 20. sajandi algul. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2000-2001. Tartu, 2003, lk. 7-28.

Õpetatud Eesti Seltsis. Saksa keel langemas.” Artiklis meenutati seltsi ajalugu ja tõdeti, et kõik teised ülikooliga ühenduses olevad teaduslikud seltsid on asjaajamiskeeleks eesti keele võtnud. “Kui praeguses seltsi eestseisuses keegi juhtuks olema, kes eestikeelses kirjutamises vähe veel vilunud, loodetakse sellest nähtusest sedaviisi üle saavat, et niisugusele isikule täiesti riigikeelt valdav abiline valitakse. Vististi võetakse Õpetatud Eesti Seltsi ümberkorraldamine juba lähemal ajal käsile, et vabariigi kümnenda juubelipäeva järele riigikeel eesti seltsides igal pool ametlik keel oleks.”

Juba 1928. a 8. veebruari koosolekul tõstatas rektor Henrik Koppel eesti keelele ülemineku küsimuse.⁹⁶ Kuna aga kirjalikku avaldust ei olnud, jäi küsimuse arutelu järgmiseks korraks ja nii saigi 7. märtsi koosoleku peateemaks võtta Õpetatud Eesti Seltsis ametlikuks keeleks eesti keel. Juhatuse ettepanek oli:⁹⁷

1. Juhatuse ametlikud teadaanded seltsile kantakse ette eesti keeles, kuid igakord lisatakse juurde saksakeelne tõlge.
2. Protokollid kirjutatakse mõlemas keeles, kuid igakord lisatakse juurde saksakeelne tõlge.
3. Küsimustele vastab juhataja selles keeles, milles need on tehtud.
4. Ettekannetes ja vaidlustes on lubatud mõlemad keeled.

See juhatus ettepanek võeti vastu 30 häälega, vastu oli 15.

Väljaannete keele osas tegi H. Koppel ettepaneku, et maksev oleks sama kord, mis ülikooli toimetiste puhul. Juhatus ettepanek oli, et ÕES-i väljaanded niisama nagu soomlastel ja ungarlastel “Finnisch-ugrische Forschungen” ja “Ungarische Jahrbücher” on määratud peaaesjalikult välismaale, võivad nendes ilmuda tööd saksa, inglise, prantsuse või ladina keeles. Prof Anderson tegi lisaettepaneku, et eestikeelsed tööd võivad niisama ilmuda, kuid ainult ühes täieliku saksakeelse või ladinakeelse tõlkega. Et seetõttu ei väheneks väljaannete maht, pöördus seltsi juhatus igakord Ülikooli valitsuse poole lisakrediidi saamiseks.

21. märtsil toimus seltsi erakorraline koosolek, kus ühe punktina arutati väljaannete keelt.⁹⁸ Juhatus ühines rektor Koppeli eelmisel koosolekul tehtud ettepanekuga.

Põhjendus oli järgmine – juhatus ei arvestanud, et väljaannete piirkond laieneb. Kuna on selgunud, et väljaannete piirkond laieneb, ja oleks võimalik saada suuremat toetust kas ülikoolilt või teistest allikatest ja et eestikeelsete tööde trükkimine ei tähenda veel väljaannete osa vähendamist, mis ka välismaa lugejatele on määratud, siis ühineb juhatus Koppeli ettepanekuga.

⁹⁶ EAA 2569-2-1, l. 16.

⁹⁷ EAA 2569-2-1, l. 16-17.

⁹⁸ EAA 2569-2-1, l. 18-19.

Lõpuks otsustati, et tööd võivad ilmuda kas eesti või saksa keeles, tööd mõnes teises keeles vajavad juhatuse otsust.

1929. a 4. detsembri koosolekul toimus uue juhatuse valimine.⁹⁹ Harri Moora tegi ettepaneku laiendada juhatust kuult üheksale, et seltsi tegevust laiendada ja intensiivsemaks muuta ning juurde luua abiseimehe, abisekretäri ja abiraamatukogu-hoidja koht. Ettepanek võeti vastu. Esimees Walter Anderson teatas, et ta enam ei kandideeri, samuti laekahoidja Jaan Roos ning kirjalikult sekretär prof Wilhelm Wiget. Sekretäri valimine otsustati edasi lükata. Jaan Roos tegi ettepaneku valida esimeheks Julius Mark, abiesimeheks Johan Köpp, laekahoidjaks Ferdinand Leinbock, abisekretäriks Erik Laid, raamatukoguhoidjaks Otto Freymuth, esimeseks konservaatoriks Harri Moora ja teiseks konservaatoriks Erik Tender ning raamatukoguhoidja abiks Otto Liiv. W. Anderson esitas teiseks konservaatoriks Heinrich Laakmanni, Georg Sabler sekretäriks Oskar Looritsa ja raamatukoguhoidjaks Aleksander Rosenbergi. Oskar Loorits loobus kandideerimast. Erik Tenderi kandidatuuri puhul protesteeris W. Anderson numismaatilise teaduse nimel, et rahade konservaatoriks valitakse isik, kelle numismaatelistest eelteadmistest ja kogemustest ei ole midagi teada ja nõudis protesti protokollimist.

Kinnise hääletamise tulemused olid järgmised:

Esimeheks valiti Julius Mark 71 häälega, abiesimeheks Johan Köpp 77 häälega, abisekretäriks Erik Laid 64 häälega, laekahoidjaks Ferdinand Leinbock 76 häälega, raamatukoguhoidjaks Otto Freymuth 73 häälega, raamatukoguhoidja abiks Otto Liiv 71 häälega, esimeseks konservaatoriks Harri Moora 79 häälega, teiseks konservaatoriks Erik Tender 53 häälega. A. Rosenberg sai 13 häält ja H. Laakmann 32 häält. Sedelite üldarv oli 89. Erik Tenderi valimine tekitas pikemaid vaidlusi. H. Moora vastas W. Andersonile, et Tenderil on teadmisi küll ja ta saab hakkama. Julius Mägiste ütles, et varem pole kunagi kvalifikatsiooninõudeid esitatud. W. Andersoni põhjenduseks oli, et Laakmann on Pärnus numismaatika alal tegutsenud. Moora vastas, et on küllaldane, kui me konservaatorilt peale üldise tutvuse numismaatikaga nõuame, et tal peab olema organiseerimisvõimet, kohusetunnet ja aega oma töö jaoks ja seda kõike Tenderil on.

1930. a 5. veebruari koosolekul oli veelkord päevakorras seltsi ametliku keele küsimus.¹⁰⁰

Prof Mark kandis ette juhatuse ettepaneku – Juhatuse esineb üldkoosoleku ees ettepanekuga 1928. a. 7. märtsi koosolekul vastu võetud otsused keelte vahekorra kohta otstarbekuse seisukohalt

⁹⁹ EAA 2569-2-1, l. 26-27.

¹⁰⁰ EAA 2569-2-1, l. 34-35.

järgnevalt muuta – Õpetatud Eesti Seltsi ametlikuks keeleks on eesti keel. Ettekannetel, läbirääkimistel ja muudel puhkudel on keelte tarvitamine vaba. Esimees põhjendas juhatuse ettepanekut. Tekkis vaidlus, kus võtsid sõna Heinrich Laakmann, Henrik Koppel, advokaat W. Stackelberg, Gustav Vilberg (Vilbaste), Villem Ernits, Erik Laid, Harri Moora, Johan Kõpp. Hääletamisel võeti vastu juhatuse ettepanek. Lahkarvamusi tekitas Stackelbergi öeldud lause – see pole haritud inimene, kes ei oska kolme kohalikku keelt. Stackelberg ei pidanud sõnade tagasi võtmist vajalikuks, sest ta oli kolme kohaliku keele oskamist vaid soovitavaks pidanud. Kui esimene kakskeelne protokoll kirjutati 21. märtsil 1928, siis 5. märtsi 1930. a koooleku protokoll oli esimene, mis kirjutati ainult eesti keeles. Sakslased ei suutnud enam oma soove ellu viia.

Õpetatud Eesti Seltsi 90 algusaastat olid möödunud saksakeelsena ja suuresti ka saksameelsena. Põhikirja järgi oli seltsi eesmärk „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast” ja on sellisena püsinud seltsi asutamisest tänapäevani. Otseselt rahvalgustuslikku tegevust põhikirjas ei ole. Tegelikuses on erinevatel aegadel sellest eesmärgist erinevalt aru saanud nii eestlased kui ka sakslased. Seltsi asutajaliikmed olid üksmeelel: on vaja uurida eestlaste minevikku, sealhulgas nende keelt, kokku koguda veel säilinud saagad, muistendid, rahvalaulud. Nii tegutsesid koos Faehlmanni, Jürgensoni ja Kreutzwaldiga sakslased Hueck, Gehewe, Boubrig, Kruse, Hansen jt. Gehewe kirjutas isegi kooliõpiku, kuid rahvalgustuslikus töös olid edukamad siiski eestlased, eelkõige Kreutzwald „Wina-katku” ja „Sipelgaga”. Eesti-saksa sõnaraamatu koostamine kestis 30 aastat. Mitmed maarahvale mõeldud ettevõtmised jäid pooleli (raamatute müük) või ei teostunud üldse (ajalehe asutamine). Ajalehe asutamise katsed jäid ebasobivasse aega. Otsuse langetajaid mõjutasid kindlasti 1840. aastate alguse talurahvaliikumine ja 1860. aastatel rahvuslik ärkamisaeg. Baltisakslased suutsid sageli Peterburi ringkondi Baltimaid puudutavate otsuste tegemisel mõjutada. Õpetatud Eesti Selts ei sekkunud küll poliitikasse, kuid paratamatult mõjutas nii ühiskonna üldine areng kui ka poliitikavallas toimuv seltsi ettevõtmisi. Liig suur mõju kogu seltsi tegevusele oli üksikisikutel. Jürgensoni ja Faehlmanni surma järel ei leidunud veel haritud eestlasi, kes oleksid suutnud nende poolt alustatud edasi viia. Entusiastlikest eesti keelt hästi oskavatest inimestest oli alati puudu. Kui seltsi algaegadel kuulusid parimate eesti keele tundjate hulka veel sakslastest pastorid, siis sajandi teisel poolel jäi keeleküsimustega tegelemine üha

enam eestlaste pärusmaaks. Kui sajandi lõpus hakati tegelema Eesti Etnograafilise Muuseumi asutamisega, siis ettepaneku tegi ÕES-i koosolekul küll Leopold Schroeder, kuid idee elluviijatena nägi ta juba eestlasi Jakob Hurta ja Oskar Kallast. Valdav enamus Eesti kultuurilukku läinud eestlastest olid ka Õpetatud Eesti Seltsi liikmed, kuigi nii mõnigi piirdus ainult liikmeksolekuga. Enamus neist olid oma mitmekülgse tegevusega nii hõivatud, et seltsi jaoks nappis aega. Jääb vaid oletada, milliseks oleks kujunenud seltsi saatus siis, kui Jürgenson ja Faehlmann poleks enneaegselt surnud. Kindlasti poleks selts jõudnud viiekümnnendatel aastate teisel poolel alanud langusperioodi. Viiekümnnendatest aastatest alates kostus seltsi tegevuse aadressil üha enam kriitikanooli Kreutzwaldilt, Jakobsonilt. Nad ei mõistnud rahvavalgustuslikust tegevusest taganemist ja suuna võtmist eelkõige teaduslikule tööle. Siit tekib veelkord küsimus: miks oli nende kinnisideeks rahvavalgustuslik tegevus, mida seltsi põhikiri ette ei näinud? Viimaseks sammuks sel alal jäi kooliõpetajate ankeet 1863. aastal. Seltsi kritiseerides mõistis Kreutzwald ilmselt juba 1860. aastatel, et Õpetatud Eesti Seltsi kõrvale tuleb luua uus rahva huvides töötav selts. 1872. a asutatud Eesti Kirjameeste Seltsi, kus domineerisid kooliõpetajad, peaülesandeks saigi eestikeelsete raamatute väljaandmine, et nende kaudu vaimuharimise tööd edendada. Õpetatud Eesti Selts elas üle ka 20. sajandi alguse mõõnaperioodi, sõja- ja revolutsioonisündmsued, et 1919. aastal taas tegevust alustada. Alles 1928. aastaks saavutasid eestlased liikmeskonnas enamuse ja nii võis selts hakata rektor Henrik Koppeli ettepanekul minema üle eestikeelsele asjaajamisele. Nii kujunes alles 1928-1929 aastal Õpetatud Eesti Selts eestikeelseks teadusseltsiks, kuigi eesti teaduse välismaal tutvustamise eesmärgil jäi osa väljaandeid võõrkeelseteks.

Eestlased – Õpetatud Eesti Seltsi liikmed

1838

Friedrich Robert Faehlmann arst Tartus

Dietrich Heinrich Jürgenson Õpetajate Seminari inspektor Tartus

Karl Christian Masing gümnaasiumiõpetaja Tartus

1839

Friedrich Reinhold Kreutzwald arst Võrus

Johann Jakob Nocks kreiskooli õpetaja Rakveres

Christian Friedrich Janter pastor Tartus

Nikolai Mühlberg õpetaja Peterburis

1840

Joseph Kimbach arst Nižni-Novgorodis

1841

Carl Gottfried Gustav Masing pastor Vastseliinas

1842

Jakob Johnson põllumajandusteadlane Peterburis

1851

Gustav Friedrich Masing pastor Rāpinas

1852

Cornelius Laaland pastor Peterburis, 1877 aastast superintendent

1856

Theodor Mühlenthal arst Vastseliinas

Georg Theol pastor Äksis

1859

Philipp Karell arst Peterburis valiti auliikmeks

Gustav Hirsch arst Peterburis

Friedrich Enghoff arst Peterburis

1860

Carl Pödder raamatupidaja Moskvas

1861

Gustav Blumberg kooliõpetaja Tartus

1862

Jakob Hurt üliõpilane

1863

Johann Woldemar Jannsen ajakirjanik

Hans Wühner kooliõpetaja Tarvastus

Jaan Laosson kooliõpetaja Tarvastus

1864

Mihkel Jürgens raamatuköitja Pärnus

1865

Johann Mielberg üliõpilane, hiljem töötas Tbilisis

1867

Gustav Alexander Hermann Masing pastor Vastseliinas

Carl Robert Jakobson õpetaja

1869

Hugo Treffner üliõpilane

1870

Wilhelm Eisenschmidt pastor Tartus

1871

Andreas Kurrikoff üliõpilane

1873

Mihkel Veske eesti keele lektor

1874

Jaan Adamson kooliõpetaja Holstres

1875

Andreas Luik elementaarkooli õpetaja Paides

Karl August Hermann üliõpilane

Harri Jannsen üliõpilane

Michael Jürmann üliõpilane

Johannes Kerg üliõpilane

Juhan Kurrik Rahvakooliõpetajate Seminari juhataja Tartus

Carl Heinrich Niggol Elementaarkooli õpetaja Tartus

1876

Martin Lipp üliõpilane

1877

Adolf Grenshtein seminariõpetaja Tartus

1879

Alexander Sörd üliõpilane

Jaan Jung kooliõpetaja Abjas

1882

Karl Masing võimlemisõpetaja

1884

Gustav Punga üliõpilane

1887

Paul Blumberg kubermanguarst Bakuus

1888

Wolfgang Treffner üliõpilane

1889

Oskar Kallas üliõpilane

Villem Reiman pastor Peterburis, hiljem Kolga-Jaanis

1890

Max Hurt üliõpilane

Mihkel Ostrov üliõpilane

Jaan Tõnisson cand. jur.

1891

Eduard Kengsepp arst

1892

Cornelius Treffner ülemõpetaja

1893

Johan Sitzka üliõpilane

Jaan Tallune raamatukaupmees Võrus

1894

Jaan Bergmann pastor Paistus

Peeter Hellat üliõpilane

Heinrich Koppel dr. med

1895

Karl Menning üliõpilane

1897

Mihkel Luiga pastor Tormas

Johannes Rennit pastor Kambjas

Andreas Laas pastor Kavildas

Woldemar Kentmann üliõpilane

1899

Jaan Jõgever tsensor

Johan Kõpp üliõpilane

1900

Carl Eduard Sööt trükikoja omanik

1901

Rudolf Hurt üliõpilane

Friedrich Kentmann üliõpilane

Juhan Luiga arst

Lui Olesk üliõpilane

Aleksander Rammul arst

Aleksander Sprenk-Läte helilooja

1902

Peeter Org kooliõpetaja

1904

Heinrich Kurm üliõpilane

Arnold Laur üliõpilane

Gustav Suits üliõpilane

Hugo Treffner koolidirektor

1908

Mihkel Kampmann kooliõpetaja

1910

Kristjan Raud kunstnik

Zusammenfassung

Die im Jahr 1838 gegründete Gelehrte Estnische Gesellschaft setzte sich zum Ziel die Kenntniß der Vorzeit und Gegenwart des estnischen Volkes, seiner Sprache und Literatur, sowie des von ihm bewohnten Landes zu fördern. Unter den 19 Gründungsmitgliedern befanden sich auch drei Esten: der Arzt Fr. R. Faehlmann, der Seminarinspektor D. H. Jürgenson und der Gymnasiumslehrer C. Chr. Masing. Im folgenden Jahr trat auch der Arzt Fr. R. Kreutzwald der Gesellschaft bei. Ihre Aufgabe war es zusammen mit einigen estophilen Pastoren die Tätigkeit der Gesellschaft in den ersten Jahren zu prägen. Zuerst waren Forschung der estnischen Sprache und die Volksaufklärung Hauptaufgaben der Gesellschaft. Nach Faehlmanns Ansichten war der Zweck der Gelehrten Estnischen Gesellschaft ein doppelter: die wenigen historischen Erinnerungen des Volkes in Liedern und Sagen zu sammeln und vor dem Untergange zu sichern, andererseits durch Herausgabe belehrender Volksschriften auf die intellektuelle Ausbildung der Esten zu wirken. In den Anfangsjahren wurde unter der Leitung von Jürgenson mit der Zusammenstellung eines estnisch-deutschen Wörterbuchs begonnen, jedoch zog sich diese Arbeit nach Jürgensons Tod in die Länge. Erst im Jahr 1869 erschien das von J. F. Wiedemann verfasste Wörterbuch in Petersburg. In Tartu wurde ein Zentraldepot für estnische Bücher gegründet um der Landbevölkerung die Möglichkeit zu geben ebenfalls estnische Bücher zu kaufen. Am erfolgreichsten gelang der Bücherhandel, dank der Tätigkeit von Kreutzwald, in Võru. Zweimal bemühte sich die Gesellschaft um die Herausgabe einer volksbildenden Zeitung. Im Jahr 1840 verfasste Kreutzwald einen diesbezüglichen Plan. Er sollte auch 1860 Redakteur der Zeitung werden, trat aber zu Gunsten von J. Hurt zurück. In beiden Fällen wurde die Erlaubnis zur Gründung der Zeitung nicht erhalten. Erfolgreicher gestaltete sich das Sammeln von Volksdichtungen und Sagen zum "Kalevipoeg". Diese von Fr. R. Faehlmann begonnene Arbeit wurde von Fr. R. Kreutzwald zu Ende geführt. Das Epos "Kalevipoeg" erschien in der Reihe der Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft in den Jahren 1857.-1861. Die meisten Esten hatten anfangs keine Ahnung von der Existenz der Gesellschaft, denn es gab keine estnische Zeitung. Im Jahr 1857 begann die Zeitung „Perno Postimees“ zu erscheinen, woraus die Bevölkerung, dank der seit 1862 veröffentlichten Aufsätzen, zum ersten mal über die Tätigkeit der zum Wohl der Esten wirkenden Gesellschaft erfuhr. Die Gesellschaft erhielt immer mehr Briefe über Alltagsprobleme und Altertümer der Heimat in estnischer Sprache. Im Jahr 1863

veranstaltete die Gesellschaft eine Befragung der Dorfschullehrer, die unschätzbare Material über die damaligen Schulverhältnisse und Lebensweise lieferte.

In den 1860-er Jahren waren fast alle Gründungsmitglieder der Gesellschaft verstorben. Am 25. Jahrestag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft im Jahr 1863 verkündete C. Schirren, daß die vom Volksromantismus geprägte Periode in der Tätigkeit der Gesellschaft zu Ende sei. Langsam verwandelte sich die Gesellschaft zu einer wissenschaftlichen Institution. Die Erforschung der estnischen Sprache ging jedoch damit nicht zu Ende und wurde von J. Hurt, M. Veske u.a. fortgesetzt. In den 1890-er Jahren begannen die estnischen Mitglieder der Gesellschaft unter Anführung von Jakob Hurt und Oskar Kallas sich energisch mit der Gründung des Estnischen Ethnographischen Museums zu befassen. Kenner der estnischen Sprache gab es stets unter den Mitgliedern der Gesellschaft, jedoch mangelte es an Sprachforschern und Verfassern von Schulbüchern. Kenntniß der estnischen Sprache war bei der Aufnahme in die Gesellschaft nicht obligatorisch. Erst zur Zeit der estnischen Republik erhielt das Problem eine wichtige Bedeutung. Den ersten Vortrag in estnischer Sprache hielt der finnische Sprachwissenschaftler Lauri Kettunen erst im Jahr 1922. Da die Esten in den 20-er Jahren noch keine Mehrheit unter den Mitgliedern der Gesellschaft bildeten, schlug der Rektor der Universität Tartu Hendrik Koppel vor, den Übergang zur estnischen Sprache erst ab März 1928 zu vollziehen. Zur gleichen Zeit wurde auch mit der Protokollaufnahme in estnischer Sprache begonnen. Es war jedoch gestattet auch in Deutsch oder einer anderen Sprache aufzutreten oder das Wort zu ergreifen. Die Verhandlungen der Gesellschaft erschienen nach wie vor fremdsprachig, da sie auch für das Ausland bestimmt waren.

Somit hat die Gelehrte Estnische Gesellschaft von den 170 Jahren ihrer Existenz nur ein Dreiviertel Jahrhundert als estnische Institution gewirkt.

Ilmunud:

F.G. von Bunge ja Õpetatud Eesti Selts. – Tundmatu Friedrich Georg von Bunge. Materjale Õpetatud Eesti Seltsi konverentsilt 200 aastat prof Friedrich Georg von Bunge sünnist Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis 27. aprillil 2002. Tartu, 2006.

F. G. von Bunge ja Õpetatud Eesti Selts

Kersti Taal

Friedrich Georg von Bunge peaaegu sajandi väldanud tegude- ja saavutusterikkas elus on mõnigi tahk biograafide eest varju jäänud. Tegevust Õpetatud Eesti Seltsis ei maini enamuse elulugusid – ei Levitski toimetatud “Tartu ülikooli professorite biograafilise leksikon”,¹ EBL,² ETBL,³ ADB⁴ – ega ka ajaloolane Heinrich Diedrichs Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsis 1897. aastal Bunge mälestustele pühendatud põhjalikus kõnes.⁵ Kuulumine Õpetatud Eesti Seltsi on ära toodud Bunge nekroloogis, mille ilmutas *Nordlivländische Zeitung*.⁶ DBBL mainib, et ta oli Õpetatud Eesti Seltsi

¹ А. С. Невзоров, Бунге, Фридрихъ Георгъ. – Г. В. Левицкий. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорскаго Юрьевского, бывшего Дерптскаго университета за сто лет его существования (1802–1902). I. Юрьевъ 1902, с. 558–565.

² A. R. C[ederberg], Bunge, Friedrich Georg v. – Eesti Biograafilise Leksikon. Tartu 1926, lk 61–62; L. L-t. [L. Leesment], Bunge, Friedrich Georg v. – Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Tartu 1940, lk 31.

³ M. Luts, E. Tarvel, Bunge, Friedrich Georg von. – Eesti teaduse biograafilise leksikon. I. Tallinn 2000, lk 173–174.

⁴ L. Stieda, Bunge: Friedrich Georg von. – Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 47: Nachträge. Leipzig 1903, S. 364–368.

⁵ H. Diedrichs, Friedrich Georg von Bunge. – Baltische Monatsschrift, 1897, S. 357–386.

⁶ Friedrich Georg von Bunge † – Nordlivländische Zeitung, 1897, 31. März, Nr. 74, S. 1.

auliige ja seltsi kuulumine on kirjas ka Recke-Napiersky leksikoni täiendusköites.⁷

Autobiograafias kirjutas Bunge ise 1837. aastast kui töörohkest ajast, mil ta asus kirjutama olulist tööd Liivi- ja Eestimaa eraõigustest,⁸ kuid ei sõnakestki Õpetatud Eesti Seltsist. 1838. aastal oli professor Bunge ka õigusteaduskonna dekaan ning valiti aasta lõpus Tartu ülikooli raamatukogu direktoriks. 1836. aastast toimetas ta ajakirja *Inland*. Ja kõigi nende kohustuste kõrvalt jätkus tal aega loodava Õpetatud Eesti Seltsi jaoks. Mis võis olla selle põhjuseks? Ilmselt sügav huvi Liivi- ja Eestimaa mineviku vastu, mille ta oli toimetajana sõnastanud 1836. aastal ilmuma hakanud *Inlandi* esimeses numbris: “anda panus Venemaa Läänemere provintside mineviku ja oleviku paremale tundmaõppimisele”.⁹ Kindlasti võib põhjuseks pidada ka isiklikku tutvust F. Kruse, A. Huecki, F. R. Faehlmanni jt Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliikmetega. Töörohke periood, kus aega pidi jätkuma ka Õpetatud Eesti Seltsile, mõjus kahjuks Bunge tervisele, nii et ta oli sunnitud 1838. aasta kevadel loengud katkestama ja Riiga ravile sõitma.¹⁰

1834. aastast oli F. G. von Bunge Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsi asutajaliige. Aasta varem oli ta astunud 1815. aastal loodud Kura-maa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi – seega polnud Õpetatud Eesti Selts ainuke teadusselts, kuhu ta kuulus.

Kui 1837. aasta suvel tekkis Friedrich Robert Faehlmanni ja professor Alexander Hueckil Senffi aias õitsva puu all Õpetatud

⁷ Bunge, Friedrich Georg v. – Deutschbaltisches biographisches Lexicon 1710–1960. Köln, Wien 1970, S. 132; von Bunge, Friedrich Georg. – J. F. Recke, K. E. Napiersky (Hg.). Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen von Th. Beise. Bd. I. Mitau 1859, S. 110–115.

⁸ F. G. Bunge, Das Liv- und estländische Privatrecht, wissenschaftlich dargestellt. 2 Bde. Dorpat 1838, 1839.

⁹ [F. G. Bunge], Einleitendes Vorwort über den Zweck und Plan dieser Zeitschrift. – Das Inland, 1836, Nr. 1, Sp. 3.

¹⁰ Bunge's Autobiographie. – W. Greiffenhagen, Dr. jur. Friedrich Georg v. Bunge. Reval 1891, S. 18.

Eesti Seltsi asutamise mõte,¹¹ siis kaasati organiseerimistöösse seminariinspektor ja 1837. aastast Tartu ülikooli eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson, pastorid Johann Samuel Friedrich Boubrig (hilisem Tartu ülikooli eesti keele lektor) ja Carl Heinrich Gehewe ning hakati koostama põhikirja, mille lõplikuks väljatöötamiseks paluti Bunge abi. 1837. aastal avaldasid valmiva põhikirja kohta oma arvamust Hueck, Faehlmann, Jürgenson, Gehewe ja Boubrig.¹² 1838. aasta 18. jaanuaril (vkj) kogunes Gehewe korterisse asutajaliikmetena 19 meest, kes kiitsid Bunge koostatud põhikirja heaks.¹³ Seega oli Õpetatud Eesti Selts asutatud. Põhikiri saadeti kinnitamiseks rahvaharidusministrile. Märtsi lõpus saabus seltsile õpperingkonna kuraatorilt kiri, milles teatati, et sellisel kujul põhikirja kinnitada ei saa, sest vastavalt seadustele peab selts tegutsema ülikooli juures ning seltsil peab olema ka esimees.¹⁴ Esialgses põhikirjas oli ette nähtud vaid sekretäri ametikoht, kelleks valiti C. H. Gehewe. Kõrgemalt tulnud nõudmistele vastu ei vaieldud ning asuti põhikirja muutma. Kuna põhikirja parandustega pidid tutvuma ja oma arvamust avaldama kõik asutajaliikmed, kellest aga üle poole elas väljaspool Tartut, siis jõuti täiendatud põhikiri esitada kinnitamiseks alles 1838. aasta sügisel. 1839. aasta 7. jaanuaril kirjutas rahvaharidusminister Sergei Uvarov täiendatud põhikirjale alla. Muudatused, mis põhikirjas tehti, olid järgmised: põhikiri algas sõnadega "Keiserliku Tartu Ülikooli juures asuv Õpetatud Eesti Selts". Lisaks sekretärile oli nüüd Õpetatud Eesti Seltsil esimees. Esimehe ametikoha sisseviimisega langes talle põhikirjaline kohustus esineda aastakoos-

¹¹ [Praeguse presidendi hr. dr. Faehlmanni ettekanne 19. jaanuaril 1849.] – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I Tartu 1999, lk 171–172.

¹² [Arvamused põhikirja kohta. 1837.] – EAA 2569-1-65 l 1–2.

¹³ Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu 1938, lk 12.

¹⁴ Vom Curator des Dorpatschen Lehrbezirkes an Pastor Gehewe zu Dorpat. 26. März 1838. – EAA 2569-1-65 l 17–18.

Võib arvata, et põhikirja koostamisel oli eeskujuks ka Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsi põhikiri.¹⁶ Kuna F. G. von oli Riia Seltsi asutajaliige, siis pidi talle ka põhikiri hästi tuttav olema. Kui võrrelda kahte põhikirja, siis Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsil oli see tunduvalt pikem ja üksikasjalikum, näiteks kuulus nende juhatusse 13 liiget – Õpetatud Eesti Seltsil ainult esimees ja sekretär –, kuid nende seltsi asutajaliikmeid oli olnud ka neli korda rohkem. On ka ühiseid jooni: mõlema seltsi põhikiri nägi ette eesmärkide elluviimiseks raamatukogu ja muuseumi asutamise. Kui Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsil oli koosolekupäevaks määratud iga kuu teine kolmapäev, siis Õpetatud Eesti Seltsil iga kuu esimene kolmapäev. Koosolekud pidid põhikirja järgi toimuma iga kuu, seega 12 korda aastas, kuid tegelikkuses ei toimunud juulikuu koosolekuid suvepuhkuste tõttu, küll aga peeti koosolek jaanuari algul enne aastakoosolekut.

Tagantjärele võib öelda, et Bungal õnnestus seltsikaaslaste ettepanekuid arvestades koostada hea põhikiri, mille üldised põhimõtted kehtivad tänagi. Alles kahekümne viie aasta pärast 1863. aastal võeti vastu uus, täiendatud põhikiri.¹⁷ Põhikirja muudatused tulenesid Õpetatud Eesti Seltsi kahekümne viie aastast ajaloost. 19 asutajaliikmelt oli liikmete arv jõudnud 120ni, raamatukogus lähenes köidete arv 4500-le, käsikirja-, mündi- ja muinasemete kogu kasvas aasta-aastalt. Üheks suuremaks muudatuseks uues põhikirjas oli, et iga aasta valitakse Õpetatud Eesti Seltsis peale esimehe ja sekretäri ka konservaator, laekur ja raamatukoguhoidja, kelle täpsemad ülesanded olid kindlaks määratud põhikirjas.

¹⁶ Statuten der am 1. september 1834 Allerhöchst bestätigten Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostsee-Provinzen Rußlands. Riga 1861. Eesti keeles on enam levinud nimevariant "Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts".

¹⁷ Statuten der bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat bestehenden gelehrten estnischen Gesellschaft. – Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft. 1. Dorpat 1863, S. 3–6.

Vaatamata suurele töökoormusele oli Bungel aega ka koosolekutel osalemiseks. 1842. aasta lõpuni toimunud 52 koosolekust oli ta kohal 25 korral.¹⁸ 1838. aastal, mil enamiku koosolekute teemaks oli põhikiri, osales Bunge kõigil kuuel koosolekul. Eks tõendab seegi fakt Bunge sügavat huvi Õpetatud Eesti Seltsis tehtava vastu. Põhikirja kuuenda paragrahvi täitmisel, mis nägi ette toimetiste (*Verhandlungen*) ilmumise, oli 1840. aasta alguseks jõutud niikaugele, et 13. märtsil otsustas koosolek I köite 1. vihiku trükki toimetamise ülesanded anda professor Bungele, ülemõpetaja Hansenile ja õpetaja Mühlbergile.¹⁹ Võib arvata, et Bunge valimisel toimetuskolleegiumi arvestati tema suurte toimetajatöö kogemustega, mis ta oli omandanud 1833–1836 väljaande *Dorpatser Jahrbücher für Literatur, Kunst und Statistik, besonders Rußlands* ja 1836. aastast alates *Inlandi* väljaandmisel.

Järgmisel koosolekul 3. aprillil tutvustas Bunge toimetiste 1. vihiku sisukorda.²⁰ Artiklite valikuga oldi rahul ning 1. mail võisid koosolekule kogunenud näha Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste I köite 1. vihikut, mis sisaldas seltsi põhikirja, liikmete nimekirja ja 1839. aasta tegevusaruande kõrval seitset artiklit, autoriteks Jürgenson, Faehlmann, Hueck, Hansen, Kruse, Mühlberg ja välisautorina Helsingi ülikooli üliõpilane Henrik Johan Holmberg (1818–1864), kes astus ÕESi 1839. aastal.²¹ 1841. aasta 2. aprilli

¹⁸ Protocolle der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 16. Nov. 1838 – 2. Dec. 1842. – EAA 2569-1-10 I 1–38; 2569-1-65 I 15–16.

¹⁹ Protocoll der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 13. März 1840. – EAA 2569-1-10 I 12. August Hansen (1813–1849), hilisem ajaloo eradotsent Tartu ülikoolis, astus Õpetatud Eesti Seltsi 1839. aastal ja temast sai üks seltsi aktiivsemaid liikmeid. 1842. aasta suvest alates, mil suri esimees A. Hueck, oli ta 1843. aasta alguseni, mil esimeheks valiti F. R. Faehlmann, seltsi esimehe kohusetäitja. Eesti päritolu Nikolai David Hermann Mühlberg (1810–1854) oli hiljem kooliõpetaja Peterburis. 1850. aasta algul ei valitud teda Tartu ülikooli eesti keele lektoriks.

²⁰ Samas, I 13.

²¹ Bericht über die Wirksamkeit der Gesellschaft im J. 1839; Statut der Gesellschaft; Verzeichniß der Mitglieder; D. H. Jürgenson, Ueber die Ent-

koosolekul otsustati, et samade meeste (Fr. G. v Bunge, A. Hansen, N. Mühlberg) toimetada jääb ka 2. vihik,²² kuid 1. oktoobri koosolekul loobus Bunge toimetajatööst ning tema asemele valiti Boubrig.²³ Toimetiste I köite 2. vihik ilmus alles 1843. aastal, mil Bunge oli juba Tartust lahkunud.

Bunge jõudis Õpetatud Eesti Seltsis ka mitu korda esineda. Juba 1838. aasta 2. märtsi koosolekul rääkis ta pärisorjuse tekkest ja väljakujunemisest Liivimaal.²⁴ 1840. aasta 13. märtsil oli teemaks Tallinna magistraadi arhiivist leitud 1257. ja 1282. aasta Lübecki õiguse originaalkoopiad. Ühtlasi andis ta ülevaate Lübecki õiguse ajaloost Eestimaal.²⁵ 4. veebruaril 1842. aastal (koosolek toimus Bunge kodus) rääkis Bunge uuest äsja venekeelsena ilmunud Läänemere provintside pandiõiguse seadusest ajalooliste märkustega.²⁶

Bunge aitas kaasa ka seltsi raamatukogu kujunemisele. Juba asutamiskoosolekule järgnenud koosolekul 2. veebruaril 1838. aastal tegi ta väärtusliku kingituse – 1660. aastal Tallinnas ilmunud Heinrich Gösekeni eesti keele grammatika "*Manuductio ad Lin-*

stehung der beiden Hauptdialekte der estnischen Sprache; H. J. Holmberg, Kalevala, herausgegeben von Lönnroth. Uebersicht des Inhalts; F. R. Fählmann, Estnische Sagen, die sich auf Dorpat und dessen Umgebung beziehen; A. Hueck, Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Esthlands; A. Hansen, Ueber einige bei Oberpahlen gefundene Kupfische Münzen; F. Kruse, Vorläufiger Bericht über zwei antiquarische Reisen durch die Ostseeprovinzen 1838 und 1839; N. Mühlberg, Probe einer estnischen und deutschen Uebersetzung der Kalevala.

²² Protocoll der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 2. April 1841. – EAA 2569-1-10 l 22.

²³ Samas, l 25.

²⁴ Protocoll der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 2. Februar 1838. – EAA 2569-1-65 l 15.

²⁵ Sitzung der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 13. März. – Das Inland, 1840, Nr. 15, Sp. 234–235.

²⁶ Sitzung der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 4. Februar. – Das Inland, 1842, Nr. 7, Sp. 67–68.

guam Oesthonicam".²⁷ Bunge kingitud raamat peaks olema praegu üks kolmest Eesti kirjandusmuuseumi Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogust pärinevast Gösekeni grammatikast. Rahvusbibliograafia andmetel on praeguseks säilinud vaid 20 eksemplari.²⁸ Sellise kingituse puhul tekib küsimus, kas Bunge oskas eesti keelt. Kindlaid fakte keeleoskuse kohta pole. Võib vaid oletada, et kaheteistkümnendast eluaastast alates Tartus elanuna ei olnud eesti keel talle päris võõras.

Muu seas oli Bunge aktiivne uute liikmete värbamisel. 1839. aasta. 10. mail võeti Bunge soovitusel Õpetatud Eesti Seltsi liikmeks maalikunstnik Ludwig von Maydell (1795–1846),²⁹ kelle illustratsioone ilmus edaspidi ka seltsi väljaannetes. Maydellist sai aktiivne seltsi liige, ning aastatel 1842–1843 oli ta Õpetatud Eesti Seltsi esimene konservaator, kuigi ametlikult konservaatori ametikohta siis veel ei olnud.

Kindlasti tänu Bungele hakkasid 1839. aastal tema väljaantavas *Inlandis* ilmuma Õpetatud Eesti Seltsi koosolekute protokollid, nii nagu juba 1836. aastast ilmusid Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsi, Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi ning mitmete teiste seltside koosolekute ülevaated. Traditsioon jätkus ka pärast Bunge lahkumist toimetajakohalt.

1842. aasta 4. oktoobri koosolek jäi tõenäoliselt viimaseks, millel Bunge osales. Sunnitud lahkumise tõttu Tartust piirdus ta aktiivne tegevusperiood Õpetatud Eesti Seltsis vaid viie algusaastaga. 1842. aasta 29. novembril kahetses F. R. Kreutzwald kirjas Bungele ta Tartust lahkumist ning kiitis professori ausat meelekindlust.³⁰ Kreutzwald tundis Bunget eelkõige *Inlandi* toimetajana,

²⁷ Protocoll der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 2. Februar 1838. – EAA 2569-1-65 l 15.

²⁸ Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn 2000, lk 85–86.

²⁹ Protocoll der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 5. April 1839. – EAA 2569-1-10 l 5.

³⁰ Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Tallinn 1976, lk 278.

sest oli nädalalehe aktiivne kaastööline ning kohtus kindlasti Bungega ka ÕESI koosolekutel.

Siitpeale algas Bunge aktiivne tegevus Eestimaa Kirjanduse Ühingu, mille korrespondentliikmeks ta sai juba 1842. aasta 22. juunil. Tallinlasena sai Bungest 1843. aastal Eestimaa Kirjanduse Ühingu korraline liige, ühtlasi astus ta õigusteaduse sektiiooni. 1844. aastal valiti ta õigusteaduse sektiiooni direktoriks ning 1859. aastal Eestimaa Kirjanduse Ühingu auliikmeks.³¹

1861. aasta 29. novembril valis Õpetatud Eesti Selts teeneka asutajaliikme Friedrich Georg von Bunge oma auliikmeks.³² 19 asutajaliikmest peeti auliikme tiitli vääriliseks kaheksat meest, lisaks Bungele veel Carl Heinrich Constantin Gehewe, professor Ernst Adolf Hermann, Heinrich Georg von Jannau, Georg Knüpffer, professor Friedrich Kruse, Friedrich Meyer, Carl Reinthal. Võib arvata, et varajase surma tõttu jäid auliikmeks valimata Dietrich Heinrich Jürgenson, Alexander von Hueck ja Friedrich Robert Faehlmann.

1888. aastal, mil Õpetatud Eesti Selts tähistas suurejooneliselt oma 50 aasta juubelit, oli Bunge asutajaliikmetest ainsana elus. Pidustustele tulejat peatselt 86aastaseks saavast pimedaks jäänud Bungest enam ei olnud, kuid juubeliõnnesoovid saatis ta küll.³³ Pidukõnes meenutas seltsi esimees Leo Meyer Bunge kui ainsana elus olevat asutajaliiget. Tagasivaates Õpetatud Eesti Seltsi viiekümneaastasele ajaloole mainis sekretär Arnold Hasselblatt Bunge kui põhikirja autorit.³⁴

³¹ Greiffenhagen (Viide 10), lk 46–47.

³² Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1861. Dorpat 1863, S. 27.

³³ An den Präsident der Gelehrten estnischen Gesellschaft. 21.01.1888. – EAA 2569-1-225, l 51.

³⁴ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1888. Dorpat 1889, S. 2, 18.

4. märtsi 1892. aasta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul räägiti taas Bungest tema 90. sünnipäeva puhul.³⁵ Et Bunge elutöö oli tähtis ka Eesti haritlaskonnale, tõendab 95. sünnipäeva artikkel Postimehes, kus kiideti, et Bunge on eeskujulikult ära teinud hiiglatöö, mille sarnast keegi teine mees üksi korda ei ole saanud ja et tema asutatud *Inland* tõi oma vabameelsete tööde ja haritud kaastöölistega Eesti rahva elule mitmeti kasu.³⁶ Kindlasti võib eesti rahvale osutatud teenete hulka arvata tegevuse Õpetatud Eesti Seltsis. 1897. aasta Õpetatud Eesti Seltsi aprillikuu koosolekut oli esimees professor Leo Meyer sunnitud alustama kurva teatega seltsi asutajaliikme ja auliikme professor Friedrich Georg von Bunge surmast, rõhutades samas lahkunu erakordset tähendust Balti provintsidele.³⁷

Friedrich Georg von Bunge tähtsamateks saavutusteks Õpetatud Eesti Seltsis jäid põhikirja koostamine ja toimetiste I köite 1. vihiku toimetajatöö. Võib arvata, et kui poleks olnud sunnitud lahkumist Tartust, oleks ta aktiivne tegevus seltsis jätkunud. Kuid ka viiel aastal tehtuga asetub ta Õpetatud Eesti Seltsi algaastate tähtsamate tegelaste Friedrich Robert Faehlmanni, Dietrich Heinrich Jürgensoni, Alexander von Huecki, Carl Heinrich Gehewe, Johann Samuel Friedrich Boubrigi, Friedrich Kruse, August Hanseni, Ludwig von Maydelli, Emil Sachssendali jt. kõrvale.

³⁵ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1892. Dorpat 1893, S. 47.

³⁶ (anonymus). Dr. Friedrich Georg von Bunge. – Postimees, 1897, 10. märts.

³⁷ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1897. Jurjew 1898, S. 70.

Ilmunud:

Friedrich Reinhold Kreutzwald ja Tartu. –

Tartu Ülikooli Raamatukogu

Aastaraamat 2003. Tartu, 2004.

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD JA TARTU

Kersti Taal

Me kõik oleme harjunud sõnapaariga Kreutzwald ja Võru. Vähem oleme kuulnud Kreutzwaldist ja Tartust. Kuigi Fr. R. Kreutzwald oli tartlane vaid ülikooliaastatel 1826–1833 ja vanaduspõlves 1877–1882, säilis tihe vaimne side Tartuga ka neljakümne nelja Võrus elatud aasta jooksul. Tartus elasid ta parimad sõbrad ja eestlastest mõttekaaslased Friedrich Robert Faehlmann, Dietrich Heinrich Jürgenson jt, siin ilmusid ta raamatud. Kõige tihedam kontakt oli tal Õpetatud Eesti Seltsiga, ainukese estofiile ja väheseid eestlastest haritlasi ühendava organisatsiooniga.

1826. aasta jaanuaris sai Kreutzwaldist Tartu Ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane. Tartusse oli ta saabunud juba 1825. aasta lõpus, et sooritada ülikooli astumiseks vajalik eksam. Kreutzwaldi õppejõududeks olid professorid Ludvig Emil Cichorius (1770–1829), Johann Friedrich Erdmann (1778–1846), Christian Friedrich Deutsch (1768–1843), Johann Christian Moier (1786–1858) ja Gottlieb Franz Sahmen (1789–1848). Lisaks arstiteaduse loengutele kuulas Kreutzwald Karl Morgensterni (1770–1852) loenguid esteetikast, poetikast ja Nibelungidest. D. H. Jürgensoni, kellega Kreutzwald oli sõbrunenud Tallinna Kreiskoolis õppimise ajal, nõuandel astus ta korporatsiooni "Estonia". Vanaduspõlves Tartusse naasnuna osales ta taas meelsasti "Estonia" kommersil ja lõbutses koos noortega.¹

Õpinguaastatel kasutas Kreutzwald ülikooli raamatukogu. Tarkusevaramu Toomkiriku varemets äratas noores Kreutzwaldis aukartust. Aastaid hiljem, 1849. a kirjeldas ta oma ajakirjas "Ma-ilm ja mõnda" sealset õhustikku: "Kenad trepid viivad raamatutarvitajad üles, ja kes kogemata kauaks sinna raamatukogu hulka juhtus jääma, selle pähe läks tarkus kui ving. Noh, ei tohi seda imeks panna! Need, kes kõik need tuhanded raamatud välja mõtelnud ja üles kirjutanud, olid targemad kui meiesugused; seal võis hõlpsal kombel nii palju tarkuse auru toas lahti pääseda, et pähe hakkab."² Säilinud laenutusraamatute andmetel laenas Kreutzwald siit 48 raamatut ja ajakirja (1826. aastal 15, 1827. a — 1 ja 1828. a — 32), millest 19 olid arsti- ja loodusteadusliku sisuga, ülejäänud ilukirjanduslikud.³ Viimased olid ülekaalus just esimesel õppeaastal. Ta luges J. Chr. Wielandi, E. Wagneri, J. G. Herderi, J. W. Goethe, J. Chr. Gottschedi, P. Calderon de la Barca, E. T. A. Hoffmanni teoseid ning ta kirjandusteaduslikku ajakirja "Bragur".

1831. aastal, kui oli aeg hakata lõpueksamitele mõtlema, puhkesid epideemiad —koolera Riias ja kõhutõbi Vastseliina kihelkonnas ning Tartus. Kreutzwaldil tuli eksamiteks valmistumise asemel hakata haigeid ravima. Tartus töötas ta sõbra ja mõttekaaslase Fr. R. Faehlmanni assistendina.

Lõpueksamite — *Examen rigorosum* — esimese osa sooritas Fr. R. Kreutzwald 1832. aasta septembris, teise osa detsembris. Esimese osa õiendas ta hädavaevu, midagi polnud parata, eelnev haridus oli puudulik. Eriti kehvad oli tulemused mineraloogias, zooloogias, keemias, botaanikas ja füüsikas. Teise osa eksamist, mis sisaldas arstiteaduslikke aineid, sooritas ta märksa paremini. Üsna heaks hinnati Kreutzwaldi teadmisi anatoomias, operatsiooniõpetuses, kohtulikus arstiteaduses, lastehaigustes ja heaks füsioloogias,

¹ Blumberg, G. Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben. – Dorpat, 1904. – S. 89.

² Kreutzwald, Fr. R. Tartu vana Toompea kiriku müürid // Maailm ja mõnda. – Tallinn : Riiklik Kirjastus, 1953. – Lk. 266. – (Teosed).

³ Kudu, E. Fr. R. Kreutzwald Tartu Ülikooli Raamatukogu kasutajana. // "Kalevipoja" küsimusi. II. – Tartu, 1963. – Lk. 150–162. – (TRÜ Toim. ; 138).

farmakoloogias, retsepteerimiskunstis, sünnitusabi andmises, naistehaigustes ja üldse haigete ravimises.⁴ 5. märtsil 1833 atesteeris Tartu Ülikooli arstiteaduskond Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kolmanda järgu arstiks.⁵ Sellise tulemusega polnud tal vähimatki lootust arstikoha saamiseks Tartus. Ta siirdus Võrru, kuhu jäi neljakümne neljaks aastaks. Side Tartuga ei katkenud.

1836. aastal hakkas Tartus ilmuma liberaalse haritlaskonna poolt väljaantav nädalaleht "Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur", mille üheks eesmärgiks oli kaasa aidata Venemaa Läänemere provintside mineviku ja oleviku paremale tundmaõppimisele.⁶ Kreutzwaldist sai "Inlandi" aktiivne kaastööline ja levitaja Võrus. "Kuna on tunda puudust kõigile nõuetele vastava Baltimaade kohta käiva ajaloolise teose järele, siis tunnistab iga isamaasõber tänuga meie päevil olevaks läinud ajaloo uurimist ja sellega seotud materjalide kogumist tulevase ajaloo jaoks, mida küllaltki näitab kasvav osavõtmine selleks otstarbeks pühendatud ajakirjast "Das Inland"" kirjutas ta selle esimesele toimetajale prof Fr. G. v. Bungele (1802–1897) 1837. aastal⁷. Ise avaldas ta siin üle kümne pikema kirjutise eestlaste kommetest, uskumustest ja pärimustest: "Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esten",¹ "Einiges über Aberglauben, Sitten und Sagen der Esthen",² Beitrag zur Mythologie der Esthen",³ "Andeutungen über die in den Ostseeprovinzen häufig vorkommende Pferdeseuche"⁴ jm. 1846. aastal ilmusid "Inlandis" K. Friedholdi varjunime all Kreutzwaldi saksakeelsed luuletused "Das Vaterhaus", "Die Zeit des Gesanges", "Die Poesie der Esthen"⁵ jt. Aastatel 1837–1843 läkitas ta ajakirjale arvukalt (hiljem vaid üksikuid) teateid elust Võrus: muusika- ja näiteringi asutamisest ja tegevusest, külalisnäitetruppide esinemisest, kontsertidest, linna koolidest ja koolioludest, rahvastikust, aastalaadast, eesti raamatute lao avamisest Steini kaupluses, kindralkuberneri külaskäigust; kirjutas tänavavalgustuse sisseseadmise vajadust ja alkoholi kahjulikkusest; jagas nõuandeid leetrite, sarlakite ja loomataudide ravimiseks ning näljahäda leevendamiseks (kuidas põdrasamblast leiba teha ning mida kasutada loomasööda aseainena). Taolised rahva tegelikku elu kajastavad lood polnud kõigile meeltemööda ja nii oli Kreutzwaldil nende kirjatööde pärast võimumeestega sekeldusi.⁶ Oma tähtsamad "Inlandi"-artiklid avaldas Kreutzwald hiljem ka eesti keeles "Ma-ilm ja mõnda"-s.

1838. aastal asutati Tartus Õpetatud Eesti Selts (ÕES). Üheksateistkümne asutajaliikme hulgas olid ka Kreutzwaldi eestlasest sõbrad Fr. R. Faehlmann ja D. H. Jürgenson. Fr. R. Kreutzwald liitus Õpetatud Eesti Seltsiga 18. jaanuaril 1839 peetud aastakoosolekul. Samal

⁴ EAA f. 402, n. 2, s. 13436, l. 6–7, 10–11.

⁵ EAA f. 402, n. 2, s. 13436, l. 30.

⁶ Das Inland, 1836, 1. Jan., Nr. 1, Sp. 3.

⁷ Kreutzwald Bungele [25. II. 1837.] // Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensile ja teistele 1833–1866.–Tallinn: Eesti Raamat, 1976. – Lk. 256. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus; 1. kd.). – Edaspidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd.

¹ Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esten // Das Inland, 1837, 24. März, Nr. 12, Sp. 193–200; 23. Juni, Nr. 25, Sp. 409–410; 7. Juli, Nr. 27, Sp. 457–460.

² Einiges über Aberglauben ... // Das Inland, 1837, 13. Okt., Nr. 41, Sp. 687–690; 1837, 20. Okt., Nr. 42, Sp. 703–706.

³ Beitrag zur Mythologie der Esthen // Das Inland, 1838, 2. März, Nr. 9, Sp. 129–133.

⁴ Andeutungen über die in den Ostseeprovinzen häufig vorkommende Pferdeseuche // Das Inland, 1838, 20. Juli, Nr. 29, Sp. 449–453.

⁵ Das Vaterhaus // Das Inland, 1846, 26. März, Nr. 13, Sp. 315; Die Zeit des Gesanges // Das Inland 1846, 26. Febr., Nr. 9, Sp. 213–214; Poesie der Esthen // Das Inland, 1846, 11. Juni, Nr. 24, Sp. 578.

⁶ Suits, G. Kreutzwaldi kaastööst "Inlandis" ja ta sekeldustest ametivõimudega 1843. aastal. // Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat. I. – Tartu; Tallinn, 1940. – Lk. 210–220.

aastal astusid seltsi ka tema sõbrad Guido von Liphart (Vastseliina mõisnik) ja Johann Jakob Nocks. ÕES sai Kreutzwaldi näol aastakümneteks aktiivse liikme, kes seltsi tegevusele oma kirjatööde ja läkitustega ning hiljem Tartus elades ettekandekoosolekutest osavõtuga kogu hingest kaasa aitas.

Üsna pea pärast liikmeks saamist tegi selts Kreutzwaldile ülesandeks kirjutada maarahvale viinajoomise kahjulikkust selgitav raamat.⁷ Töö nõudis suurt pingutust – Kreutzwald polnud ju harjunud eesti keeles kirjutama. "Wina-katk", eeskujuks H. D. Zschokke "Branntweinpest", ilmus Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel 1840. aastal.

1840. aastal pöördus Liivimaa Üldkasulik Õkonoomiline Sotsieteet ÕES-i poole ettepanekuga hakata välja andma eestlastele mõeldud ajakirja, et trükisõna abil nende majanduslikku olukorda parandada. Kreutzwaldile idee meeldis, sest tema arvates jäi ÕES-i poolt väljaantavast kalendrist, kooliraamatust ja mõnest brošüürist maarahva harimiseks liialt väheks. 25. septembril 1840 pani ta Võrus kirja ja läkitas ÕES-ile kavandatava perioodilise väljaande "Maarahva Nõuandja" sihid ja tähtsamad teemad: "Selle lehe tendents peaks ilmtingimata puudutama maarahva kogu olukorda, nähtavale tooma tema paljud hädad ja vääriti seatud asjakorraldused, ühtlasi aga ka kätte juhatama säärased abinõud, mida talupoeg omast väest tarvitusele võtta suudab".⁸ Hea sõnaga meenutas ta kaks aastakümnet varem ilmunud O. W. Masingu "Maarahva Nädalalehte" — kui üks mees suutis vähese toetusega lehte neli aastat välja anda, siis ei tohiks seltsi ühendatud jõududele ajakirja asutamine ja väljaandmine üle jõu käia.

Kreutzwaldi soov oli, et "Maarahva Nõuandja" ilmuks iga kahe nädala tagant, kuu alguses ühe poogna ja kuu keskel poole poogna mahu. Toimetuse asupaigana nägi ta Tartut, kuna siin olid Õpetatud Eesti Selts, tsensor ja trükikoda. Kreutzwald oli nõus enda peale võtma lehe alalise kaastöölise ja äärmisel juhul ka kaasväljaandja kohustused. Ta pidas otstarbekaks korraldada lehe levitamiseks kirikute juures ettetellimist ning rahvahariduse edendamiseks pühapäeviti koolimajades ettelugemisi.⁹ D. H. Jürgenson oma 4. oktoobri kirjas Kreutzwaldile ei jaganud sõbra optimismi: "Sinu ettepanek maarahvale ajakirja välja anda leidis üleüldist heakskiitmist, kuid asjatundjate kinnitust mööda pole selle väljaandmiseks kõrgemalt poolt luba loota, sellepärast peab laps teise nime saama ja teisel kujul publikumi ette astuma".¹⁰ Kreutzwaldi pakutud ajakirja kava oli arutusel seltsi 2. oktoobri 1840 koosolekul ning küsimusega lubati edaspidigi tegelda,¹¹ kuid väljaandmiseni ei jõutudki. 1841. a andis Faehlmann Kreutzwaldi ajakirja jaoks mõeldud kirjutised üle ÕES-ile. Kaks aastat hiljem, 1843. a ilmus ÕES-i väljaandel Kreutzwaldi "Sipelgas",¹² kus autor soovis rahvast pimedusest päästa ja paremat elukorda kätte juhatada. Ta kirjutas kokkuhoidlikkusest; laste kasvatamisest; leiva tegemisest põdrasamblast; hobuste muhktõvest; sellest, et külm vesi on kõige parem tervise hoidmise viis ning Ameerika avastamisest. Kogumiku ilukirjandusliku osa moodustasid luuletused.

⁷ Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 10. Mai // Das Inland, 1839, 30. Aug., Nr. 35, Sp. 558.

⁸ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [25. IX 1840.] // Fr. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 400–401.

⁹ Samas. – Lk. 401.

¹⁰ Jürgenson Kreutzwaldile [4. X. 1840.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 353.

¹¹ Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 2. Oct. // Das Inland, 1840, 27. Nov., Nr. 48, Sp. 763.

¹² Sippelgas. Essimene jaggo // Välja antud Marahva kele ja kirja koggoduse polest. – Tarto : H. Lakmann, 1843.

1839. a asutas Õpetatud Eesti Selts Tartus eestikeelsete raamatute kesklaod, et neid müüa maarahvale. D. H. Jürgensoni juhtimisel asuti innukalt tööle, kuid juba aasta pärast andis ta suure töökoormuse tõttu asjaajamise üle ÕES-i esimehele anatoomiaprofessor Alexander Hueckile. 25. aprillil 1839 kirjutas Kreutzwald Jürgensonile mõttest asutada Tartu eeskujul ladu Võrru. Ta oli juba rääkinud ka sealse kaupmehe ja raehärra Gustav Steiniga, kes olnud kohe nõus võtma raamatute komisjonimüügi enda peale ja ei nõudnud isegi ÕES-i saadetud raamatute eest protsenti. Pisematest raamatutest lubanud Stein linakauplemise juures mõne tosina rahvale kauba peale kinkida. Varem kasutanud ta selleks puhuks üksnes maarahva kalendrit. Kreutzwald oli nõus kontrolli äri üle enda peale võtma. Ta soovis, et Jürgenson juba järgmisel seltsi koosolekul tema soovid teada annaks ja saadaolevatest raamatutest mõned Võrru saadaks.¹³ Jürgenson vastas talle 29. aprillil, et: "Eestikeelsete raamatute filiaalladu on meile kõigile väga meeltemööda ja varsti (umbes 8–10 päeva pärast) võin ma Sind saadetusega tülitada ...".¹⁴ ÕES-i vaimustusega alustatud töö kandis vilja ning 1840. aastal asutati laod veel Tallinnas, Pärnus, Kuresaares, Paides, Haapsalus, Viljandis ja Rakveres.¹⁵

Kreutzwald asus agaralt raamatuid müüma, kuid probleemid ei lasknud end kaua oodata nagu võib lugeda tema 31. juuli 1839. a kirjast Jürgensonile: "Muidu on suurematel raamatutel on siin vähe minekut, sest siinsete eestlaste vaesus vaevalt lubab ühe paberrubla või koguni rohkem ühe ajaviiteraamatu eest ohverdada."¹⁶ Nii tuli osa raamatuid ostjate puuduse tõttu Tartusse tagasi saata, samas aga nõutud raamatuid juurde tellida. Mõnda varem ilmunud raamatut polnud enam saada. Kuna Võrus oli isikuid, kes raamatuköitmisega lisa teenisid, siis soovis Kreutzwald, et saadetakse köitmata raamatuid.

Majanduslikku kasu eestikeelsete raamatutega kauplemine ei toonud, aga ka korralagedus asjaajamises ja A. Hueck'i surm 1842 aasta suvel sundisid ÕES-i mõtlema raamatukauplemise lõpetamisele. Kreutzwald otsustas siiski jätkata. "Pärast raehärra Steiniga peetud läbirääkimist tahan ma ka sel aastal raamatute müümise asja enda peale võtta ja nimelt ainuüksi armastusest maarahva vastu, kelle käekäik mul südame lähedal seisab, mitte aga kohustusest Õpetatud Eesti Seltsi vastu. [...] Oleks aga hea minekuga, rahvale meelepärasemaid raamatuid igal ajal varuks olnud, oleks läbimüük veelgi märksa tõusnud",¹⁷ põhjendas ta oma soovi kirjas Faehlmannile 1843. a jaanuarist. Kolm aastat hiljem, 1845. aasta lõpp-aruannet saates oli ta sunnitud tõdema, et viimasel ajal oli müük soiku jäänud ja palus Faehlmannil otsustada, kas jätkata või ei.¹⁸ Enamus ladudest lõpetas oma tegevuse 1844.–1845. aastal. Küllap oli see armastus maarahva vastu, mis sundis Kreutzwaldi raamatumüüki jätkama 1864. aastani. 25 aastases perioodist kokkuvõtet tehes kirjutas ta ÕES-i sekretärile Woldemar Schultzile, et veerandsaja aasta jooksul pole lugejate hulk suurenenud ja endiselt annavad kalender ja lauluraamat igal aastal poole läbimüügist.¹⁹ Kokku müüdi Võrus 25 aasta jooksul raamatuid 3632 rubla 29½ kop. hõbedas eest.

¹³ Kreutzwald Jürgensonile [25. IV 1839.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 306.

¹⁴ Jürgenson Kreutzwaldile [29. IV 1839.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 307.

¹⁵ Puksov, Fr. Eesti raamatute levitamisest XIX sajandi keskel // Eesti Kirjandus, 1933, nr. 3, lk.108.

¹⁶ Kreutzwald Jürgensonile [31. VII 1839.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 318.

¹⁷ Kreutzwald Faehlmannile [6. I 1843.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 51

¹⁸ Kreutzwald Faehlmannile [5. I 1846.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 141.

¹⁹ Kreutzwald W. Schultzile 10. veebr. 1864 // Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. – Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. – Lk. 467. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus ; 2. kd.). – Edasipidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd.

Elades Võrus oli Kreutzwaldil raske osaleda Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekutel (on teada, et ta viibis 1839., 1840., 1841. ja 1844. aasta aastakoosolekul). Ta suhtles seltsiga kirja teel ning tema läkitusi loeti koosolekutel ette. Nii saatis ta 1841. a. rahvalaule ja märkmeid Vastseliina kihelkonna muististe kohta, 1842. a. vanade eesti rahvarõivaste kirjelduse, 1844. a. 28 eesti rahvalaulu koost saksakeelse tõlkega, 1846. a. kuradijutte. Üsna palju oli teateid kalmete väljakaevamistest, kus Kreutzwald ise sageli osales. 1849. aastal läkitas ta ülevaate A. Wareliuse raamatust "Beiträge zur Kenntniss Finnlands in ethnographischer Beziehung" (ilmus 1848. a. Peterburis), milles leidis, et uurimusest ilmnevad äärmiselt huvitavad kokkupuutepunktid soomlaste ja eestlaste elu-olu kohta. Eriti üllatas Kreutzwaldi muistendite sugulus.²⁰ Ta saatis ka arvustusi Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel ilmunud kalendrite kohta (1844). 1853. aasta 18. jaanuariks saadetud kirjas oli ta pahane sõna "Estnisch" kasutamise üle. Aasta varem ilmunud ÕES-i Toimetistes oli esimees Carl Reinthal taas kasutanud "Ehstnisch" vormi, kuigi vahetult pärast seltsi asutamist oli kokku lepitud kasutada "Estnisch".²¹

1850. aasta 18. jaanuaril loeti ette Kreutzwaldi "Sõbratervitus Õpetatud Eesti Seltsile Tartus tema asutamispäevaks 18. jaanuaril 1850".²²

1841. aastal valiti Kreutzwald ÕES-i eesti keele õigekirja korraldava komitee koosseisu. Kreutzwaldist sai aktiivne uue kirjakeele eest võitleja ja selleks kasutas ta ära ka seltsi võimalusi. Kuna aastakoosolekutel oli tavaliselt kõige rohkem osalejaid, siis saatis Kreutzwald oma arvustused eesti keele alaste üllitiste kohta seal ettelugemiseks. 1847. aastal kritiseeris ta J. Fr. Helleri eesti keele ortograafiat.²³

Liikmetel oli kaunis komme kinkida Õpetatud Eesti Seltsile raamatuid. Koosoleku protokollide põhjal on kindlalt teada, et Kreutzwald saatis seltsile oma üllitatud "Wagga Jenowewa ajalik elloaeg" ja "Ue aasta sowimine" (1843. a), "Teejuhataja Ämma-kooliliste õppetuse-jures" (1852), "Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald" (1854) ja "Sõda" (1855). Ta täiendas seltsi raamatukogu ka teiste publikatsioonidega. Nii kinkis ta 1840. aastal W. Chr. Friebe "Handbuch der Geschichte Lief- Ehst – und Kurlands", 1844. aastal rootsiaegseid trükiseid ning raamatu "Theuer-Dank oder die grossthalen Maximilian". 1845. aastal sai selts Kreutzwaldi vahendusel Guido von Lipharti varanduse oksjonilt ostetud raamatuid. 1846. aastal on ta raamatukogule kinkinud kaks pärgamentürikut. Sageli soovitas ta seltsil omandada väärtuslikke raamatuid, näit. A. Castréni "Vorlesungen über die Finnische Mythologie ja Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838–1844".²⁴ Kirjas akadeemik Peter Koeppenile avaldas Kreutzwald lootust, et ehk õnnestub akadeemikul mõjutada Peterburi Teaduste Akadeemiat saatma oma väljaannetest ühe eksemplari Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogule. Iseäranis oluliseks pidas ta väljaannet "Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reichs",²⁵ mis ilmus akadeemia kulu ja kirjadega K. E. von Baeri ja Gr. von Helmerseni väljaandel 1837. aastast. Vastukirjas teatas Koeppen, et ÕES hakkab saama

²⁰ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [23. IV 1849.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 407–412.

²¹ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [13. I 1853.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1.kd. – Lk. 415–419.

²² Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [Enne 18. I 1850] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 412–414.

²³ J. Fr. Helleri kirjutised ilmusid eelkõige kalendrites, kuid ortograafia jättis Kreutzwaldi meelest soovida. – K. Taal.

²⁴ Kreutzwald W. Schultzele [4. I 1854.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 429–430.

²⁵ Kreutzwald Koeppenile [21. X 1849] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 469.

"Bulletin de la Classe historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg".²⁶

Kuigi Kreutzwaldil oli Võrus suur isiklik raamatukogu, ei piisanud sellest mitmekülgsete huvide rahuldamiseks ja nii pöördus ta sageli Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu poole. 1856.–1882. a laenutatud raamatute registreerimise päeviku andmetel sai ta siit lugemiseks 1859. a septembris Fr. R. Faehlmanni käsikirja "Mein Streit mit Nolcken".²⁷ Üllatuslikult laenas ta seltsi raamatukogust isegi oma üllitisi. Näiteks võttis ta 1875. a lugemiseks "Wagga Jenowewa ...", "Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini weel üleskirjutamata jutud ja teud", "Ma-ilm ja mõnda". 1877. a laenutati talle K. Eckermanni "Lehrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie der slawischen oder serbischen Stämme. Für Lehrer, Studierende und die obersten Klassen der Gymnasien", 1879. a "Suomi", 1880. a G. H. Merkeli "Die Vorzeit Livlands", "Tarto- ja Võro-marahva kalender" 1837, 1838, 1839. 1881. a juulis "Kalevipoja".²⁸ Need polnud kindlasti ainsad raamatud, mida ta ÕES-i raamatukogust laenas. Enne 1856. aastat laenutusraamatud puuduvad ja võimalik, et ka hiljem ei kantud kõiki laenutusi sisse. Emil Sachssendahl sekretäriks oleku ajal palus Kreutzwald tihti endale raamatuid saata, raamatutest oli juttu ka kirjavahetuses Fr. R. Faehlmanni, D. H. Jürgensoni, W. Schultzi, Th. Beisega. Nii selgub 22. veebruari kirjast E. Sachssendahlile, et 1850. aastal sai ta lugemiseks ÕES-i liikme professor F. Kruse raamatu "Ur-geschichte des Estnischen Volkstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt". Hinnang raamatule oli hävitav: "Mina olen — niisuguse õnne osaliseks saab see raamat kindlasti harva! — kogu selle kuiva kõrbe peaaegu äärest ääreni läbi rännanud ja nähtavasti on mind seejuures ainult minu kaameliloomus püstijalu hoidnud."²⁹ Pärast selliseid piinu soovis ta saada Teaduste Akadeemia väljaandes ilmunud akadeemik E. Kuniki arvamust kõnealuse teose kohta.

Õpetatud Eesti Seltsi esimeste aastakümnete suursaavutuseks jäi "Kalevipoja" väljaandmine. Seltsi 18. jaanuari 1839. a koosolekul kõneles Friedrich Robert Faehlmann Kalevipoja muistenditest. Samal koosolekul esines ka G. Schultz-Bertram, kes emotsionaalses esinemises ütles "Andkem rahvale eepos ja ajalugu, ning kõik on võidetud! Teise jaoks on materjali küllalt olemas, esimese jaoks kogugem veel."³⁰ Pärast Faehlmanni surma pöördus ÕES Kreutzwaldi poole palvega, et ta viiks töö eeposega lõpule. Kreutzwaldi hooleks jäi ka Faehlmannile järelhüüde kirjutamine. See ilmus 1852. a. ÕES-i Toimetistes³¹. 29. aprillil 1850 vastas Kreutzwald sekretär Emil Sachssendahlile: "Kui Teie *Kalevipojale* kedagi paremat kokkuseadjat ei leia, tuleb minul nõus olla, igatahes aga peate Teie selle jaoks minule kõik materjalid kätte andma."³² Ta palus küll saata endale kõik Faehlmannist maha jäänud materjalid, kuid samas teadis ta hästi, et suur osa Kalevipoja muistenditest oli veel üles kirjutamata. Ta palus sekretäril pöörduda järgmisel koosolekul liikmete poole üleskutsega, et nad tuletaksid meelde ja paneksid kirja, mida Faehlmann oli Kalevipojast rääkinud. "Kalevipoja" esimese trüki eessõnas põhjendas Kreutzwald oma nõustumist järgmiselt: "Ma ei tohtinud mitte tagasi lükata seda austavat ettepanekut juba

²⁶ Koeppen Kreutzwaldile 4. nov. 1849 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 471.

²⁷ EAA f. 2569, n. 1, s. 30, l. 6.

²⁸ EAA f. 2569, n. 1, s. 32, l. 33, 42, 43, 46, 50, 51.

²⁹ Kreutzwald Sachssendahlile [22. II 1850.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 240.

³⁰ [G. Schultz-Bertram], [Ettekanne Kalevipoja kohta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul oktoobris 1839.] // Muistendid Kalevipojast / E. Laugaste, E. Normann. – Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. – Lk. 102.

³¹ Kreutzwald, [Fr.R.] Dr. Friedrich Robert Faehlmann's Leben // Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1852, Bd. 2, H. 4, S. 4–5. – Edaspidi: Verhandlungen.

³² Kreutzwald Sachssendahlile [29. IV 1850.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. – Lk. 249–250.

hea asja enda pärast, mille edendus mu südamel ei seisnud mitte vähem kui kellelgi teisel Õp. Eesti Seltsi liikmel. Pealegi teadsin ma, et olin vastu võtnud mõnegi teenimatu auavalduse Seltsilt,³³ mille sihtide heaks ma seni mitte nii palju polnud teinud, kuivõrd minult õigustatud oldi nõudma."³⁴ Järgnev aastakümme tõi Kreutzwaldile palju tööd, muret ja pahameelt, sest eepose väljaandmine ei edenenu kaugeltki nii nagu ta soovis. Pärast seda kui tsensor oli käsikirja oluliselt kärpinud, leidis Õpetatud Eesti Selts võimaluse selle väljaandmiseks teadusliku publikatsioonina. "Kalevipoeg" ilmus koos saksakeelse tõlkega Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes 1857.–1861. aastal.³⁵

Huvist seltsi hea käekäigu vastu muretses Kreutzwald ka selle väljaannete pärast. Nii kirjutas ta 1853. a Sachssendahlile: "Kui vaimsed ja materiaalsed jõud iganes lubaksid, siis peaks Selts püüdma iga aasta ühe "Toimetuste" vihu avaldada."³⁶ Kuu aega varem oli ta tagasihoidlikult kurtnud: "Minul oma sedapuhku seotud kätega oleks küll vaevalt võimalik veeringukest lisada, kui aga Teil materjalist nappus peaks tulema, võin ma ju oma kirjutist pihkva eestlaste³⁷ kohta pisut tahuda ja lihvida, nii et seda augutäiteks võiks tarvitada."³⁸ Tegelikult kujunes Kreutzwaldi kaastöö seltsi väljaannetele tähelepanuväärivaks. Ta avaldas Toimetistes mitu mahukat rahvaluulealast tööd, näiteks: "Ueber den Charakter der Estnischen Mythologie",³⁹ "Der dankbare Fürstensohn. Estnische Volksmärchen",⁴⁰ "Reval's ältester Name Lindanisse, vom estnischen Standpunkte beleuchtet"⁴¹ jmt.

Õpetatud Eesti Selts ei saanud küll kurta liikmete vähesuse üle, kuid selliseid inimesi, kes oleks olnud suutelised eesti rahva heaks töötama, polnud kuigi palju. Kreutzwald püüdis ka seltsile uusi liikmeid leida. Kirjades sekretär Emil Sachssendahlile pakkus ta sageli uusi liikmekandidaate — 29. jaanuaril 1850 oli soovitatuks Võru pastor Julius Kolbe (1820–1850), kes võeti liikmeks 8. märtsi koosolekul.⁴² Seltsi tuleviku pärast südant valutades kirjutas ta 12. jaanuaril 1853: "Endise presidendi ametist lahkumise [Carl Reinthal — K. T.] ja uue [Gustav Moritz Santo — K. T.] valimise asjus olen mina ükskõikne, kuid väga nõrkadel jalgadel seisev selts ise on mulle südamelähedane. Tema võlgneb tänu oma olemasolemise eest auväärsetele meestele, jumal teab, miks ta edeneda ei taha, kuna ometi teised seltsid meie provintssides kõik õilmitsevad. Muretsege — nagu ma juba hiljuti tähendasin — kirjavahetaja-, au-, ja maksjaid jne. liikmeid. Selleks, et seal, kus teod puuduvad, vähemalt nimekirigi paradeerida võiks. [...] Kõrvale jättes parema valiku teen ma ettepaneku kirjavahetaja-liikmeks võtta: Wiedemann ja Neus Tallinnast, Karell, Pirogov, Baer jt. Peterburist. [...] Viimased võiksid ka auliikme nime kanda. Kuramaalt võiks härra pastor Kallmeyer'i samuti kirjavahetaja-liikmeks vastu võtta. Isegi kõrgele ekstsellentsile Tartus [üliskooli kuraator Gustav von Crafftström — K. T.] võiks audiplomi kaela määrada. Vaadake ometi, kuidas teised seltsid sedavärki asju ajavad ja käige Teiegi nende hea eeskuju järele."⁴³ Kõik peale Pirogovi valiti ÕES-i liikmeks, pole teada, kas

³³ Ilmselt pidas ta silmas eelmisel aastal auliikmeks valimist. — K. Taal.

³⁴ Kreutzwald, Fr. R. "Kalevipoja" I trüki eessõna // Maailm ja mõnda. Tallinn / Fr. R. Kreutzwald. — Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, 1953. — Lk. 327. — (Teosed).

³⁵ Kalevipoeg : eine estnische Sage / verdeutscht von Carl Reinthal [und G. Schultz] // Verhandlungen, 1857–1861, Bd. 4, H. 1–4; Bd. 5, H. 1–2/3.

³⁶ Kreutzwald Sachssendahlile 15. märtsil 1853 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. — Lk. 310.

³⁷ Mittheilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben // Verhandlungen, 1848, Bd. II, H. 2, S. 43–62.

³⁸ Kreutzwald Sachssendahlile [23. II 1853] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. — Lk. 304.

³⁹ Verhandlungen, 1850, Bd. II, H. 3, S. 36–50.

⁴⁰ Verhandlungen, 1859, Bd. II, H. 3, S. 74–93.

⁴¹ Verhandlungen, 1854, Bd. II, H. 1, S. 46–47.

⁴² Kreutzwald Sachssendahlile [29. I 1850.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. — Lk. 234.

⁴³ Kreutzwald Sachssendahlile 12. jaan. 1853 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. — Lk. 299–300.

tema kandidatuuri üldse arutatigi. Kui seltsi juhatus Kreutzwaldi soovitusi kuulda võttis, jagas ta oma heameelt sõpradega. "Minulegi tegi see südamlikku rõõmu, et ÕES mu ettepaneku arvesse võttis ja Karelli auliikmeks nimetas. Praegu on tema võib-olla ainus nii kõrgel kohal olev eestlane, kelle süda oma rahva vastu on endiselt soojaks jäänud ...",⁴⁴ kirjutas ta sõbrale, keeleteadlasest akadeemikule A. Schiefnerile, kes samuti oli Kreutzwaldi soovitusel saanud ÕES-i liikmeks (1854). Kreutzwaldi soovitusel võeti liikmeteks ka Philipp Karelli õepojad: ratsakaardiväe nooremarsst Friedrich Enghoff ja õuenõunik arst Gustav Hirsch (1859), kes aitasid Peterburis "Kalevipojale" ettetellijaid leida. Uute liikmete leidmine polnud sugugi kerge nagu võiks eelneva põhjal arvata. Kurvastusega pidi Kreutzwald tõdema: "Aeg-ajalt olen ma püüdnud uusi liikmeid värvata, mis mul aga kuidagi korda ei taha minna. Harilikult põigeldakse kõrvale järgmiste sõnadega: "Mina ei oska eesti keelt ja kogu asi huvitab mind väga vähe.""⁴⁵ Eesti keele oskust pidas aga Kreutzwald liikmelisuse eeltingimuseks. "Oleksin ma president või oleks mul üldse ÕES-s midagi ütelda, siis määraksin ma vastuvõtmise tingimuseks, et ainult säherdusi koolmeistreid võib vastu võtta, kes oma emakeelt kirjutada mõistavad",⁴⁶ oli Kreutzwaldi seisukoht, mille ta tegi 1865. a teatavaks ÕES-i vastvalitud esimehele Johannes Engelmannel. Seistes hea seltsi liikmete arvu suurendamise eest, polnud Kreutzwaldil sugugi ükskõik, keda vastu võeti. Arst Alexander von Rennenkampff (1807–1857; sai liikmeks novembris 1852), keda tundis ülikooliaastatest ning pidas kaunis nürimeelseks ja upsakaks, puhul leidis Kreutzwald, et selts peaks lähemalt järele vaatama, kellele ta diplomi kirjutab.⁴⁷ 15. märtsil 1853 päris ta Sachssendahlilt seltsiga liitunud õuenõunik Sengbuschi kohta.⁴⁸

Kui ÕES-i tegevuse esimestel kümnenditel jäi Kreutzwald seltsis tehtavaga enam-vähem rahule, siis 1850. aastate teisel poolel muutus ta kriitilisemaks, eriti pärast esimehe Gustav Moritz Santo ja sekretär Emil Sachssendahli enneaegset surma 1856. aastal. Nii kurtis ta 1858. a kevadel Woldemar Schultzele: "Sellel taimikesel puudub juba kaua aega tarvilik hoolitsemine, üksikud vähesed jõud ei suuda lagunemist enam kaua ära hoida: mida omavaheline tüli nõnda virgalt külvab, see kasvab üle öö lopsakaks umbrohuks, mis kidura taime varem või hiljem lämmatab ja lämmatama peab. [...] Praegusel viisil ei suuda selts kaua hingitseda, selles asjas olen ma sinuga ühel nõul. [...] Headest jõududest ei ole Tartus kindlasti puudust, kas aga osavat mütsitegijat leitakse, kes niisuguse peakatte valmistada võiks, kuhu kõik need pead alla mahuksid, see on küsimus, mida ma mitte vastata ei suuda."⁴⁹ ÕES-i tegevust kritiseerides kirjutas ta 17. jaanuaril 1865 Jakob Hurdale: "Kui tahetakse rahvasse mõjuda, siis peab meie Selts olema nagu Soome Kirjanduse Selts Helsingis, kes rahva heaks elab ja töötab."⁵⁰

Kreutzwald ei suutnud mõista Õpetatud Eesti Seltsi taganemist rahvaalgustuslikust tegevusest ning suunda teadusseltsiks, mis süvenes 1870. aastatel. Eeltoodu oli ilmselt põhjus, miks ta algatas eesti rahvusest haritlasi koondava Eesti Kirjameeste Seltsi (EKMS) asutamise. Seltsi

⁴⁴ Kreutzwald Schiefnerile [19. V 1859.] // Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. – Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, 1953. – Lk. 103. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus ; 3. kd.). – Edaspidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 3. kd.

⁴⁵ Kreutzwald Sachssendahlile [26. V 1853.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. – Lk. 318-319.

⁴⁶ Kreutzwald Engelmannel [27. IX 1865] // Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. – Tallinn : Eesti Raamat, 1979. – Lk. 338–339. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus ; 6. kd.). – Edaspidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, 6. kd.

⁴⁷ Kreutzwald Sachssendahlile [24. XI 1852] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 296.

⁴⁸ Kreutzwald Sachssendahlile 15. märtsil 1853. // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 310.

⁴⁹ Kreutzwald W. Schultzele [27. V 1858.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 453–454.

⁵⁰ Kreutzwald Hurdale 17. jaan. 1865 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, 6. kd. – Lk. 88.

asutamiskoosolekul 1872. aastal Tartus valiti Kreutzwald aupresidendiks. EKMS-i esimene president Jakob Hurt põhjendas seda kui tänu ja tunnustust töö eest, mida Kreutzwald oli eesti rahva heaks teinud.⁵⁹ Vastuolude tõttu seltsis loobus Kreutzwald 1881. a aupresidendi kohast ning astus seltsist välja. See oli C. R. Jakobsoni pooldajatele suur kaotus, sest Kreutzwaldist eeskujul võttes oli lahkujaid rohkem kui esialgu arvati.

Kreutzwald oli veel "Vanemuise" seltsi ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liige ning kuulus veel arvukatesse seltsidesse väljaspool Tartut.

Eriarvamused ja terav kriitika mitme juhtivtegelase aadressil ei mõjutanud ÕES-i liikmete üldist lugupidavat suhtumist Kreutzwaldisse. 1849. a jaanuaris, 10 aastat pärast seltsi astumist, valiti ta auliikmeks. Audioplomiga koos saadeti talle järgmise sisuga kiri: "Tema kõrgeaususele härra dr. Kreutzwaldile Võrul. Tartu Keiserliku Ülikooli juures asuv kõigekõrgemalt poolt kinnitatud Õpetatud Eesti Selts, tunnustades Teie mitmekülgeid teeneid Seltsile, nimetas Teie kõrgeaususe oma 19. jaanuaril a. c. peetud peakoosolekul auliikmeks ja saadab Teile siinjuures diplomi koos palvega Seltsile edaspidigi mitte keelata oma osavõttu ja heasoovlikkust ning samuti mitte oma literaarseid selgitusi ja uurimusi."⁵⁰ Kui 1852. aastal tähistati suure pidulikkusega Tartu Ülikooli taasavamise 50. aastapäeva, usaldati Õpetatud Eesti Seltsi tervituse kirjutamine Kreutzwaldile. "Tarto Alma materile Wiekümne aasta lõppetuse rõmo-pühhal Sel 12. Teetsembril 1852. Ütleb tänno ja sowib õnne Eestima-kele- ja kirja-koggoduse nimmel Fr. Kreutzwald" ilmus nii eesti kui saksa keeles.⁵¹ Kreutzwaldi 50. sünnipäeval sõitsid esimees G. M. Santo, E. Sachssendahl ning W. Schultz. juubilaril Võrru õnnitlema, kaasas ÕES-i auaadress. 1858. a kevadel saatis selts Kreutzwaldile õnnitlused tema arstiameti 25. aastapäevaks. 1866. aastal üritas Õpetatud Eesti Selts Tartu õpperingkonna kuraatori kaudu Kreutzwaldile eluaegset pensioni taotleda. Rahvahariduse ministeerium seda taotlust ei rahuldanud.⁵² Süüdi oli ilmselt selts ise, sest ei järginud pensioni taotlemise reegleid. Kui Fr. R. Kreutzwald pärast Tartusse kolimist 1877. a novembris tuli seltsi ettekandekoosolekule, pidas esimees prof Leo Meyer tema auks lühikese kõne. Ta väljendas suurt rõõmu auliikme Tartusse elama asumise üle ja avaldas lootust, et Kreutzwald hakkab koosolekutel käima, rikastades sel moel oma kogemustega ÕES-i.⁵³ Silmas pidades Kreutzwaldi lähenevat 75. sünnipäeva, õnnitles Meyer 13. detsembri 1878. a koosolekul kõrgeaulist liiget ning lubas ka juubelpäeval seltsi nimel tervitused üle anda. Kohalolijad austasid juubilaril püstitõusmisega.⁵⁴ Õpetatud Eesti Seltsiga oli seotud Kreutzwaldi elu viimane olulisem sündmus – 1882. aasta mais esindas ta seltsi Peterburis dr Philip Karelli 50. ametijuubelil.

1882. aasta 2. septembri koosolekul oli Leo Meyer sunnitud teatama Õpetatud Eesti Seltsi vanima, väga teeneka liikme surmast. Ta meenutas Kreutzwaldi eelkõige kui "Kalevipoja" koostajat.⁵⁵ 1904. aasta 18. jaanuari aastakoosolekul pidas ÕES-i esimees Wolfgang Schlüter

⁵⁹ Tuglas, Fr. Eesti Kirjameeste Selts // Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, 1958. – Lk. 70. (Teosed ; 5. kd.).

⁵⁰ Õpet. Eesti Selts Kreutzwaldile [27. I 1849] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 405–406.

⁵¹ Tarto Alma materile Wiekümne aasta lõppetuse rõmo-pühhal Sel 12 Teesembril 1852. Ütleb tänno ja sowib õnne Eestima-kele- ja kirja-koggoduse nimmel Fr. Kreutzwald. – Tartu, 1852. = Gratulations-Gedicht zur funfzigjährigen Jubelfeier der Kaiserlichen Universität Dorpat am 12. December 1852. Dargebracht von der gelehrten Ehstnischen gesellschaft in Dorpat in Ehstnischen Versehen von Dr. Friedrich Kreutzwald. Frei in's Deutsche übersetzt von Carl Reinthal. – Dorpat, 1852.

⁵² EAA f. 2569, n. 1, s. 82, l. 10-12.

⁵³ 446. Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft am 2. (14.) November 1877 // Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1877. – Dorpat, 1878. – S. 118. – Edaspidi: Sitzungsberichte.

⁵⁴ 457. Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft am 13. (25.) Decbr. 1878 // Sitzungsberichte 1878. – Dorpat, 1879. – S. 205.

⁵⁵ 492. Sitzung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 2. (14.) September 1882. // Sitzungsberichte 1882. – Dorpat, 1883. – S. 170–173.

Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva mälestuskõne.⁵⁶ Samal aastal ilmus ÕES-i Toimetistes Gustav Blumbergi kirjutatud Kreutzwaldi elulugu.⁵⁷ Kreutzwaldi käsikirjadest ja tema biograafia koostamisest rääkis Gustav Blumberg juba ÕES-i koosolekul 7. novembril 1884. aastal. Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva puhul kinkis Alexis Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsile isa portree, mille oli maalinud Johann Nepomuk Hueber.⁵⁸

Huvitavalt iseloomustas Kreutzwaldi ÕES-i üks teenekamaid liikmeid professor Richard Hausmann, kes Võrus sündinuna (1842. a) mäletas teda juba lapsepõlvest. 1913. aastal kirjutas ta: "Kreutzwald ei olnud oma kasvult lühike ja näis oma kõhnuse tõttu ehk pikemgi. Oli noorena kühmus, õlgadest kitsas, rind sissevajunud, juuksed hõredad, kuid mitte kiilaspäine. Iseloomult kergesti haavuv, enesesse sulgunud, oli sõjajalal paljude inimestega, sarkastiline, sellest hoolimata teiselt poolt heatahtlik, abivalmis. Arstina veidi liialdav, seletas meelsasti haigust raskemana, kui see oli, küllalt südametunnistuse järgi. Oli meeleldi naiste seltskonnas, nendega tuli paremini toime kui meestega. Sisemiselt kirglikult äge. Palju virgutust ta ometigi väikeses linnas ei saanud, kus tal ei olnud muud kui kurnav töö ja peale selle kirjanduslikud harrastused. Sellest hoolimata säilitas ta imelise vaimse värskuse. Tal oli suur kirjavahetus. Ta töötas väga kiiresti ja tegi tööd öösiti. Ta tundis oma väärtust."⁵⁹

Tartu kui tekkiva eesti intelligentsi ja rahvusliku liikumise keskpunkt jäi Kreutzwaldile unistuste linnaks kogu Võrus elatud aja. Kuigi Tartusse sõiduks polnud aega, oli ta muusadelinna sündmustega hästi kursis. 1853. aasta aprillis kirjutas ta Emil Sachssendahlile: "Sinu Tartu uudiste-koti eest minu südamlikum tänu! Need huvitavad mind väga, sest üks pisitilluke küünlajupike hoopis heledamini näikse kiirgavat kui suured valgusallikad."⁶⁰ Kahjuks pole lähemalt teada, miks lükkas Kreutzwald 1850. aastal tagasi pakkumise asuda Tartusse eesti keele lektori ja eestikeelsete raamatute tsensori kohale. Üheks põhjuseks võis kindlasti olla madal palk, millele viitab oma kirjas ka A. H. Neus: "Kui kahju, et Tartu lektoraat ja veel enam eesti raamatute tsensori palk või tasu nii vilets on; täiesti arusaadav, et teie seda kohta vastu ei otsustanud võtta."⁶¹

Kreutzwaldi ligemale pool sajandit kestnud osalemine Õpetatud Eesti Seltsi tegevuses — "Kalevipoja" koostamine, tema artiklid ja kirjad, ettepanekud, kriitika ning südamevalu seltsi saatuse pärast — kõik see moodustab olulise osa ÕES-i esimese poolsajandi ajaloost. Vaevalt oleks Kreutzwald suutnud seltsi abita "Kalevipoega" välja anda.

⁵⁶ Rede des Präsidenten Dr. W. Schlüter zur Erinnerung an den 100-jährigen Geburtstag R. Fr. Kreutzwalds. – Sitzungsberichte 1904. – Jurjew(Dorpat), 1905. – S. 17–27.

⁵⁷ G. Blumberg. Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben // Verhandlungen, 1904, Bd. 21, H. 1, S. 69–90.

⁵⁸ Rede des Präsidenten Dr. W. Schlüter zur Erinnerung an den 100-jährigen Geburtstag R. Fr. Kreutzwalds // Sitzungsberichte 1904. – Jurjew(Dorpat), 1905. – S. 19.

⁵⁹ Eesti Kirjandusmuuseum EKLA f. 157, 147:4.

⁶⁰ Kreutzwald Sachssendahlile [7. IV 1853.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 314.

⁶¹ Neus Kreutzwaldile [14. II 1851.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 125.

Ilmunud:

Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu
kujunemislugu ja saatus. – Paar
sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi
Aastaraamat XXI. Tartu, 2004.

1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsi põhikirjaliseks ülesandeks oli edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast. Eesmärkide elluviimiseks oli ette nähtud raamatukogu asutamine, kuhu tuli koguda raamatuid ja käsikirju, mis on kas eestikeelsed või aitavad kaasa eesti rahva tundmaõppimisele. (Statut...: 11–14) On säilinud raamatukogu esimene nimekiri, mille koostas Johann Samuel Boubrig 4. jaanuaril 1838. aastal, seega juba enne seltsi ametlikku asutamiskoosolekut. Nimekirjas on 19 trükist, peamiselt O. W. Masingu tööd, sealhulgas “Ma-rahva Näddala-Leht”, üks käsikiri ja kolm muinaseset (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 65, l. 14). Raamatuid hakkasid raamatukogule kinkima kõigepealt asutajaliikmed. Üks esimesi kingitusi oli Gösekeni grammatika¹ põhikirja autorilt Friedrich Georg von Bungelt (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 65, l. 15). Kinkijateks olid veel Alexander von Hueck, Carl Heinrich Gehewe, Friedrich Robert Faehlmann, Dietrich Heinrich Jürgenson. Raamatukogu eest hoolitsemine jäi sekretäri ülesandeks ja seda kuni 1861. aastani, mil uue põhikirja alusel sai selts endale raamatukoguhoidja. Seltsi esimesele sekretärile D. H. Jürgensonile oli raamatukogutöö tuttav, sest kooliaastatel Tallinnas korraldas ta üürikulude katteks peremehe raamatukogu. Pärast Jürgensoni enneaegset surma 1841. a. ostis selts perekonna toetuseks osa tema raamatukogust, kokku 35 eestikeelset raamatut, sealhulgas J. H. Rosenplāneri “Beiträge ..” täiskomplekti, kalendreid, A. W. Hupeli grammatika mõlemad trükid, H. Stahli “Leyen Spiegeli”, O. W. Masingu töid (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 29, l. 2–6). Juba aasta varem oli ostetud kindralsuperintendent K. E. Bergi raamatukogu, kus eestikeelsete raamatute nimekirjas oli 96 raamatut, kuid tegelikult on 14 nimckirja esimest raamatut soomekeelsed, lisaks veel üks käsikiri (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 65, l. 170–171). On ka 17. ja 18. sajandi trükiseid, sealhulgas

¹ H. Göseken. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Einführung zu öhstnischen Sprache.* Reval, 1660.

H. Stahli "Leyen Spiegel" ja "Käsi- ja koduraamatu" 4. osa. 1849. aasta 5. jaanuari koosolekul teatas sekretär Johann Heinrich Rosenplänteri eestikeelsete raamatute ostmisest 150 rubla eest, kokku 407 köidet (Inland 1849, nr. 5).

Need jäidki ainsateks suuremateks ostudeks. Kahjuks puudus seltsil raha Mihkel Jürgensi eestikeelse raamatukogu ostmiseks. J. W. Jannsen rääkis küll seltsi koosolekul lese kirjast, kus ta tahtis raamatukogu eest saada 600 rubla (SGEG 1874: 89). Nii suur summa käis aga seltsile üle jõu. Veel eluajal saatis M. Jürgens pidevalt Õpetatud Eesti Seltsile raamatuid. Ka oli ta seltsiga kirjavahetuses ning oli üks väheseid, kes kirjutas eesti keeles. Raamatukogu kasvas osalt annetuste, osalt vahetuse teel. Kui 1840. aastal ilmus ÕES-i Toimetiste ("Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft") esimene vihik, tekkisid kohe vahetussuhted mitmete sõsarsetside, aga ka teadusasutustega kodu- ning välismaal (kõige rohkem Peterburis ja Saksamaal). Esimesteks vahetuspartneriteks olid Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts ning Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts.² Nende seltsidega olid sidemed eriti tihedad ühiste liikmete kaudu. Pidevalt andis seltsile oma trükiseid Tartu Ülikool. ÕES-i 50. aastapäeval 1888. a. oli vahetuspartnereid kodumaal 38 ja välismaal 118, kokku 156. Õpetatud Eesti Seltsis oli liikmetel heaks kombeks seltsile oma raamatuid kinkida, kinkimist jätkati ka pärast Tartust lahkumist (professorid Alexander Brückner, Ludwig Stieda). Lisaks oma raamatutele kingiti ka teiste autorite teoseid. Pidevalt kinkisid raamatuid Constantin von Kügelgen (raamatukoguhoidja aastail 1890–1892), Theodor Beise, Arnold Hasselblatt, Theodor Schiemann, Constantin Grewingk, Aleksander Kotljarevski, Carl Rußwurm, Ferdinand Johann Wiedemann, August von Dehn, akadeemikud Karl Ernst von Baer ja Peter Koeppen, Jakob Hurt, Martin Lipp, Oskar Kallas. Head suhted olid seltsil kirjastajate ja trükkalitega. Seltsi liikmed Heinrich Laakman ja Carl Laakmann kinkisid pidevalt eelkõige eestikeelseid raamatuid. Teised trükkalid ja kirjastajad olid tagasihoidlikumad. Ajalehti annetasid väljaandjad – Johann Woldemar Jannsen "Eesti Postimeest", Carl Robert Jakobson "Sakalat", Jaan Tõnisson "Postimeest", Arnold Hasselblatt "Neue Dörptshe Zeitung" ja "Nordlivländische Zeitung". 1896. a. saatis Eduard Vilde seltsile "Külmale maale", 1907. a. August Kitzberg "Tuulte põõrises". Raamatuid kinkisid ka seltsi välisliikmed – Carl Lohmeyer Königsbergist, Josef Budenz ja Paul Hunfalvy Ungarist, soome teadlased Emil Setälä ja August Ahlquist, Kieli muuseumi

² Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst.

konservaator Julie Mestorf, Itaalia keeleteadlane Paolo Emilio Pavolini³, Wilhelm Thomsen Taanist. Kõik nad olid ÕES-i liikmed. Annetusi tuli ka väljastpoolt seltsi ning mõnigi kord jäi kinkija isik tundmatuks.

Ühe suurema annetuse saadi 1878. a. seltsi endise esimehe Theodor Beise raamatukogu. "Sakala" teatas koguni, et Beise jättis seltsile oma raamatukogust 9000 kirja (Sakala 1878, nr. 37). ÕES-i koosolekul räägiti siiski vaid 1000 raamatust ja brošüürist, sealhulgas 600–700 kalendrist (SGEG 1878: 138). Ometigi oli neid nii palju, et veel järgmise aasta aruandes kurdeti – Beise annetust on arvele võtmata. Sageli annetatigi raamatuid endiste seltsiliikmete pärandusest. 1868. a. saadi Adolph Rauchi pärandusest H. J. Zedleri universaalleksikon⁴ (SGEG 1868: 6). Kunstnik August Hageni lesk andis 1879. a. 28 raamatut. Raehärra Eduard Brocki pärandusest saadi 1880. a. "Dörptsche Zeitung'i" vanu aastakäike, seltsi raamatukoguhoidja Pontus von Halleri pärandusest peamiselt juriidilist kirjandust.

Kingitud raamatutega sai aga selts palju selliseid, mis oma sisult Õpetatud Seltsi profiilile ei vastanud (loodusteadus, meditsiin, põllumajandus). Mittevajaliku kirjanduse eraldamisest räägiti korduvalt, kuid enamus on jäänud raamatukogu koosseisu tänapäevani. Ainult väike osa on õnnestunud vahetada seltsile vajalike raamatute vastu. Osteti näiteks Fr. G. von Bunge väljaantud "Liv-, Esth- und Curländisches Urkundebuch", O. Monteliuse "Die ältere Kulturperiode". 1875. a. osteti 44 eestikeelset raamatut.

Raamatukoguga seotud suurimaks saavutuseks on seltsi raamatukoguhoidja Andreas Johann Schwabe koostatud eestikeelsete raamatute kataloog "Chronologisches Verzeichniß aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften" (Dorpat 1867). Selle kataloogi tähtsust mõistab iga eestikeelse raamatuga tegeleja ka tänapäeval. Suurimaks probleemiks oli üha kasvavale raamatukogule ruumipuudus, millele 1900. a. 2. veebruari koosolekul juhtis tähelepanu Jaan Tõnisson (SGEG 1900: 24). Raamatud asusid sageli kastides ja isegi pööningul, nagu meenutab Oskar Kallas 1937. a: "Mul tuleb meelde, et 45 aasta eest ja hiljem oli Õpetatud Eesti Seltsi ruumide peal pööningul suurem riul täis Õpetatud Eesti Seltsi väljaandeid, niisama pööningu pörandal. Need olid sinna enam-vähem unustatud" (EKM EKLA, f. 186, m. 9: 29). Küllap oli seal lisaks seltsi väljaannetele ka raamatukogu raamatuid. 1901. a. 7. jaanuari erakorralisel koosolekul arutati koguni ÕES-ile

³ Eesti-huviline P. E. Pavolini andis välja lühikese ülevaate "Kalevipojast" – P. E. Pavolini. Il poema Estonio del Kalevipoeg. Roma, 1902.

⁴ H. J. Zedler. Große vollständige Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Bd. 1–68. Leipzig, Halle, 1732–1754.

koos teiste seltsidega maja ehitamist (SGEG 1904: V–VIII). Sama aasta ülestõusmispühade ajal käisid raamatukogus vargad. Politsei avastas kiiresti alaealised sissemurdjad ning raamatud – enamuses seltsi enda vanemad väljaanded – saadi tagasi. (SGEG 1904: XXI)

RAAMATUKOGU KASUTAMISEST

Esimene raamatukogu kasutamise reglement võeti vastu 1873. aastal. Reeglid nägid ette, et raamatuid laenutatakse seltsi liikmetele kaheks kuuks ning mitteliikmetele seltsi liikme nõusolekul kautsjoni vastu samuti kaheks kuuks. Eraldi loa alusel oli võimalik raamatuid laenutada ka väljapoole Tartut kolmeks kuuks. Raamatukogu oli avatud koosolekute ajal ja igal laupäeval kella neljast viieni. (SGEG 1873: 28–29)

Tegelikkuses oli raamatute tagasisaamisega tõelisi raskusi. Raamatukoguhoidja A. Hasselblatt tuletas 1877. a. 6. aprilli koosolekul meelde, et paljudel liikmetel on raamatud õigeaegselt tagastamata (SGEG 1877: 65). 1882. a. 5. mai koosolekul peatus ta uuesti sel teemal ning oli sunnitud märkima, et tagasi toomata on ka üks 1868. aastal laenutatud raamat ja kaks 1869. aastal laenutatud raamatut (SGEG 1882: 123–124). 1900. a. 8. märtsi koosolekul tuletas raamatukoguhoidja Pontus von Haller taas meelde, et laenutuse tähtaeg on kaks kuud, kuid ilmselt asjatult. Kadunud raamatutest annavad tunnistust läbiviidud raamatukogurevisjonid (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 35). 1873. a. revisjoni tulemusel jäi kadunuks 23 raamatut. 1891. a. aprillikuu revisjonil oli abiline ülikooli raamatukogust ning kadunuks jäi 97 raamatut, kuid 24-l on taga märke, et raamat on laenutatud (O. Kallasele, V. Reimanile, K. A. Hermannile jt.). Järgmine revisjon toimus 1900. a. juunis-juulis, mil raamatukogu koosnes juba 10600 köitest. Esialgu on raamatukoguhoidja P. von Haller kadunute nimekirja kandnud 402 raamatut, kuid juba samast nimekirjast selgub, et leiti 136. 1. augustil on P. von Haller koostanud uue nimekirja ning sinna on jäänud ainult 178 raamatut, kuid siingi on hiljem 30 leitud. Kuna raamatute laenutamise kord seltsi liikmetele ei olnud kuigi range, siis laenati ilmselt osa raamatuid sedelit jätmata või raamatusse sisse kandmata. Raamatute laenutamist 19. sajandi lõpus meenutas Johan Köpp: “Raamatute saamine oli raamatukoguhoidja P. von Halleri, endise kihelkonnakohtuniku vastutulelikkuse tõttu õige hõlpus, vaba igast üleliigsest formalismist, võib-olla koguni ehk liiga vaba. Võidi ise riulitelt raamatuid võtta ning tagasi panna, jah, raamatukoguhoidja juhatas mulle koha kätte, kuhu kogu ruumi võti oli peidetud nii et võisin igal ajal, kui Hallerit kohal ei olnud (ta tuli sinna tavaliselt üks kord nädalas lühikeseks ajaks), kogusse pääseda ja jätta lauale vasta-

vad sedelid laenu tõendina. See kord tundus nähtavasti olevat endast-mõistetav" (Köpp 1991: 157–158). Köpp laenutas raamatuid ka Villem Reimanile Kolga-Jaanis ja Mihkel Kampmannile Volmaris (Valmieras). On säilinud kolm laenutatud raamatute registreerimise raamatut aastate 1856–1861, 1861–1867 ning 1868–1882 kohta (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 30–32). Pole teada, kuidas enne 1856. aastat raamatuid laenutati, kuid hiljem oli arvata-vasti kasutusel soovisedel. Kreutzwald sai enamuse raamatuid kirja teel soovi avaldades. Kuna ÕES-i kauaaegne sekretär ja ühtlasi ka raamatu-koguhoidja Emil Sachschenal oli Kreutzwaldi hea sõber, siis on kirjavahe-tuses raamatutest sageli juttu. Seltsi raamatukogu kasutas Ferdinand Johann Wiedemann oma sõnaraamatu⁵ koostamisel, Eduard Winkelmann ajaloobibliograafia ja Constantin Mettig ajalookirjanduse ülevaadete⁶ koostamisel. Sagedasteks lugejateks olid laenutusraamatute põhjal veel Mihkel Veske, Woldemar Schultz, Theodor Beise, professorid Aleksander Kotljarevski, Carl Schirren ja Richard Hausmann, Johann Woldemar Jannsen, Gustav Blumberg, Carl Mickwitz, Hermann Hartmann, Arnold Hasselblatt, Heinrich Laakmann, Jakob Hurt, Martin Lipp, Oskar Kallas, Bernhard Hollander. Raamatukogu on kasutanud ka läti rahvusliku liikumise tegelane Krišjānis Valdemārs ja preili Jannsen⁷.

RAAMATUKOGU EESTI VABARIIGI AASTAIL

Esimese maailmasõja ja revolutsiooni käigus raamatukogu kannatada ei saanud. Sõja ajal pitseeriti Õpetatud Eesti Seltsi ruumid, ning 1919. aasta sügisel taasalustades olid kõik varad alles. Kui varem oli selts koos vara-dega asunud Suurturu ja Rüütli tänava nurgal ülikooli vanas hoones, siis nüüd koliti Aia tänava õppehoonesse.

1920. aasta 9. jaanuaril sõlmiti eestikeelsete raamatute parema kasu-tamise eesmärgil Tartu Ülikooli ja Õpetatud Eesti Seltsi vahel leping, mis nägi ette, et "Ülikooli raamatukogu võtab "ÕES" raamatukogu oma ruumi-desse üle, et selle läbi tema tarvitamist laiemale ringkonnale võimalikuks teha, omanduse õigus nende raamatute kohta jääb, nagu ennegi, "ÕES-le"

⁵ F. J. Wiedemann. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Peterburg, 1869.

⁶ 1879. a. hakkasid C. Mettig ja A. Poelchau Riias välja andma aastaraamatut "Die livländische Geschichtsliteratur".

⁷ Kahjuks puudub eesnimi ja seetõttu ei tea, kas oli tegemist Lydia või tema õega.

kuna raamatute hoidmise ja valitsemise kohustus ülikooli raamatukogu juhatuse hooleks jääb" (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 131, l. 1). Lepingule kirjutasiid alla kuraator Peeter Põld ja Õpetatud Seltsi esimees Arnold Hasselblatt.

1930. aastal, kui seltsi juhtimine oli läinud eestlaste kätte (vaid raamatukoguhoidjana jätkas veel 1919. aasta lõpust Otto Freymuth), otsustati senisest suuremat tähelepanu pöörata ka raamatukogule. 10. veebruaril vastu võetud juhatuse ametite jaotus nägi ette raamatukoguhoidja ja raamatukoguhoidja abi kohustused. "Raamatukoguhoidja ülesandeks on pööre raamatukogu üldise korrashoiu ja täiendamise veel selle iga-aastase tegevusaruande koostamine, tema eriliseks ülesandeks on järelevalve seltsi väljaannete vahetuse korralduse üle ja selleks vajalike kirjavahetuse pidamine. Raamatukoguhoidja abi ülesandeks on arhiivi ja trükitööde laos korrashoid, trükitööde levitamine, müügist saadavate summade sissenõudmine ja vastavate aruannete koostamine" (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 16, l. 12). 5. juunil 1930. aastal kinnitati juhatuse koosolekul Otto Liivi koostatud määrused raamatukogu kasutamise kohta. Raamatukogu oli nüüd avatud igal äripäeval kell 10–12. Raamatukogu kasutamise õigus oli ÕES-i liikmetel, TÜ õppejõududel ja ametnikel, üliõpilastel ja vabakuulajatel. Raamatukogust raamatute saamise õigus oli ka teaduslikel ja valitsusasutustel ning teistel raamatukogudel. Seltsi liikmetel, ülikooli õppejõududel ning valitsus- ja teadusasutuste töötajatel oli õigus laenutada kuni 20 raamatut semestri lõpuni, teistel isikutel 5 raamatut üheks kuuks. Väljapoole Tartut laenutati raamatuid raamatukoguhoidja ja seltsi esimehe loal. Koju ei laenutatud haruldasi ja suure väärtusega raamatuid, entsüklopeediaid. Õigel ajal tagastamata raamatute eest oli ette nähtud meeldetuletus, mis maksis 15 senti. Iga semestri lõpus tuli teha revisjon, mis tähendas, et selleks ajaks pidid raamatud tagastatud olema. (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 21, l. 1–2) Kui senini pidi kõigi töödega raamatukogus hakkama saama seltsi juhatuse liikmena raamatukoguhoidja, siis 27. jaanuaril 1930 otsustati esmakordselt palgalise tööjõu kasuks. Uue töötaja esimeseks ülesandeks jäi raamatukogu revideerimine ja korraldamine ning arhiivi korraldamine. 5. veebruaril otsustati tööle võtta Mart Lepik (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 15, l. 11, 20). Raamatukogu revideerimise aruande esitas M. Lepik 6. jaanuaril 1931, kuid tööga alustas juba 1930. a. kevadtalvel. Aruandes kurtis ta, et ei kujutanud ette töö ulatust ja komplitseeritust ning ettetulevaid takistusi, sest seltsi raamatukoguhoidja O. Freymuth pidas revisjoni igati tarbetuks ning abi asemel püüdis pigem tööd takistada.⁸ Olukord

⁸ Ilmselt oli siin põhjuseks ka baltisakslaste vastuseis seltsi eestikeelseks muutmisele.

raamatukogus oli aastakümnete jooksul arvele võtmata jäänud raamatute tõttu kurb. Alfabeetilises kataloogis ning kindlal kohal olevaid käsikokku kuuluvaid raamatuid oli M. Lepiku arvates ehk ainult kolmandik üldarvust. Ülejäänute kasutamine oli peaaegu võimatu, sest puudus kataloog ning raamatud ise asusid korraldamatult kas raamatukoguruumis ja magasiinis riulitel või kastides, osa isegi põõningul. Suure hulga inventeerimata raamatute tõttu polnud võimalik isegi raamatukogu üldsuurust teada saada. M. Lepik püüdis eraldada inventeerimata raamatud ja dubletid inventeeritustest, kuid kahjuks oli osa nendest uuesti segamini kastidesse pandud ja "nii võivad nad rahulikult säääl lamada jällegi kas või aastakümneid ja kui kellelgi neid peaks tarvis olema, siis otsigu mujalt, hädakorral kas või välismailt, sest paljusid neist pole ka ülikooli raamatukogus mitte" (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 16, l. 37–40). Sellise segaduse tõttu oli raske kindlaks teha ka puuduvate raamatute hulka, mis võis revideerija arvates ulatuda kuni tuhandeni. Kokkuvõtet tehes arvas Mart Lepik, et loomulik oleks, kui Õpetatud Eesti Selts omaks varadest täielikku ülevaadet. Edaspidises töös soovitas ta üle vaadata mõned vahetuse kaudu tulevad väljaanded, mis ei vasta ÕES-i profiilile, näiteks loodusteaduslikud. Tuleks püüelda sinnapoole, et enam-vähem kõik raamatud oleksid kindlal kohal ja kajastuksid alfabeetilises kataloogis. Veel pidas ta soovitavaks raamatute otstarbekohasemat paigutust, sest käsikogus on kümnete saksa lokaalse tähtsusega seltside mitmekümneköitelised publikatsioonid, kuid näiteks Soome ja Ungari teadusasutuste väljaanded seisavad korraldamata osas. Peagi lahkus O. Freymuth viimase baltisakslasena ÕES-i juhatusest ja ühtlasi raamatukoguhoidja kohalt ning 1933. aastast oli seltsi raamatukoguhoidjaks Tartu Ülikooli Raamatukogu direktor Friedrich Puksoo, raamatukoguhoidja abi kohal Otto Liiv, Erik Tender, Juhan Vasar ja 1935. a. detsembrist Leo Leesment. Mart Lepik töötas Õpetatud Eesti Seltsi asjaajajana 1940. aasta aprillini, mil tema töö jätkajaks sai August Palm ringi aasta lõpus Lüüdia Palm. (EAA, f. 2569, n. 2, s. ü. 4, l. 42) 1942–1944 töötas Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus Kaja Noodla. Tunnitasu alusel kasutati veel ka ajutist töööjõudu.

1933. aasta 27. septembri juhatuse koosolekul otsustati hakata lisaks alfabeetilisele kataloogile koostama sõnastikkataloogi ning juurde muretseda riuleid, välja selgitada mittevajalik kirjandus ning vahetada seda teiste seltsidega puuduva vastu (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 15, l. 73). Teiste seltsidega vahetati ka varem kirjandust, kuid peamiselt dublette. Ilmselt sel eesmärgil koostati 19. sajandi lõpus raamatukogu dublettide nimekiri (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 35).

1930. aastate raamatukogu aruannetest selgub, et sel aastakümnel saadi enamusest kirjandusest vahetuse teel ja peamiselt seltside oma väljaannete näol. Kuna ÕES-il oli mitu väljaannete seeriat (aastaraamat,

toimetused, kirjad, eritoimetused, eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade), siis olid vahetuspartnerid erinevalt jaotatud – osa said kõiki väljaandeid, osa ainult üht seeriat. Asutuste ja organisatsioonide arv, kellega vahetussuhetes oldi, kõikus 185–188 vahel. Nii mõnestki vahetuspartnerist loobuti, kuid samas tuli mõlemapoolse huvi korral uusi asutusi juurde. 1931. a. oli raamatukogu juurdekasv 649, vahetuse teel saadi 539, kingitud oli 39 ja osteti 71 trükist. Rekordiline oli 1937. a., mil fond täienes 949 trükise võrra, neist vahetuse teel saadi 711, kingitusena 49 ja osteti 189 (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 16, l. 60, 156). Langusperiood jäi 1932. aastasse, mil majanduskriisist tingituna tekkis paljudes riikides raskusi olemasolevate sarjade jätkamisega. Võrreldes eelneva perioodiga vähenes tunduvalt kingituste osa ning suurenes mõnevõrra ostetud trükiste hulk. Raamatukogu kasutajaskonnas oli lisaks seltsi liikmetele üliõpilasi ja isikuid väljastpoolt ülikooli, sageli ka välismaalt (Stockholmist, Kopenhaagenist, Helsingist, Riist). Tartu Ülikooli raamatukokku deponeeritud eestikeelsete raamatute lugemine siin ei kajastu.

Järgnevad muutused – Õpetatud Eesti Seltsi minek vastloodud Eesti Teaduste Akadeemia alluvusse 1938. a. ja 1940. a. pärast TA likvideerimist taas ülikooli alluvusse – raamatukogu ei puudutanud, küll aga järgnevad sõjasündmused. 1942. a. tõsteti Õpetatud Eesti Selts olemasolevatest ruumidest Aia tänaval välja, sest sinna ehitati maja komandandile korter. Raamatukogu paigutati niiskettesse keldriruumidesse ning osaliselt Arheoloogia Muuseumi kõrvalruumidesse. (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 219, l. 41) Kui 1944. aasta kevadel hakati läheneva rinde tõttu kultuurivarasid Tartust evakueerima, siis viidi koos Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukoguga varjule ka ÕES-i raamatukogu. Esialgu viidi kastidesse pakitud raamatud Viljandimaale Tusti mõisa, hiljem osa Viljandi kaudu Läänemaale Suure-Lähtusse. Raamatute evakueerimist ja tagasitoomist on meenutanud August Palm (1974: 98–100).

II MAAILMASÕJA JÄRGSED AASTAD

1945. a. 9. jaanuaril pöördus Õpetatud Eesti Selts haldusprorektor Gerhard Rägo poole palvega lubada ÕES-ile Lai tänav 30 endise "Vironia" ruumidest 4 tuba (150 m²). Juba järgmisel päeval vastas G. Rägo "lubada soovitud toad ajutiseks kasutamiseks kuni teaduslike seelide kuuluvuse ja ruumide asukoha otsustamiseni" (EAA, f. 2569, n. 1, s.ü. 219, l. 8–9). Veelgi varem – 2. jaanuaril 1945. a. – oli haldusprorektori poole pöördunud ajaloo-keeleteaduskonna dekaan professor Peeter Tarvel. Kirja sisu oli järgmine:

"Palun Teid anda igasugu võimalikku abi Õpetatud Eesti Seltsi ruumide vabakssaamiseks ja kogude, eriti raamatukogu kiireks reevakueerimiseks ning kasutamiskorda seadmiseks. Õpetatud Eesti Selts evib täielikemat kogu liiduvabariikide teaduslikest väljaandeist ja nõukogulikust kirjandusest, ühtlasi ka ajaloo-keeleteaduskonna seisukohalt esmajärgulise tähtsusega materjale (näit. "Balticat"), ilma milleta õppetegevus ajaloo-keeleteaduskonnas on tunduvalt raskendatud nii õppejõududel kui ka üliõpilasil praegustes oludes, mil ülikooli raamatukogus vastav kirjandus pole veel kohal või pole üldse" (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 219, l. 7). Hinnang oli ilmselt ülepakutud, sest Nõukogude Liidus ilmunud kirjandust oli üsna vähe, sest enamiku Moskva ja Peterburi teadusasutustega katkes vahetus juba Esimese maailmasõja ajal. 1940/41. aastal hakati alles nõukogude teadusasutustega sidemeid looma. 16. juunil 1945 esitatud 1944/45. a. aruandest selgub, et raamatukogu kataloogitud osa on enamuses riilitele seatud ja järgmise õppeaasta alguseks kasutamiseks korras (EAA, f. 2569, n. 1, s. ü. 219, l. 17).

TRÜ alluvuses ei saanud Õpetatud Eesti Selts kuigi kaua tegutseda. Pärast ENSV Teaduste Akadeemia asutamist 1946. a. viidi selts taas Teaduste Akadeemia alluvusse. 7. juulil 1947. a. TRÜ-le saadetud kirjas soovis ÕES ülikooliga varem sõlmitud lepingud lõpetada ja nõudis Ülikooli raamatukogult tagasi sinna 1920. aastal deponeeritud eestikeelset kirjandust (TÜR KHO, f. 4, n. 3, s. ü. 95, l. 29). Raamatukogul tuli täita ka korraldus erihoiu moodustamise kohta. 16. märtsi 1949. a. juhatuse koosolekul otsustati "kahtlased" raamatud paigutada omaette suletavasse ruumi. Raamatukogu kasutamise reeglitesse tehti täiendus: "pärast 1917. a. väljaspool NSVL ilmunud kirjanduse raamatukogus kasutamiseks on vajalik igal teose soovisedelil seltsi esimehe või abiesimehe või ühe juhatuse liikme, kes selleks volitatud, luba" (EAA, f. 2569, n. 2, s. ü. 4, l. 133). Ilma eriloata võisid raamatuid kasutada seltsi juhatuse liikmed, Teaduste Akadeemia asutiste direktorid, asedirektorid ja sektori juhatajad. Lugejate registreerimise raamatule tuginedes saab öelda, et raamatukogu leidis aktiivset kasutamist. 1948. a. registreeriti 657, 1949. a. 663 ja 1950. a. esimesel poolel 250 külastust (EAA, f. 2569, n. 2, s. ü. 7, l. 8–29). Aktiivsemad raamatukogu kasutajad olid Aino Põldmäe, Ants Viires, Eduard Laugaste, Paul Ariste, Villem Altkoa, Voldemar Vaga, Richard Alekõrs, Richard Viidalepp, Leo Leesment, Marta Schmiedehelm, Leo Metsar, Lembit Jaanits, aga ka üliõpilased Ea Jansen (1948. a. üle 40 külastuse), Huno Rätsep. Vilma Öunroos (Trummal), Evald Tõnisson, Tõnu Karma, Eva Loosme (Aaver), Eduard Väari jt. Urijaid oli ka Riiaist ja Leningradist.

ÕPETATUD EESTI SELTSI LIKVIDEERIMINE JA RAAMATUKOGU JAOTAMINE

Kui 1950. a. oli Õpetatud Eesti Seltsi likvideerimine paratamatuseks osutunud, arutas seltsi juhatus 15. juuni koosolekul ka varade jagamist ning otsustas, et seltsi raamatukogu üleandmine TA Keskraamatukogule ei oleks otstarbekohane, sest TA Ajaloo Muuseumi Raamatukogu Tallinnas kattub oma koostiselt ühiskonnateaduste osas ÕES-i raamatukoguga 80–90% ulatuses, kuna aga Tartus teist säärase koostisega raamatukogu ei leidu. Seetõttu tegi juhatus ettepaneku anda ÕES-i raamatukogu üle TA Kirjandusmuuseumile Tartus, sest edaspidi kujuneb Riikliku Kirjandusmuuseumi raamatukogu paratamatult ikka enam TA Keskraamatukogu Tartu filiaali funktsioonide täitjaks. (EAA, f. 2569, n. 2, s.ü. 4, l. 144) Likvideerimiskomisjon oli seltsi pakutud lahendusvariandiga nõus ja ka TA Presiidium ei olnud esialgu vastu, kuid teadmata põhjustel otsustati TA Presiidiumi koosolekul 13. septembril 1950. aastal likvideerimiskomisjoni ettepanekut arutades siiski teisiti. Otsuse esimeses punktis on kirjas – raamatukogu ja käsikirjad üle anda Teaduslikule Keskraamatukogule, kellele esineda Presiidiumile ettepanekuga raamatute jaotamise kohta TA asutuste vahel. (EAA, f. 2569, n. 2, s.ü. 10, l. 14) Edasise jaotuse tulemusena sai Kirjandusmuuseum endale eestikeelse raamatu ja enamuse *Baltica*-alasest kirjandusest, sealhulgas ajalehed. TA Raamatukogule jäi välismaine perioodika ja suur osa võõrkeelsest kirjandusest. Õpetatud Eesti Seltsi väljaannete ladu anti samuti TA Keskraamatukogule kui keskele asutusele, kes korraldas TA väljaannete vahetust NSVL-i teiste teadusasutustega.

ÕPETATUD EESTI SELTSI RAAMATUKOGU EESTI KIRJANDUSMUUSEUMIS

Kirjandusmuuseumi kronoloogia andmetel sai Kirjandusmuuseum endale 9206 raamatut ja brošüüri ning 305 mappi väiketrukiseid (7784 trükist) (Laidvee 1990: 75–76). Teaduste Akadeemia Raamatukogu ÕES-i raamatukogu inventariraamatutesse on kantud 6356 raamatut, 294 plaani ja kaarti ning 14853 köidet perioodikat (1217 nimetust), seega 21500 trükist. Teaduste Akadeemia Raamatukogu tagastas raamatukogu koos alfabeetilise kataloogiga 1990. aastal Õpetatud Eesti Seltsile ning asub praegu deponeerituna Tartu Ülikooli Raamatukogus. Kirjandusmuuseumis raamatuid

inventariraamatusse ei kantud. Võrkeelsel raamatul on alfabeetiline ja sõnastikkataloog, eestikeelsel Schwabe kataloog koos täienduste ja lisaga. Kahjuks ei ole teada, kust võeti raamatute nii täpne arv (9206). Töö käigus selgus, et võrkeelseid trükiseid on ligemale 10900 nimetust, eestikeelseid Schwabe kataloogis koos lisa ja täiendusega 3374 nimetust, lisaks veel 436 raamatut võrkeelses kataloogis (enamus on ilmunud 1918. a. ja hiljem), seega eestikeelseid kokku 3810. Kirjandusmuuseumis olevate nime-tuste üldarv peaks olema vähemalt 14700. Kõiteid on kindlasti rohkem, sest perioodika ja mitmeosaliste teoste arvelt võib mitusada köidet lisada. Muuseumis olevate pisirükiste arvu pole kahjuks täpselt teada. Teada pole ka, kuidas näiteks 19. sajandil ja 20. sajandi I poolel perioodikat arves-tati. Esimestel aastakümnetel anti eraldi nimetuste ja köidete arv, hiljem tähistas aga raamatukogu suurust üks arv. Erinevused perioodika arves-tamisel ei võimalda ka kahjuks praegu raamatukogu täpset suurust üheselt kindlaks teha (olemasolevate andmete põhjal võiks see olla 36200 raa-matut).

Kirjandusmuuseumi tulnud võrkeelsetest raamatutest – 10900 – moo-dustavad enamuse saksakeelsed – 73%, venekeelseid on ligemale 12% ja ladinakeelseid 7%, soomekeelsed moodustavad 4%, prantsuse- ja rootsikeel-sed ligemale 2%, poolakeelsed 1%. Poolesaja ringis on inglise-, norra- ja ungarikeelseid raamatuid, veelgi vähem läti-, taani-, itaalia- ja hollandi-keelseid. Esindatud on ka mordva, kreeka, tšehhi, ukraina, aserbaidžani keel. Saksa ja vene keele ülekaal on Vene impeeriumis asuva saksakeelse seltsi puhul igati mõistetav. 19. sajandi Venemaal ilmus teaduskirjandus ka saksa keeles, Peterburi Teaduste Akadeemia väljaanded aga prantsus-keelsetena. Enam kui neljandik venekeelsetest raamatutest on ilmunud pärast 1940. aastat. Sõjajärgsetel aastatel jõudsid lisaks Nõukogude Liidus ilmunud ajaloo-, keele- ja kirjandusteaduse alastele teostele ka üksikud propagandistliku sisuga raamatud, keeleteaduslikud käsitlevad sageli soome-ugri keeli. Kui Kirjandusmuuseum pidi saama eelkõige *Estica*-osa, siis pole sellest kinri peetud – *Estica*-alane kirjandus moodustab vaevalt 45% võrkeelsest kirjandusest. Küll on valikul silmas peetud kohalikku trükist. Tartus ilmunud raamatud moodustavad ligemale 23%. Kui lisada veel mujal Eestis trükitud raamatud (Tallinn, Pärnu, Kuressaare, Narva, Põltsamaa), Riia ja Miitavi (Jelgava), siis on Balti kubermangude trükiseid ligemale 40% üldarvust. Ülejäänud *Estica*-alane kirjandus ilmus kas Peter-buris, Helsingis või Saksamaal. Arvukalt on naabermaade Venemaa, Rootsi ja Soome ajalugu, keelt ja kultuuri käsitlevaid raamatuid. Valdavalt päri-nevad trükised 19. ja 20. sajandist. 18. sajandil ilmunuid on 134, 17. sajandil

ilmunuid 18. Vanimateks on Russowi kroonika⁹ kaks trükki 1578. aastast ja Salomon Henningu Liivimaa kroonika¹⁰ 1594. aastast. Kelchi kroonika¹¹ ilmus sajand hiljem, 1695. aastal. Teaduste Akadeemia Raamatukogule läinud osas on vanu trükiseid märksa rohkem – 16. sajandist 5, 17. sajandist 25 ning 18. sajandist 396.

Kui *Estica*-alaseid raamatuid oli mitu, siis jäi neid ka Teaduste Akadeemia Raamatukogule – näiteks Kelchi kroonika. Jaotamise põhimõtetest on raske aru saada. Numismaatika-alane kirjandus, mis ei puuduta otseselt Balti provintse, on jagatud mõlema raamatukogu vahel. Sisult on enamus võõrkeelseid raamatuid *humaniora* valdkonda kuuluvad. Põllumajanduse, loodusteaduste ja meditsiini vallast on raamatuid kindlasti vähem kui Teaduste Akadeemia Raamatukogule jäänud osas.

Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu väärtuslikumaks osaks on kahtlemata Kirjandusmuuseumile jäänud eestikeelne raamat – 3810 nimetust. Rahvusbibliograafia andmetel on võimalik kindlaks teha, et 1850. aastani ilmunud raamatutest on ÕES-i raamatukogus 816 nimetust, lisaks 128 dubletti (Eesti raamat 1525–1850). Võrdluseks – Tartu Ülikooli Raamatukogus on sellest perioodist vaid 392 nimetust, lisaks 76 dubletti. 67 raamatut ÕES-i raamatukogus sellest perioodist on ainueksemplarid, nende hulgas on arvukalt kalendreid. Vanim eestikeelne raamat on H. Stahli “Käsi- ja Koduraamat” 1632. a. ilmunud 1. osa. Kokku on 17. sajandist 58 raamatut (sealhulgas 9 dubletti), 18. sajandist 226 raamatut (52 dubletti) ja 19. sajandi I poolest 660 raamatut (57 dubletti). Tallinnas 1702. a. ilmunud “MaKele palveraamatut” on aegade jooksul seltsi raamatukokku kogunenud koguni 9 eksemplari ning 1700. a. Tallinnas ilmunud “D. Mart. Lutterusse Katechismust” 7 eksemplari, H. Stahli “Käsi- ja koduraamatut” 4 eksemplari, väärtuslikku Gösekeni grammatikat aga 3. Väärtuslikud on eestikeelsete ajalehtede aastakäigud. Eesti Vabariigi aastatel Õpetatud Eesti Selts eestikeelse raamatu kogumisega enam ei tegelnud.

⁹ B. Russow. Chronica der Provintz Lyfflandt .. beth in det negeste 1577 Jar. Rostock, 1578. B. Russow. Nye Lyfflendische Chronica vam anfanck des Christendoems in Lyfflandt, beth op dissas Jar Christi 1578. Rostock, 1578.

¹⁰ S. Henning. Lifflendische Churlendische Chronica. Rostock, 1594.

¹¹ Chr. Kelch. Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lattlandes. Rudolstadt, 1695.

Enam kui 110-aastase ajaloo jooksul kujunes Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogust üks väärtuslikemaid kogusid Eestis. Seltsi raamatukogudest annab teda võrrelda Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukoguga, kuid selle seltsi eesmärgiks ei olnud koguda eestikeelset raamatut. Vanema eestikeelse trükise osas on Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu üks täielikuid. Võõrkeelse kirjanduse ainueksplaarid Eestis asuvad sageli Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus. Arvukad annetused seltsi raamatukogule nii liikmetelt kui väljastpoolt seltsi panevad mõtlema Õpetatud Eesti Seltsi osale tolleaegses Eestis ja laiemalt kogu teadusmaailmas, tol ajal elanud inimeste mõttemaailmale ning väärtushinnangutele. Enam kui 36000 köidet sisaldav raamatukogu kujunes nii suureks tänu lahketele annetajatele ja seltsi liikmetele, kelle uurimused võimaldasid seltsil oma väljaandeid üllitada, mida teiste seltside ja teadusasutustega vahetada.

Kuigi 20. sajandi Eesti ajaloo rasketel päevadel kuulutati Õpetatud Eesti Seltsi likvideerimisel lõpp ka seltsi raamatukogule, ei kadunud raamatud kuhugi. Eesti Kirjandusmuuseumis ja deponeerituna Tartu Ülikooli Raamatukokku on enam kui sajandi jooksul kogutud väärtuslik raamatukogu ka tänapäeval lugejaid ootamas.

ALLIKAD

- EAA (Rahvusarhiivi Eesti Ajalooarhiiv), f. 2569: Õpetatud Eesti Selts
 EKM EKLA (Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv), f. 186, m. 9: 29: O. Kallas Õpetatud Eesti Seltsile
 TÜR KHO (Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond), f. 4, n. 3, s.ü. 95

KIRJANDUS

- Eesti raamat 1525–1850. Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia* I. Toim. E. Annus. Tallinn 2000.
Inland 1849, nr. 5, 31.01: Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 5. Januar a. c.
 Laidvee, Leida 1990. Arhiivraamatukogu fondide kujunemisest. *Kronoloogia. – Juurtega sajandite mullas. Kogumik* Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Tallinn, lk. 55–91.

- Köpp, Johan 1991. *Mälestuste radadel* II. Tallinn.
- Palm, August 1974. Arhiivraamatukogu evakuatsioon. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VIII. Tartu, lk. 93–118.
- Sakala 1878, nr. 37, 21.10: Eesti Õpetatud Seltsile...
- Schwabe, A. J. 1867. *Chronologisches Verzeichniß aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften*. Dorpat.
- SGEG 1868 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1868. Dorpat 1869.
- SGEG 1873 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1873. Dorpat 1874.
- SGEG 1874 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1874. Dorpat 1875.
- SGEG 1877 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1877. Dorpat 1878.
- SGEG 1878 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1878. Dorpat 1879.
- SGEG 1882 = Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1882. Dorpat 1883.
- SGEG 1900 = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1900. Jurjew (Dorpat) 1901.
- SGEG 1904 = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1904. Jurjew (Dorpat) 1905.
- Statut... = *Statut der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat*. Bd. I. H. 1. Dorpat, Leipzig 1840.
- Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. *Lühike tegevusülevaade*. Tartu 1938.

Ilmunud:

Eestlased Õpetatud Eesti Seltsis XIX
sajandil ja XX sajandi algul. – LEE 12.
Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Seltsi
Väljaanne. Tartu, 2006.

Eestlased Õpetatud Eesti Seltsis XIX sajandil ja XX algul

Euroopast Balti provintssidesse jõudnud valgustusideed aitasid kaasa estofiilide põlvkonna kujunemisele. Valgustusfilosoofia tähtsaim seisukoht – iga rahvus on kultuurivõimeline – sobis väga hästi eestlaste ja lätlaste eneseteadvuse tõusuks. G. Merkeli, J. C. Petri tööd, J. G. Herderi rahvaluulet ülistavad kirjutused – kõik need mõjutasid otseselt esimesi kõrgharidusega eestlasi. Fr. R. Kreutzwald meenutas 1866. a: „Sellest võib oma 40 aastat olla, kui üksikud hakkasid juba oma sugu tunnistama, muudatus, mille põhjuseks oli vahest see, et neil aastatel, kui mina ülikoolis õppisin, – 1826-1831 – paar silmapaistvat noormeest oma paremad jõud selleks andsid, et põlatud Eesti rahvast jälle mõnevõrra au sisse tõsta. Aegamööda võttis kuju pisike ring, kes aeg-ajalt kokku tuli ja spetsiaalselt eesti huvidega tegemist tegi. Kogu asja hingeks oli paraku liiga vara surnud dr Faehlmann, mees kelle kaotamise kahjust nii pea üle ei saada; teist rahva vastu niisama sooja südant koos selge aru ja haruldase iseloomutugevusega ei sünni nii pea jälle...”¹ Esimeste eesti rahvusest haritlaste vaimsed harrastused olid pööratud minevikku, neid huvitasid rahvalaulud, muistendid, ajalugu. Teaduse huvides püüti jäädvustada kadumisohus rahva keelt ja kombeid, sest kindlat usku eesti rahva püsimajäämises ja kultuurrahvaks kujunemiseks veel polnud. Teiselt poolt püüti ka rõhutada maarahva heaks midagi teha – tõsta tema haridustaset, hoolitseda eestikeelse kirjavara eest. Esimeste eestlastest haritlaste tegevus oma rahvuskasvatuse heaks oli mõeldav vaid koos estofiilide sakslastega. Otsustav samm koostöö suunas astuti Õpetatud Eesti Seltsi asutamisega 1838. aastal, kuid seltsi ideed kandis F. R. Faehlmann endas juba aastaid. 1833. a suvel kirjutas ta „Ma kannan juba ammu üht armsat ideed endaga kaasas, aga see ei taha veel kuju võtta.”² Õpetatud Eesti Seltsi põhikirjaliseks eesmärgiks sai „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asutatud maast”.³ Nende eesmärkide elluviimiseks otsustati korraldada igal kuul ettekandekoosolekuid, toetada teaduslikke töid ja uurimusi, koguda eesmärkide täitmiseks vajalikke trükiseid ja käsikirjalisi materjale, anda välja aastaraamatuid ja muid trükiseid, asuda ühendusse samu eesmarke taotlevate ühingute ja organisatsioonidega. Ette oli nähtud ka raamatukogu asutamine. ÕES-i kogud kujunesid lõpuks nii suureks, et tänapäeval võib neid leida Eesti Rahva Muuseumist (etnograafilised kogud), Eesti Kirjandusmuuseumist (käsikirjade kogu Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja raamatud Arhiiviraamatukogus), Ajaloo Instituudist (arheoloogilised kogud ja mündikogu) ning Tartu Ülikooli Raamatukogust (suurem osa ÕES-i raamatukogu võõrkeelsest kogust). Üheksateistkümne asutajaliikme hulgas oli vaid kolm eestlast – Friedrich Robert Faehlmann, Dietrich Heinrich Jürgenson ja Carl Christian Masing, juba järgmisel aastal liitus Friedrich Reinhold Kreutzwald. Faehlmann, Jürgenson ja Kreutzwald jäidki algaegadel seltsi heaks kõige enam töötanud eestlasteks. Seminariinspektor Jürgenson, tol ajal üks paremaid eesti keele tundjaid, pani seltsi esimese sekretärina aluse täpsele asjaajamisele, tema juhtimisel hakati koostama eesti-

¹ Kreutzwald Yrjö-Koskinenile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 4. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele: 1859-1874. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. Lk. 382.

² Faehlmann Kreutzwaldile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele, 1833-1866. Tallinn : Eesti Raamat, 1979. Lk. 13.

³ Statut der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1. H. 1. Dorpat;Leipzig 1840. Lk. 11-14.

saksa sõnaraamatut. Kahjuks pärast D. H. Jürgensoni (1804-1841) varajast surma ei leidunud enam nii asjatundlikku ja entusiastlikku eestvedajat ning alles F. J. Wiedemann viis ÕES-i kogusid kasutades töö lõpule ning „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch” ilmus 1869. a. Peterburis. Jürgensoni algatusel asutas Õpetatud Eesti Selts Tartusse eestikeelsete raamatute keskdepoo, et väiksemates linnades raamatumüüki korraldada. Tänu Kreutzwaldile edenes müük kõige paremini Võrus. Parema ülevaate saamiseks varemilmunust koostas D.H. Jürgenson esimese eestikeelse raamatukaubandusliku kataloogi „Kirja-Kulutaja” (1840).

Fr. R. Faehlmann meenutas veel 1849.a. seltsi aastapäevakõnes, kuidas temal ja anatoomiaprofessor Alexander von Hueckil tuli 1837.a. suvel Senffi aias õitsva puu all mõte seltsi asutamisest ja kuidas õnnestus kaasa haarata sihtide elluviimiseks hädatarvilik Dietrich Heinrich Jürgenson.⁴ Faehlmann oli üks peamisi eesti keele uurijaid, kelle keele- ja rahvaluulealased tööd ilmusid Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes. Ta asus „Kalevipoja” muistendeid koguma, sageli kirjutas ta 1840. aastast seltsi väljaandel ilmunud Tarto- ja Wõrro-ma rahva Kalendris. Faehlmanni surmaga lõppes ka Õpetatud Eesti Seltsi ajaloos esimene rahvavalgustuslikest ideedest kantud ajajärk. Eestlaste hulgas ei leidunud talle väärilist järeltulijat.

Fr. R. Kreutzwald sai üsna pea pärast liikmeks saamist ülesandeks kirjutada maarahvale viinajoomise kahjulikkust selgitav raamat.⁵ 1840. aastal ilmuski Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel „Wina-katk”, mille aluseks oli H. D. Zschokke „Branntweinpest.”

Raamatukirjutamine nõudis Kreutzwaldilt erilist pingutust, sest ta polnud harjunud eesti keeles kirjutama. Ta küsis korduvalt nõu Fr. R. Faehlmannilt ja D. H. Jürgensonilt, kes eesti keelt temast tunduvalt paremini oskasid. Kreutzwaldi unistuseks oli seltsi poolt väljaantava ajalehe „Maarahva nõuandja” ilmumahakkamine, mille täpsema plaani esitas ta Õpetatud Eesti Seltsile saadetud kirjas 25. septembril 1840. aastal.⁶ Eeskujuks oli tal O. W. Masing, kes väga kasina toetusega suutis oma „Nädalalehte” neli aastat käigus hoida. Kreutzwaldi plaan nägi et, et leht ilmuks iga kahe nädala tagant kuu algul ühe poogna ja kuu keskel poole poogna ulatuses. Sisu osas pidas ta tähtsaks valgustada igakülgsest senist vigast majapidamise viisi ja selle parandamise võimalusi, kirjutada kodu- ja kooliasjandusest, selgitada moraali üldse, eriti silmas pidades karskuseasja, anda eeskirju ja käitumisreegleid inimeste ja kariloomade harilike haiguste tarvis. Lehe ilmumiskohana nägi ta Tartut, kus asub ÕES, tsensuur ja trükikoda. Kreutzwald ise oli nõus olema alaline kaastööline ja häda korral ka kaasväljaandja. Et teadmised paremini rahva hulka jõuaksid, pidas ta vajalikuks, et kooliõpetajad pühapäeviti koolimajades ajalehte ette loeksid. Kahjuks ajalehe väljaandmise idee ei realiseerunud. Kindlasti oleks olnud väga keeruline Peterburist loa saamine, aga ilmselt ei tundnud selts ise ka selle vastu erilist huvi. 1842. a 24. detsembri kirjas Faehlmannile kurtis Kreutzwald, kuidas selts tema ettepanekuid rahvaraamatute väljaandmisel ei toeta ja mainis „Aastate eest tegin ma ettepaneku perioodilise ajakirja väljaandmiseks – see lükati tagasi.”⁷

⁴ F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. Tallinn: Eesti Raamat, 1988. Lk. 62. (Litteraria. 5.)

⁵ Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 10. Mai. – Das Inland. 1839. 30. August. N. 35. Vg. 558.

⁶ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele, 1833-1866. Tallinn: Eesti Raamat, 1979. Lk. 399-402.

⁷ Kreutzwald Faehlmannile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele, 1833-1866. Tallinn: Eesti Raamat, 1979. Lk. 46.

Kuna ajalehest ei saanud asja, siis andis Kreutzwald avaldamiseks mõeldud kirjutised Õpetatud Eesti Seltsile. Enamik neist lugudest ilmus Õpetatud Eesti Seltsi poolt väljaantud järgmises Fr. R. Kreutzwaldi rahvavalgustuslikus raamatus „Sipelgas”, mis ilmus 1843. aastal. Kreutzwaldi sooviks oli oma kirjatööga rahvast pimedusest päästa ja paremat elukorda kätte juhatada. Ta kirjutas kokkuhoidlikkusest, laste kasvatamisest, leiva tegemisest põdrasamblast, hobuste muhktõvest, sellest, et külm vesi on kõige parem tervise hoidmise viis.

Õpetatud Eesti Seltsi esimeste aastakümnete suursaavutuseks jäi „Kalevipoja” ilmumine Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft) koos saksakeelse tõlkega aastail 1857-1861. Faehlmanni varase surma tõttu pooleli jäänud eepose koostamist pakuti kohe Kreutzwaldile. 29. aprillil 1850 vastas ta ÕES-i sekretärile Emil Sachssendahlile „Kui Teie Kalevipojale kedagi paremat kokkuseadjat ei leia, tuleb minul nõus olla.”⁸ Samas oli ta sunnitud tunnistama, et „Saak, mille Faehlmann oma mälule oli usaldanud, oli suur ja selle kaotamine meile asendamatu”.⁹ Eestlaste arv seltsis kasvas pidevalt, kuid nad moodustasid Eesti Vabariigi algaegadeni vaevalt kümnendiku liikmeskonnast. Enamik 19. sajandi kultuuriloost tuntud eestlasi olid ka Õpetatud Eesti Seltsi liikmed, mõned neist lühiajaliselt ja oli ka neid, kes ise seltsist lahkusid. Peterburis elav esimene eestlasest põllumajandusteadlane Jakob Johnson astus seltsi juba 1842. aastal, kuid 1854. a saadetud kirjas palus ta end seltsi nimekirjast kustutada, sest materiaalsete huvidega inimesena ei passinud ta liikmeskonda. Ta kirjutas „Ajäl mil astusin Õpetatud Eesti Seltsi liikmeks, uskusin, et seltsi peaülesandeks on eesti rahva kirjanduse ja kultuuri edendamine. Aastate jooksul on aga selgunud, et seltsi tegevus on eelkõige suunatud mittekaasaegsetele uurimustele. Ma pean lugu muinasteadusest, kuid pean kahjuks tunnistama, et olen sel alal täielik võhik ning ei suuda parimagi tahtmise juures selle vastu huvi tunda. Minu tegevuse objektideks on praktilised alad, mistõttu on minus kasvanud haiglane kinnisidee, mille järgi hooldatud kapsapeenar inimkonnale rohkem kasu toob kui kalmete läbituhnimine”.¹⁰ Johnsoni hinnang ei ole siiski õiglane, seltsi tegevuse esimesel kümnendil ilmus arvukalt uurimusi eesti keelest. Johnsonil olid kahtlused seltsis tehtava suhtes juba aastaid varem, sest ka 1851. a saadetud kirjas leidis ta, et toimetistes pole jälgegi Eesti kaasajast ja pole ka käsitlusi Eestimaa kohta.¹¹ Jakob Johnsoni kui praktilise eriala esindaja arvamus jäi siiski erandlikuks, kuid eestlasena tundis ta muret oma rahva tuleviku pärast. Ka ei olnud tal võimalik Peterburis elades seltsi tegevuses aktiivselt osaleda. Venemaal teenistust leidnud eestlastest kuulusid Õpetatud Eesti Seltsi liikmeskonda veel kooliõpetaja Nikolai Mühlberg Peterburis (1839), kes kandideeris 1842. ja 1850. a. Tartu Ülikooli eesti keele lektori kohale, arst Joseph Kirnbach Nižni-Novgorodis (1840), superintendent Cornelius Laaland Peterburis (1852), Philipp Karelli arstidest õepojad Gustav Hirsch ja Friedrich Enghoff Peterburis (1859), raamatupidaja Carl Põdder Moskvast (1860), 1865. a üliõpilasena seltsi astunud Johann Mielberg töötas hiljem Tiflisis, Gustav Blumbergi vend Paul Blumberg oli kubermanguarst Bakuus (1887), Villem Reiman astus seltsi

⁸ Kreutzwald Sachssendahlile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele : 1847-1866. Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Lk. 249-250.

⁹ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgeonile ja teistele, 1833-1866. Tallinn : Eesti Raamat 1979. Lk. 422.

¹⁰ EAA. F 2569 nim 1 s 69 l 195

¹¹ Samas, l. 64.

1889. aastal, mil ta oli pastor Peterburis. 1859. aastal valis selts oma auliikmeks Philipp Karelli, mille puhul kirjutas Kreutzwald A. Schiefnerile „Minulgi tegi see südamlikku rõõmu, et Õpetatud Eesti Selts mu ettepaneku arvesse võttis ja Karelli auliikmeks nimetas. Praegu on tema võib-olla ainus nii kõrgel kohal olev eestlane, kelle süda oma rahva vastu on endiselt soojaks jäänud, samal ajal kui peaaegu kõik teised rahvusest lahti ütlevad, niipea kui nad saksa kuue selga tõmbavad.”¹²

Venemaal elavatest eestlastest olid seltsiga kirjavahetuses Carl Pödder ja Gustav Hirsch, kes aitas kaasa „Kalevipoja” ettetellimisele.

Eestlastest jõudis Õpetatud Eesti Seltsi esimehe kohale vaid Fr. R. Faehlmann (1843-1850), sekretäri kohal oli algaastatel D. H. Jürgenson (1838-1841), Gustav Blumberg (1862-1867) ning Jakob Hurt (1868-1869). Raamatukoguhodjana töötas Mihkel Veske (1874-1876) ning 20. sajandi algul Johan Sitzka.

Kindlasti oleks Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu kujunenud saavutusterohkemaks, kui nii varakult poleks surnud Friedrich Robert Faehlmann (1798-1850) ja Dietrich Heinrich Jürgenson (1804-1841).

Eestlaste arvu suurendamine liikmeskonnas polnud kindlasti eesmärgiks omaette ja vaevalt selline küsimus seltsi juhatuses üldse päevakorda kerkis. Kõrgharidusega eestlasi lihtsalt polnudki rohkem, kooliõpetajate vastuvõtmisest küll räägiti, kuid seltsi astusid neist vaid mõned üksikud.

1860. aastate alguseks oli estofiilide põlvkond lahkunud ning rahvahariduslikud ideed ei leidnud enam seltsis teostust. 1863. aastal pöördusid kooliõpetajad Õpetatud Eesti Seltsi poole toetuse saamiseks Aleksandrikooli idee elluviimiseks, kuid nagu meenutab Jaan Adamson „Rõõmsa südamega läksime aprillikuus aastal 1863 nimetatud E. Õ. Seltsi käest nõu ja abi paluma, aga kui sinna jõudsimme, ei leidnud meie seda, mis kodust minnes lootsime.”¹³

Seltsi esimees Carl Schirren vastas neile, et kõige õigem ja õnnelikum tee on see, kui eestlased sakslasteks saavad ümber muudetud. Järgmisel päeval seltsi juhatusega kohtudes küsis Schirren : „Kas Teie seda asja hoopis meie kätte ei taha anda?” Sellega ei olnud Jaan Adamson kaaslastega nõus, sest „seda asja meie ei julgenud lubada, sest et selgesti aru saime, et eesti rahvuse ja keele suretamise vaim selle Seltsi sees end avaldas. Meie tulime niisama targalt tagasi kui sinna olime läinud jälle sealt ära, ilma et mingisugust abi ehk head nõu Seltsi käest oleksime saanud koju viia. Aga niipalju olime targemaks saanud, et „Õpetatud Eesti Selts” see mitte ei ole, mis ta õiguse poolest peaks olema.”¹⁴

Carl Schirreni vaateid ei jaganud siiski kõik baltisakslased. Baltisaksa literaat Georg Julius Schultz Bertram oli üks „Kalevipoja” koostamise idee algatajaid, kui ta 1839. aasta oktoobrikuu Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul ütles oma kuulsad sõnad „Andkem rahvale eepos ja ajalugu, ning kõik on võidetud! Teise jaoks on materjali küllalt olemas, esimese jaoks kogudem veel.”¹⁵ Eesti rahva tulevikus oli ta kindel ka järgnevatel aastakümnetel. 1869. aasta detsembris kirjutas ta emale Kölerit, Weizenbergi ja Saebelmann Kunileidi

¹² Kreutzwald Schiefnerile. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 3. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853-1879. Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus 1953. Lk. 103.

¹³ Joh. Lehmann. Jaan Adamson. Ärkava rahvusluse eelpost. Tallinn : Kooperatiiv, 1935. Lk. 38.

¹⁴ Samas.

¹⁵ E. Laugaste, E. Normann. Muistendid Kalevipojast. Monumenta Estoniae antiquae. II, Eesti muistendid; 1. kd. Tallinn Eesti Raamat, 1959. Lk. 102.

kiites „Ei saa salata: kõik märgid kõnelevad sellest, et eestlased on arenguvõimeline rahvas... Kui nii edasi läheb, kui rahva tõus jätkub progressioonis, siis minu meelest see pole võimatu kui professuure täidavad viiekümne aasta pärast eestlased.”¹⁶

Kuuekümnendate aastate algusest saab siiski meenutada mõningaid otseselt eestlastele suunatud ettevõtmisi. 1863. aasta veebruaris ja märtsis ilmus „Perno Postimehes” teadaandmine „Eesti kihelkonna- ja külakoolmeistritele nii Tallinna kui Riia kubermangus”, kus sooviti andmeid külakoolmeistrite ja koolide kohta. Tänapäeval on need hindamatu ajaloolise väärtusega ankeedid Eesti Ajalooarhiivis laialdast kasutamist leidnud mitte ainult kooliajaloolaste hulgas.

1867. aastal ettevõetud katset hakata välja andma ajakirja „Eesti Koit” tabas sama saatus, mis algaegadel „Maarahva Nõuandjati” – luba jäi Peterburist saamata.

Õpetatud Eesti Selts oli asutatud eelkõige teadusseltsina ja kui algaastatel teaduslik pool rahvavalgustuslikule küljele alla jäi, siis oli see lihtsalt tolleaegse eesti ühiskonna arengutaseme paratamatuks väljenduseks. Estofiilide rahvavalgustuslikule tegevusele pidigi kasvav eestlastest haritlaskond andma uue sisu ja suuna. Rahvuslik ärkamisaeg oma ettevõtmiste ja taotlustega ei vajanud enam koostööd baltisakslastega, seega ei saanud ärkamisaegne tegevus enam toimuda teadusseltsi kitsastes raamides. Kui esimesed kõrgharitud eestlased (Faehlmann, Jürgenson, Kreutzwald) olid oma tegevusega kaasa aidanud maarahva ärkamisele, siis kohtadel sai edasiviijaks olla kohalik haritlaskond, kelleks tol ajal olid eelkõige külakoolmeistrid ja ärksamad talupojad. ÕES-i liikmeskond koosnes aga peamiselt kõrgharidusega isikutest. Koolmeistrid, kes moodustasid suure osa Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeskonnast, enamuses Õpetatud Eesti Seltsi ei astunud. Suureks erandiks oli Abja koolmeister Jaan Jung, kes iseõppija ja tuntud muinsusteuurijana suutis oma arvukate asjalike kirjadega kindlustada endale väärika positsiooni ka professorite hulgas. Johan Kõpp on mälestustes kirjutanud: „Kirjasaatjate hulgas äratas tähelepanu Jaan Jung. See Abja valla kooliõpetaja kuulus oma muinasteaduse alal tehtud tööga nagu endastmõistetavalt sellesse teadlaste seltskonda. Tema kirju, mis sisaldasid mõnd üksikküsimust muinasteaduse alalt, tsiteeriti ja käsitleti tunnustavalt. Meeldiv oli näha-kuulda, et teda võeti nii-öelda endasugusena, ilma et oleks märgata olnud nagu üleolevat suhtumist lihtsasse külakooliõpetajasse. Sama lugupidamist osutati temale koosolekul, millest ta kord osa võttis.”¹⁷

Kui Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson kritiseerisid teravalt Õpetatud Eesti Seltsi eesti rahvale selja pööramise eest, siis hilisemal ajal on mõistetud seda kui paramatut. Harri Moora ütles 1938. aastal juubelikõnet pidades: „Endise romantilise maailmakäsitlemise asemele oli tulnud realistlik mõtlemisviis. Senised taotlused, mis olid suunatud rahva „poeetilis-teaduslikule” ülesärkamisele, tunnistati naiivseiks, olgugi heas mõttes ja neile tarvilist tunnustust andes... Siitpeale koondas selts oma jõu peamiselt akadeemilisele tööle, kus teda ootas suur ja viljakas ajajärk.”¹⁸

Võrdleva keeleteaduse professori Leo Meyeri esimeheks oleku ajal (1869-1899) toetati igati eestlaste püüdlusi. Tänu Villem Reimanile publitseeriti eesti vanema kirjakeele tähtsamad mälestusmärgid – „Neununddreissig estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600-1606” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XV. Dorpat 1891), Joachim Rossihnius „Südeestnische Uebersetzung des lutherischen

¹⁶ Georg Julius Schultz-Bertram. Balti idealisti kirjad emale. Tartu: Ilmamaa, 2004. Lk. 256-257.

¹⁷ J. Kõpp. Mälestuste radadel. 2. Tallinn: Eesti Raamat, 1991. Lk. 156.

¹⁸ Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1938. 1. Tartu 1940. Lk. 13.

Katechismus, der Sonntags-Evangelien und –Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzer Kirchenlieder und Stücke der Agende” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XIX. Dorpat 1898), „Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebzehnten Jahrhunderts” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XX. H. 1. Dorpat 1899). Toimetistes ilmusid ka Oskar Kallase rahvaluulealased tööd Lutsi eestlastest („Achzig Märchen der Ljutziner Esten”. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XX. H. 2. Dorpat 1900) ja Kraasna maarahvast („Die Krasnyer Esten”. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XXI. H. 2. Dorpat 1904); Mihkel Veske keelealased tööd – „Ueber die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 2. Dorpat 1875), „Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII, H. 3, 4. Dorpat 1876, 1877), „Ueber die estnischen Ortsnamen auf –were (im Deutschen auf –fer)” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 4. Dorpat 1877); Jakob Hurda uurimused „Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. (Aus dem Kirchspiel Pölwe)” (Schriften der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 2. Dorpat 1863), „Ueber die Ortsnamen auf –st” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. VIII. H. 3. Dorpat 1876), „Ueber die estnischen Partikeln ehk und vöi. Ein Beitrag zur estnischen Syntax.” (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. X. Dorpat 1881). Eestlastel avanes XIX sajandi viimasel veerandil järjest enam võimalusi oma rahva kasuks tööd teha rahvuslikes seltsides (Eesti Kirjameeste Selts, põllumeeste seltsid) ning koostöö baltisakslastega ei sujunud enam nii hästi kui varasematel aegadel. Muutunud oli mitte ainult eesti haritlaskond vaid ka baltisakslased. Õpetatud Eesti Selts oli jäänud viimaseks kohaks, kus koostöö sakslastega veel võimalik oli (põllumeeste seltsides polnud see enam võimalik).

Eesti Etnograafilise Muuseumi rajamine

Eesti Etnograafilise Muuseumi rajajate hulka kuulusid peamiselt eestlased. Muuseumist unistas soomlastest eeskujul võttes Oskar Kallas ning ta kirjutas 1893.a rahvariideid kogudes oma päevikusse: „Õpetatud Eesti Selts magab ja ei hooli pea sugugi oma vanadest asjadest.”¹⁹ Kuid peagi sai Oskar Kallas Õpetatud Eesti Seltsilt tuge, sest hakati ettevalmistusi tegema 1896. aastal Riias toimuvaks X Ülevenemaaliseks arheoloogia kongressiks, kus oli ette nähtud ka läti ja eesti etnograafilise näitus. Õpetatud Eesti Selts oli omapoolsete väljapanekutega osalenud ka varasematel arheoloogiakongressidel. 1894. aasta 6. veebruari ÕES-i koosolekul tegi ettepaneku Eesti Etnograafilise Muuseumi rajamiseks rahvaluuleteadlane Leopold Schroeder ning nimetas kaasaaitajatena peamiselt Jakob Hurta Peterburist ja Narva kooliõpetajat Oskar Kallast.²⁰ Seega nägid sakslased muuseumi asutajatena eelkõige eestlasi. 2. märtsi ÕES-i koosolekul räägiti juba

¹⁹ Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA.

²⁰ 601 Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 6. Februar 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat 1895. Lk. 35.

üksikasjalikumast tegevuskavast, mis nägi ette ka tutvustavaid artikleid ajalehtedes.²¹ Kogude konservaatoriks valiti Carl Masing, kes koostas hiljem ka näitusel olnud eesti etnograafilistest esemetest kataloogi, kokku 267 eset Setumaalt, Saare-, Muhu- ja Hiiumaalt. Ülikool lubas muuseumi toetada 300 rublaga, Liivimaa Rüütelkonnalt lisandus 1000 rubla. Heinrich Koppel pakkus välja idee korraldada juba suvel laulupeo ajal Tartus olemasolevatest esemetest näitus.²² Aprillikuu koosolekul otsustati Oskar Kallase Setumaa kogumisretke jaoks anda 100 rubla esemete ostmiseks ning 25 rubla reisikuludeks. Kiideti heaks Kallase ettepanek vanu esemeid pildistada. ÕES muretseski päevapildiaparaadi ja Oskar Kallas asuski talle omase innukusega tööle ning lihavõttepühadeaegsest Setumaa kogumisreisist rääkides peeti 4. mai seltsi koosolekul O. Kallase poolt kogutud rahvariided erakordselt kenaks koguks ning tõdeti, et kogu üritus on heades kätes.²³

13. mail ilmuski „Postimehes” Jakob Hurda üleskutse „Kiri ja palve teaduse sõpradele”, kus ta kirjutas „Meil on veel asju, mis vanaaja teaduses väga tähtsad ja mis rahvas otse võib koguda ja uurimiste edendamiseks ette panna. Niisugused asjad on endise aja riided, ehted, majariistad, tööõud ja mõned muud tarvituseasjad. Need asjad on omaviisi ka üks elav ajaraamat, kust endiste põlvede eluviisi, majapidamist, töötegemist, üleüldse nende haridusejärge tundma õppida võime. Pärast Riia näitust tulevad asjad Tartusse tagasi, kus jäävad Õpetatud Eesti Seltsi omanduseks ja seatakse kokku üheks iseäraliseks eesti muuseumiks.” Ühtlasi palus ta kogujaid lahkesti vastu võtta ja kõiki ka ise esemeid koguda.

Oskar Kallase juunikuus ilmunud „Postimehe” artiklis „Õpetatud Eesti Seltsi rahvateaduslik muuseum” kutsutakse Tartusse näitust vaatama, et näha, mida koguda võiks.²⁴ Juulikuu artiklis „Eesti muuseumi asjus” rõhutab ta, et igal asjal peab juures olema, kust ta on kogutud, kes on kogunud ja mis on eseme kohalik nimi.²⁵ O. Kallas jätkas suvekuudel kogumist Kihnus, Saare-, Muhu- ja Hiiumaal. Tutvustavad artiklid ajakirjanduses olid igati vajalikud, mille tõestuseks olgu ajalehe veergudele jõudnud juhtum Kihnust, kus O. Kallasel oli raskusi muuseumi jaoks esemete kogumisega, sest ei tahetud midagi ära anda, ei müüa ega kinkida. Pildistada ei lasknud Kihnu eided mingi hinna eest. „Kartsivad teised päevapildimasinat nagu tonti ja panivad eest putku – võta siis veel kinni. Mõni ime ka, säärast imelooma nähti Kihnus alles esimest korda.” Õnneks polnud rahvas suurematel saartel nii umbusklik ning Õpetatud Eesti Seltsi septembrikuu koosolekul vaadati suure huviga O. Kallase poolt tehtud pilte. Õpetatud Eesti Seltsi aastaaruandes kiideti veel kord Oskar Kallast, kes asus koheselt süsteemipäraselt rahvateaduslikke esemeid koguma.

²¹ 602 Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 2. März 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat 1895. Lk. 43-44.

²² 603 Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 6. April 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat 1895. Lk. 49-50.

²³ 604 Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 4. Mai 1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat 1895. Lk. 69-70.

²⁴ O. Kallas. Õpetatud Eesti Seltsi rahvateadusline muuseum. – Postimees. 18. juuni 1894.

²⁵ O. Kallas. Eesti muuseumi asjus. – Postimees. 5. juuli 1894.

X ülevenemaaline arheoloogia kongress toimus Riias 1.-15. augustini 1896. Õpetatud Eesti Seltsi poolt kulus ettevalmistuskomiteesse professor Richard Hausmann. Seda suurüritust kajastas saksakeelse ajakirjanduse kõrval ka „Postimees”. Kongressi 622 delegaadi hulgas oli 12 eestlast: Gustav Beermann, Karl August Hermann, Ado Grenzstein, Jakob Hurt, Max Hurt, Jaan Jung, Johannes Kerg, Martin Lipp, Karl Masing, Villem Reiman, Hugo Treffner, Hans Wühner.

Ilmusid mitmed trükised: Carl Masing „*Catalog der estnischen ethnographischen Sammlung auf der Ausstellung des X. archäologischen Congresses zu Riga 1896*”

(Dorpat 1896) ja Õpetatud Eesti Seltsi ülesandel Johan Sitzka poolt koostatud „*Archäologische Karte von Liv-, Est- und Kurland*” (1896), mis koosnes kahest lehest – periood enne 8. sajandit ja pärast 8. sajandit.

Kahjuks soikus kogumistöö pärast 1896. aasta Riia kongressi. Tekkisid probleemid esemete hoidmiseks vajalike ruumide leidmisega. Alles 1905. a läksid kunstnikud Hans Laipmann (Ants Laikmaa) ja Kristjan Raud ning üliõpilane Aadu Lüüs Õpetatud Eesti Seltsi kulul kogumisreisile.²⁶ 1912. a andis Õpetatud Eesti Selts etnograafilised kogud Eesti Rahva Muuseumile.

30. märtsil 1899 ilmus „Postimehes” Õpetatud Eesti Seltsi üleskutse koguda vanu eestikeelseid raamatuid, eriti enne 1700 aastat ilmunuid ja ka vanu käsikirju, et need siis kas kinkimise või müügi teel ÕES-i toimetada. Rõhutati, et seltsi raamatukogus hoitakse neid tulekindlas kohas kivimüüridest ümberpiiratud ruumis. Ühtlasi meenutati, et Õpetatud Eesti Selts on oma 60-aastase tegevuse jooksul eesti kirjanduse vanemate mälestusmärkide alalhoidmist ja laialilaotamist ikka edendanud. Temale on Eesti rahvas tänu võlgu Kalevipoja esimese väljaande eest, tema hoolel ilmusid Georg Mülleri jutlused kui ka Rossihniuse katekismus.

Kui Leo Meyeri esimeheks oleku perioodi 1869-1899 võib nimetada seltsi tegevuse hiilgeajaks, siis uue sajandi algus tõi kaasa languse. Vähenes nii eestlaste kui ka sakslaste huvi seltsis tehtava vastu. Eestlastel oli 1907. aastast alates võimalus oma rahva kasuks tööd teha Eesti Kirjanduse Seltsis, sakslasi vapustasid 1905. aasta revolutsiooni sündmused niivõrd, et isegi Õpetatud Eesti Seltsi 1905. a aruandes rõhutati „revolutsioon astus segavalt igasse eluvaldkonda ja iga inimese ellu”.²⁷ Tervislikel põhjustel taandus seltsi tegevusest senini väga aktiivselt tegutsenud professor Richard Hausmann.

Enne I maailmasõda toimunud sündmused asetasi aga eestlased hoopis iseäralikku olukorda, kus neil tuli võidelda Õpetatud Eesti Seltsi olemasolu eest. Kui 1905. a astus seltsi 9, 1906. a 10, 1907. a 8, 1909. a 4 ja 1910. a 7 uut liiget, siis 1911. a lisandus ühtäkki 53 uut liiget., kellest enamik ei omanud teadustöö kogemust. Sakslastel oli plaanis asetada eestlased väljasurevasse koosseisu ning muuta seltsi põhikirja nii, et sealt sõna „Eesti” üldse välja jääks ning jagada ära ka seltsi varad, enamus muidugi sakslastele ja väike osa ka eestlastele. Edaspidi oleks selts tegelnud ainult maa ajaloo uurimisega, eesti rahva mineviku ja olevikuga tegelemine oleks tulnud kõrvale heita. Tormiliselt kulgenud 1912.a 24. veebruari koosolekul oli eestlaste poolt peakõnelejaks Jaan Tõnisson, keda ka sakslased olid sunnitud tunnistama kui eestlaste liidrit. Sakslastel ei õnnestunud aga oma plaani ellu viia, sest põhikirja parandused pidi kinnitama Tartu Ülikooli Nõukogu (ÕES asus Tartu Ülikooli juures). Tartu Ülikooli Nõukogule esitasid

²⁶ Teaduslikule teekonnale. – Postimees. 4. juuni 1905.

²⁷ Jahresbericht der gelehrten Estnischen Gesellschaft für das Jahr 1905. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1905. Jurjew-Dorpat 1906. Lk. XXXVIII.

omapoolse kirja Jaan Jõgever, Jaan Tõnisson, Oskar Kallas ja Heinrich Koppel. TÜ Nõukogu poolt jäidki põhikirja tehtud parandused kinnitamata. Peagi saabunud sõjasündmused seiskasid ka Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse. 1919. aastal alustas Õpetatud Eesti Selts pärast sõja- ja revolutsioonisündmustest tingitud pausi taas tegevust ja ikkagi veel saksakeelsena, sest enamuse moodustasid veel sakslased. Alles 1928 aastal jõuti niikaugele, et Õpetatud Eesti Seltsi ametlikuks keeleks sai eesti keel.

Eestlased Õpetatud Eesti Seltsis

1838

Friedrich Robert Faehlmann, arst Tartus
Dietrich Heinrich Jürgenson, Õpetajate Seminari inspektor Tartus
Karl Christian Masing, gümnaasiumiõpetaja Tartus

1839

Friedrich Reinhold Kreutzwald, arst Võrus
Johann Jakob Nocks, kreiskooli õpetaja Rakveres
Christian Friedrich Janter, pastor Kursis
Nikolai Mühlberg, õpetaja Peterburis

1840

Joseph Kirnbach, arst Nižni-Novgorodis

1841

Carl Gottfried Gustav Masing, pastor Vastseliinas

1842

Jakob Johnson, põllumajandusteadlane Peterburis

1851

Gustav Friedrich Masing, pastor Räpinas

1852

Cornelius Laaland, aastast 1877 superintendent Peterburis

1856

Theodor Mühlenthal, arst Vastseliinas
Georg Theol, pastor Äksis

1859

Philipp Jakob Karell, arst Peterburis auliikmeks
Gustav Hirsch, hilisem keisrite Aleksander III ja Nikolai II ihuarst Peterburis
Friedrich Enghoff, arst Peterburis

1860

Carl Pödder, raamatupidaja Moskvast

1861

Gustav Blumberg, kooliõpetaja Tartus

1862

Jakob Hurt, üliõpilane

1863

Johann Woldemar Jannsen
Hans Wühner, kooliõpetaja Tarvastus
Jaan Laosson, kooliõpetaja Tarvastus
1864
Mihkel Jürgens raamatuköitja Pärnus
1865
Johann Mielberg, üliõpilane, hiljem töötas Tbilisis
1867
Gustav Masing, pastor Vastseliinas
Carl Robert Jakobson, õpetaja
1869
Hugo Treffner, üliõpilane
1870
Wilhelm Eisenschmidt, pastor Tartus
1871
Andreas Kurrikoff, üliõpilane
1873
Mihkel Veske, eesti keele lektor
1874
Jaan Adamson, kooliõpetaja
1875
Andreas Luik, elementaarkooli õpetaja Paides
Karl August Hermann üliõpilane
Harri Jannsen üliõpilane
Michael Jürmann, üliõpilane
Johannes Kerg, üliõpilane
Juhan Kurrik, Rahvakooliõpetajate Seminari juhataja
Carl Heinrich Niggol, Elementaarkooli õpetaja
1876
Martin Lipp, üliõpilane
1877
Adolf Grenshtein, seminariõpetaja
1879
Alexander Sörd, üliõpilane
Jaan Jung, kooliõpetaja
1882
Karl Masing, võimlemisõpetaja
1884
Gustav Punga, üliõpilane
1887
Paul Blumberg, kubermanguarst Bakuus
1888
Wolfgang Treffner, üliõpilane
1889
Oskar Kallas, üliõpilane
Villem Reiman, pastor Peterburis ja Kolga Jaanis

1890

Max Hurt, üliõpilane
Mihkel Ostrov, üliõpilane
Jaan Tõnisson, cand. jur.

1891

Eduard Kengsepp, arst

1892

Cornelius Treffner, ülemõpetaja

1893

Johan Sitzka, üliõpilane
Jaan Tallune, raamatukaupmees Võrus

1894

Jaan Bergmann, pastor Paistus
Peeter Hellat, üliõpilane
Heinrich Koppel, Dr. med

1895

Karl Menning, üliõpilane

1897

Mihkel Luiga, pastor Tormas
Johannes Rennit, pastor Kambjas
Andreas Laas, pastor Kavildas
Woldemar Kentmann, üliõpilane

1899

Jaan Jõgever, tsensor
Johan Kõpp, üliõpilane

1900

Karl Eduard Sööt trükikoja omanik

1901

Rudolf Hurt, üliõpilane
Friedrich Kentmann, stud theol
Juhan Luiga, arst
Lui Olesk, üliõpilane
Aleksander Rammul, arst
Aleksander Sprenk-Läte, helilooja

1902

Peeter Org, kooliõpetaja

1904

Heinrich Kurm, üliõpilane
Arnold Laur, üliõpilane
Gustav Suits
Hugo Treffner, koolidirektor

1908

Mihkel Kampmann, kooliõpetaja

1910

Kristjan Raud, kunstnik

Ilmunud:

Õpetatud Eesti Selts Leo Meyeri ajal
(1869-1899). – Õpetatud Eesti Seltsi
Aastaraamat 1994-1999. Tartu, 2002.

Õpetatud Eesti Selts Leo Meyeri ajal (1869–1899)

Kersti Taal

Õpetatud Eesti Seltsi enam kui 160aastases ajaloos on 19. sajandi viimane kolmandik üks saavutusterohkemaid tänu just seltsi kaua-aegsele esimehele Leo Meyerile. 1860. aastate algul oli selts teelahk-mel — kuidas edasi minna? Selline küsimus esitati 1863. aastal seltsi 25. aastapäeval. Eesti ühiskond ei olnud enam see, mis ta oli olnud veerand sajandit tagasi. Estofiilidest asutajaliikmed olid enamuses surnud ja koos nendega lõppenud Õpetatud Eesti Seltsi esimene tegevusperiood. Uue, eelkõige teadusele orienteeritud tegevussuuna elluvijaks sai Õpetatud Eesti Seltsi kõige kauem ametis olnud esi-mees Leo Meyer. Hellmuth Weiss peab Leo Meyeri aega teiste perioodidega võrreldes Õpetatud Eesti Seltsi hiilgeajaks (Weiss 1986: 129–130). Aktiivset tegevust hoogustasid Õpetatud Eesti Seltsi 50 aasta juubel 1888. aastal, X ülevenemaaline arheoloogia kongress Riias 1896. aastal ja ettevalmistustööd Eesti Etnograafilise Muuseumi asutamiseks.

Leo Meyer teadlase ja isikuna

Leo Meyer ei olnud baltisakslane. Ta sündis 3. juulil 1830. aastal Hannoveri lähedal Bledelni linnas pastori pojana (Tasa 1962). Hanno-veri lütseumile järgnes 1849. aastal Göttingeni ülikool. Germaani ja klassikaliste keelte kõrval huvitas teda kõige enam indoeuroopa

keelte võrdlev grammatika. 1856. aastal valmis tal Göttingenis doktoritöö "Der Infinitiv der homerischen Sprache". Samal aastal sai L. Meyer Göttingeni ülikoolis eradotsendi koha ja 1862. aastal erakorraliseks professoriks. 1865. aastal kutsuti Leo Meyer Tartusse vastloodud saksa ja võrdleva keeleteaduse kateedri professoriks, kuhu ta jäi 1898. aastani. 1875–1878 ja 1887–1889 oli ta ajaloo-keeleteaduskonna dekaan, 1889. aasta suvel aga rektori asetäitja. 1876. aastal anti Leo Meyerile tegeliku riiginõuniku tiitel, 1906. aastal valiti ta Tartu ülikooli audoktoriks. 1899 läks ta tagasi Göttingeni ja suri seal 6. juunil 1910. aastal.

Õpetatud Eesti Seltsi astus Leo Meyer 5. oktoobril 1866. aastal. Seltsi esimeheks valiti ta 1869. aasta veebruaris, sest endine esimees Eduard Winkelmann lahkus Eestist, saades professori koha Berni ülikoolis.

Õpetatud Eesti Selts valis Leo Meyeri auliikmeks 1894. aastal. Kaas-aegsed on meenutanud Leo Meyerit rahuliku, leebe ja heatahtliku õpetlasena, kellele kuulus nii kolleegide kui üliõpilaste lugupidamine. Küllap just need iseloomuomadused võimaldasid tal läbi keeruliste aegade kolmkümmend aastat Õpetatud Eesti Seltsi juhtida. Ukrainlasest üliõpilane Jevgeni Degen, kes astus ülikooli 1891. aastal, meenutas: *Kuna ma spetsialiseerusin germaani filoloogiale, on mul väga südamlikud mälestused selleaoliseist praktilisest seminarist, mida juhendas vana teenekas õpetlane professor Leo Meyer, kellele kuulus tema õpilaste püüv sümpaatia. Kõiki üliõpilasi võttis ta südamlikult vastu reedeti. Õppeaasta algul, kui kuulajate sekka uued näod tekkisid, küsitles ta siira huviga igaüht: kust ta pärit on, kus on oma hariduse saanud, missugused on teaduslikud huvid, kui neid on. Pärast seda tundsid kõik end juba professori isiklike tuttavatena ja võisid tema laialdasest eruditsioonist osa saada.* (Degen 1986: 383.) Johan Köpp, kes üliõpilasena aitas J. Rossihniuse katekismuse käsikirja ümber kirjutada, meenutas: *Meeldiv oli ka professori lihtne ja südamlik viis noorukitega mõtteid vahetada üleskerkivate küsimuste ja probleemide üle või tarbe korral lausuda mõni kiitav hinnang tehtud töö kohta* (Köpp 1991: 155). Seltsikaaslane Villem Reiman meenutas nekroloogis: *Eesti vanade tekstide ja Eesti vanavara väljaandmises avaldas Leo Meyer oma Tartu tegevuse lõpul otse nooruse tuisku ja tuhinat. Kaastöölised ei jõudnud kunagi küllalt kiirelt ära kirjutada ja võrrelda, trükkikoda küllalt ruttu laduda. Ta ise oli ees ja taga üle vaatamas, kihutamas, aitamas, korrekturat lugemas. Kui küsiti, miks ta nii ruttah, siis tegi vanamees saladusliku näo ja teatas, mis raskusi temale vastuvool Õpetatud Eesti Seltsi juhatuses tegevat, kes tema püüetest eesti kirjanduse põllul midagi ei tahtvat teada. Kaduvat tema ehk täna või homme, siis olevat neil ettevõtetel ots käes.* (Reiman 1910: 392.) Ja varsti pärast Leo Meyeri lahkumist said tema kartused teoks.

Kiitvate hinnangute kõrval tuleb aga mainida, et just tema eitav seisukoht oli määrav, et 1882. aastal jäi Tartu ülikoolis loomata eesti keele professor. Leo Meyer pidas professuuri loomist küll igati vajalikuks, kuid tema arvates polnud ühtki inimest, kes oleks suutnud professori kohustusi täita (SGEG 1882. 1883: 135–136). Samas oli ta korduvalt kiitnud Jakob Hurda ja Mihkel Veske keealaseid tead-

misi ja nimetanud neid eesti keeleteaduse korüfeedeks. Leo Meyer keeleteadlasena tundis ka ise elavat huvi eesti keele vastu. Kirjavahetuses on ta küll kurtnud, et ta praktiline eesti keele oskus ei ole kuigi hea. Leo Meyeri kolmekümnest Õpetatud Eesti Seltsi aastapäevakõnest (põhikiri nägi ette, et aastapäeval esineb esimees) oli enamus seotud kas eesti keele või eesti ajaloo ja juba oma esimeses ettekandes 1870. aastal andis ta ülevaate Õpetatud Eesti Seltsi püüetest eesti keele sõnaraamatu koostamisel. Veel rääkis ta aastakoosolekutel vanematest eesti nimedest ja eesti nimedest Henriku Liivimaa kroonikas ja Liivimaa riimkroonikas, Tartu ülikooli õppejõududest, J. Rossihniusest ja vanadest eesti keele mälestusmärkidest, Tartu nime päritolust. Leo Meyer andis ka välja Liivimaa vanema riimkroonika — *“Die ältere livländische Reimchronik. Mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar.”* (Padeborn 1876.)

1894. aasta 6. veebruaril tähistas Õpetatud Eesti Selts pidulikult Leo Meyeri ametisoleku 25. aastapäeva. Juubelikõnega esines seltsi sekretär Arnold Hasselblatt. Leo Meyer sai kingituseks loorberipärja ja hõbekella, mille oli valmistanud seltsi liige juvelir Georg Jürgens (SGEG 1894. 1895: 27–31). 1899. aasta 3. veebruari koosolekul, kui oli juba teada Leo Meyeri lahkumine Saksamaale, tegi Richard Hausmann ettepaneku panna koosolekute saali seinale Leo Meyeri õli maal, arvestades tema erakordseid teeneid seltsi ees. Kõik koosolijad olid maali paigutamisele rõõmuga nõus (SGEG 1899. 1900: 28). Järgmisel koosolekul 3. märtsil teatas Leo Meyer, et loobub Saksamaale ärasõidu tõttu esimehe ametist. Ta soovis oma järglasena näha professor R. Hausmanni kui üht kõige usinamat töömeest Õpetatud Eesti Seltsis, kes sellele ametikohale kõige paremini sobiks. Richard Hausmann, viidates kehvale tervisele, ei olnud esimehe ametiga nõus (SGEG 1899. 1900: 38). Nii valiti esimeheks senine juhatuse liige mündikonservaator Wolfgang Schlüter, kes jäi ametisse kuni 1912. aasta sündmusteni.

Mõned arengusuunad ja kriitikanooled

Wolfgang Schlüter kirjutas Leo Meyeri nekroloogis: *Tema presidendiks saamisega algas seltsi tegevuses suur stabiilsuse periood, pidev liikmeskonnakasv, korrapärane ja kiire "Toimetiste" ilmumine.* (SGEG 1910, 1911: 169). Enne Leo Meyerit olid esimehed kiiresti vaheldunud, vaid Friedrich Robert Faehlmann oli ametis seitse aastat (1843–1850), ülejäänud tavaliselt ainult mõne aasta — Carl Heinrich Constantin Gehewe 1838–1841, professor Alexander von Hueck 1841–1842, Carl Reinthal 1850–1853, Gustav Moritz Santo 1853–1856, Baron Carl von Bruiningk 1857–1859, professor Ewald Tobien 1859–1860, Theodor Beise 1860–1861, professor Carl Schirren 1861–1864, professor Johannes Engelmann 1864–1867, Eduard Winkelmann 1867–1869. Ka ülejäänud juhatuse liikmed — sekretär, konservaator, raamatukoguhoidja ja laekahoidja — vaheldusid tavaliselt kiiresti. Oli ka neid, kes oma ametisse kauemaks jäid. Enne Leo Meyeri ametisse astumist oli pikka aega sekretäriks arst Emil Sachssendahl — aastast 1843 kuni oma varase surmani 1856. aastal. Juhatuse liikmete hulgas oli peale esimees Faehlmanni teisigi eestlasi. Algaastatel oli sekretäriks Dietrich Heinrich Jürgenson 1838–1841, hiljem Jakob Hurt 1868–1869. Raamatukoguhoidjaks oli Mihkel Veske 1874–1876 ja eestlane oli ka Gustav Blumberg, kes 1862–1867 oli sekretär ning 1880–1892 laekahoidja. Leo Meyeri ajal oli Arnold Hasselblatt 1876–1885 raamatukoguhoidja ja 1885–1897 sekretär. Sekretäri ametis vahetas ta välja professor Ludvig Stieda, kes oli sel kohal aastail 1869–1885. Suured teened konservaatrina oli joonistusõpetajal ja maalikunstnikul Hermann Hartmannil, kes oli ametis üle 20 aasta (1857–1880) ja raamatukoguhoidjal Andreas Johann Schwabel (1861–1872), kelle koostatud "Chronologisches Verzeichniß aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften" (Dorpat, 1867) pole tänapäevakski väärtust kaotanud. Pikka aega oli laekahoidjaks ülikooli eesti keele lektor Carl Mickwitz (1865–1880).

Suunamuutusega Õpetatud Eesti Seltsis polnud rahul kaugeltki kõik liikmed. Rahulolematud olid Carl Robert Jakobson ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. Jakobson rääkis Õpetatud Eesti Seltsist 24. juu-

nil 1870. aastal oma teises isamaakõnes "Võitlemised Eesti vaimupõllul". Esimese veerandsajandi jooksul tehtut tunnustas ta igati. Ligi 25 aastat otsa on see selts oma tööd ausasti teinud ja iseäranis nimetatud meestest on meile palju kirjasid järele jäänud, mis meie keele ühe teadusekorra sisse on seadnud ja meie vana-aja histooria pimeduse sisse valguse tulukese kandnud. (Jakobson 1959: 311–312). Need väärt mehed olid F. R. Faehlmann, D. H. Jürgenson, Fr. Kruse, C. H. Gehewe, J. S. Boubrig, L. von Maydell, A. von Hueck, C. Reinthal, E. Ahrens, A. H. Neus, F. Wiedemann jt. Kuid 1860. aastatel olevat selts esialgselt valitud suunast kõrvale kaldunud, millest andis tunnistust Carl Schirreni pidukõne aastakoosolekul 1863. Samas ei kaotanud Jakobson lootust ja ütles: *Ka Õpetatud Eesti Seltsist loodame, et ta pea jälle selliseks saab, kelleks teda 30 aasta eest asutati.* (Jakobson 1959: 318). Aastal 1863 oli ka Perno Postimees kurtnud, et ... *siamaale on selle seltsi läbbi veel väga vähhe eesti keele raamatuid rahva õppetuseks trükki pandud ja välja antud* (ÖES 25 aasta juubel 1863). Eesti Kirjameeste Seltsi 10. aastapäeva pidukõnes 1881. aasta 14. novembril oli Jakobson veelgi kriitilisem: *Peale Dr. Faehlmanni surma ei olnud aga enam seda tugevat kätt olemas, kes ettetungivat umbrohtu oleks jõudnud lämmatada ja käredu tuultele aeda ette ehitada. Umbrohi lämmatas kõige paremad õied ja taimed oma varju, ning ka "Õpetatud Eesti Selts" langes paarikümne aasta eest tagasi oopis neist eesmärkidest kõrvale, mille pärast teda oli asutatud.* (Jakobson 1881: 35). Carl Robert Jakobson astus Õpetatud Eesti Seltsi 1867. aastal ja oli Tartus elades ka seltsi koosolekute sagedane külaline.

Friedrich Reinhold Kreutzwald, kes astus Õpetatud Eesti Seltsi juba 1839. aastal ja valiti auliikmeks jaanuaris 1849, kritiseeris pidevalt Õpetatud Eesti Seltsi tegevust. Ta polnud rahul Seltsi poolt välja antava kalendri sisuga, kuid suurima pahameele tingis "Kalevipoja" väljaandmisega seotu. Kreutzwald kuulus kindlalt nende hulka, kes pidasid Õpetatud Eesti Seltsi peaülesandeks rahvalugustuslikku tegevust. Ja muidugi häiris teda järjest vähenev huvi eesti keele küsimuste vastu. 1866. aastal kurtis ta kirjas Yrjö Koskinenile: *Õpetatud Eesti Selts võiks oma praeguse positsiooni poolest niisamasuguse õigusega mitmesuguste muude natsionaliteetide nime kanda, nagu ta kogemata kombel oma nime eesti rahvuse järgi on valinud... Eesti keel oli ja jäi kõrvaliseks*

asjaks (Kreutzwald 1959: 383), ja 1867. aastal Otto Donnerile: *Ehk Selts ennast küll eesti Seltsiks nimetab, on eesti keel siamaani ometi enam kõrval-asjaks olnud* (Kreutzwald 1959: 362). Ta nimetas Õpetatud Eesti Seltsi küll *tühjapeade Eesti Seltsiks* (Kreutzwald 1959: 70) ja *Õpetatud nõnda-nimetatud Eesti Seltsiks Tartus* (Kreutzwald 1959: 204), kuid kõik see ei viinud Kreutzwaldi Seltsist lahkumiseni, nii nagu see juhtus Eesti Kirjameeste Seltsiga. Kui F. R. Kreutzwald 1877. aastal Tartusse kolis, osales ta sageli Õpetatud Eesti Seltsi koosolekutel. 2. novembril 1877. aastal pidas Leo Meyer koosolekul osaleva Kreutzwaldi auks lühikese tervituskõne (SGEG 1877. 1878: 118).

Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse uutele rajajoontele viimist ei ole järeltulevad põlvned enam nii kriitiliselt hinnanud. Harri Moora ütles 100. aastapäeva juubelikõnes: *Endise romantilise maailmakäsitlemise asemele oli tulnud realistlik mõtlemisviis. Senised Seltsi taotlused, mis olid suunatud rahva "poeetilis-teaduslikule" ülesärkamisele, tunnistati naiivseiks, olgugi heas mõttes ja neile tarvilist tunnustust andes ... Siitpeale koondas Selts oma jõu peamiselt akadeemilisele tööle, kus teda ootas suur ja viljakas ajajärk.* (ÕES AR 1940: 13.)

Õpetatud Eesti Seltsile on ette heidetud, et ta jäi eemale ärkamisaja sündmustest. See etteheide pole ehk õigustatud, sest teadusliku seltsina ja valdavalt sakslastest liikmeskonnaga oleks tal võimatu olnud eestlaste üritustes juhtpositsioonile asuda. Nii ei kandunud need vastuolud, mis viisid Eesti Kirjameeste Seltsi lõhenemisele, Õpetatud Eesti Seltsi. C. R. Jakobson kirjutas Eesti Kirjameeste Seltsist lahkunute kohta: *Nad tahavad uut seltsi asutada. Õpetatud Eestlaste Selts, mille liikmeks ainult siis võib saada, kui seltsi poolt kutsutakse. Sinna seltsi kuulusid siis kõik pastorid. Seal ei pääseks siis ükski ilmalaps ega noor-eestlane sisse.* (Tuglas 1958: 162.) Tegelikult kuulus enamus nimekamaid Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeid ka Õpetatud Eesti Seltsi – nii seltsist lahkunud J. Hurt, M. Lipp, J. Bergmann, A. Grenzstein, J. W. Jannsen, F. R. Kreutzwald kui ka Eesti Kirjameeste Seltsi jäänud M. Veske, H. Treffner ja C. R. Jakobson. Nimekamatest Eesti Kirjameeste Seltsi liikmetest ei kuulunud Õpetatud Eesti Seltsi ridadesse Rudolf Kallas, Juhan Kunder. Kui Mihkel Veske rahvale mõeldud väljaanded – "Eesti rahva laulud". 1.–2. anne. (Tartu, 1879) ja

"Soome keele õpetus", 1.–2. (Tartu, 1881–1883.) – ilmusid Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetistes, siis teadustööd Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes – "Über die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik." (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. VIII, H. 2. Dorpat, 1875); "Bericht über die Ergebnisse seiner Reise durch das Estland im Sommer 1875" (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. VIII, H. 3,4, Dorpat, 1876–1877); "Über die estnischen Ortsnamen auf -vere (im deutschen auf -fer)" (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. VIII, H. 4. Dorpat, 1877).

Kas Õpetatud Eesti Seltsis kõlas neil aastakümneil ka eesti keel? Sellele küsimusele võib vastata eitavalt. Ettekandekoosolekutel räägiti saksa keeles, ka eestlased pidasid oma ettekanded saksa keeles. Eesti keele küsimusi käsitleti eelneva perioodiga võrreldes tunduvalt vähem. Kuid täielikult umbkeelseks ei saa seltsi ka pidada. Peale eestlaste oli eesti keele oskajaid ka sakslaste, sealhulgas juhatuse liikmete seas. Kuigi enamus saabu vaid kirju olid saksakeelsed, ei olnud ka eestikeelsed kirjad haruldased. Enamus Eesti Kirjameeste Seltsi kirju olid saksakeelsed, saksa keeles kirjutas Jaan Jung. Eesti keelele jäi truuks üks esimesi eestlastest bibliofiile Mihkel Jürgens, kes seltsile ka raamatuid saatis. Et Õpetatud Eesti Seltsi teati ka maa-rahva hulgas, siis tuli aeg-ajalt kirju, kus kirjeldati kodupaiga või mõne kaugema piirkonna muistiseid. 1895. aastal saabus kiri Võrumaalt Veriora vallast Ado Toprelt ja Peter Maddilt, kes kirjeldasid vanu matmispaiku Pihkva kubermangus Toropitsas (EAA 2569-1-112. L 32-33). 1899. aastal kirjutas Laiuse kihelkonna vanadest paikadest F. Remmelg (EAA 2569-1-116. L 8-9). Tõenäoliselt ei tekitanud üksikud eestikeelsed kirjad probleeme. Kord on küll eesti keele mittekõlakamine koosoleku päevakorras olnud. 1893. aastal sai raamatukoguhoidjaks ülemõpetaja Max Boehm, kes 1894. aasta 4. mai koosolekul palus, et eestikeelsete raamatute kataloogimiseks võetaks abiraamatukoguhoidjaks eestlane Johan Sitzka (SGEG 1894. 1895: 69). Eelmistel raamatukoguhoidjatel Andreas Johann Schwabel ja Arnold Hasselblattil eestikeelsete raamatutega probleeme ei olnud. Et põhi-

kirjas ei olnud öeldud, mis keeles peaks Õpetatud Eesti Seltsis töö toimuma, siis andis see 90. aastatel võimaluse rääkida vene keelele üleminekust, kusjuures viidati just põhikirjale, kus pole kirjas, mis keeles peaks ettekandeid pidama ja väljaandeid trükkima.

Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetest hakkasid toimetised ("Verhandlungen") ilmuma juba 1840. aastal ja aastaraamat ("Sitzungsberichte") 1861. aastal. 1863–1869 ilmus kirjade ("Schriften") sarjas seitse vihikut. Esimesed aastaraamatud ilmusid mõnekümneleheküljelistena. Alles Leo Meyeri ajal 1870. aasta aastaraamatuga ületati 100 lehekülje piir. Aastaraamatud muutusid sisukamaks — koosolekuprotokollidele lisandusid ettekannete tekstid. Varasema perioodi suursaavutuseks oli "Kalevipoja" ilmumine toimetiste neljandas ja viiendas köites aastail 1857–1861. Seejärel tekkis pikem paus. Alles 1869. aastal ilmus viienda köite neljanda vihikuna Gustav Blumbergi "Kalevipoja" saamislugu käsitlev "Quellen und Realien des Kalevipoeg". Siitpeale hakkasid toimetised regulaarselt ilmuma. 1870.–1880. aastatel ilmus peaaegu igal aastal toimetiste uus köide, kus avaldati Constantin Grewingki, Ferdinand Wiedemanni, Aleksander Kotljarevski, Johann Baptist Holzmeyeri, Constantin Höhlbaumi, Richard Hausmanni, Mihkel Veske, Leo Meyeri, Jakob Hurda, Pavel Viskovatovi jt teadustöid. Õpetatud Eesti Seltsi varasid käsitles Hermann Hartmanni "Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft und das Centralmuseum vaterländischer Alterthümer des Kaiserlichen Universität zu Dorpat" (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 6, H.3/4. Dorpat, 1871). 1890. aastate algul tekkis küll viieaastane paus, kuid 1896. aastal ilmus koguni kolm köidet, mis olid pühendatud Riia arheoloogia kongressile. Villem Reimani toimetamisel ilmusid eesti keele ja kirjanduse ajaloo seisukohalt aegumatu väärtusega Mülleri jutlused (G. Müller. Neununddreißig Estnische Predigten aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XV Dorpat, 1891) ja Rossihniuse katekismus (J. Rossihnius. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu

nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, mit Unterstützung des Herrn Grafen Berg auf Schloss Sagnitz. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XIX Dorpat, 1898). Veel anti välja 17. sajandi jutlused (Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebzehnten Jahrhunderts. Mit einer Einleitung. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XX H.1. Dorpat, 1899).

Seltsi regulaarselt ilmuvad väljaanded löid hea eelduse vahetussuheteks sösarseltsidega kodu- ja välismaal. Kui Leo Meyeri ametisse astudes olid Õpetatud Eesti Seltsil vahetussuhted 30 seltsiga kodumaal ja 61-ga välismaal, siis 1899. aastal oli vahetuspartnereid kodumaal 37 ja välismaal 124, kokku 101 linnas. Kõige enam oli vahetuspartnereid Peterburis (7), riikidest Saksamaal, aga ka Soomes, Rootsis, Ungaris, Norras, Taanis, Prantsusmaal, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides.

Õpetatud Eesti Seltsi igapäevaelu on tõetruult kirjeldanud Johan Köpp: *Hakkasin käima Õ.E.S. koosolekuil, mida peeti korrapäraselt iga kuu esimesel kolmapäeva õhtul. Algul võib-ollu oldi veidi pettunud koosoleku välises kujus. Suurema laua ümber istus kõige enam kümme-kond härrasmeest. Peeti mõni teaduslik ettekanne, vahel oldi koos ka ilma selleta, kuulati sekretäri ettekannet saabunud kirjade, raamatukoguhoidja aruannet sissetulnud raamatute üle. Nii üht kui teist oli korduvalt õige rohkesti, sest selts seisis kirjavahetuses paljude teaduslike asutustega sise- ja välismaal. Kirjad ja raamatud ning ajakirjad andsid materjali mõttevahetuseks, mis kujunesid asjaomase eriteadlase osavõtul otse teaduslikuks arutluseks. Esimees ise leidis küllalt juhust vajalike kommentaaride tegemiseks mõne kirja või raamatu puhul. Iseäranis erksalt, ja peab ütlema, huviavaltki sekkus kõne-lustesse prof. emer. R. Hausmann, kes keskaja ajaloo eriteadlasena, lähtudes mõnest ajakirjas ilmunud artiklist, võis anda otsekohe loengutaolise ülevaate artiklis käsitletud aine täienduseks. (Köpp 1991: 156.) Täpsustuseks võib lisada, et mõni aastakümme varem oli koosolekutel osalejaid tunduvalt enam. 1860. aastatest säilinud lehed koosolekul osalejate allkirjadega tõendavad, et kohal oli tavaliselt 30–40 seltsi liiget ja külalist. Hilisemast perioodist on säilinud ainult nimekirjad protokolliraama-*

tus, kuid 1880. aastatel ei kantud sinna enam kõiki nimesid. Tuntumate isikute järel oli märke: jt. Koosolekud ei toimunud tavaliselt suvekuudel juulis ja augustis. 1869–1899 peeti tavaliselt üheksa või kümme, 1890. aastate lõpus (1896, 1897, 1898) aga kõigest kaheksa koosolekut aastas. 1875 ja 1889 koguni 11 koosolekut. Õpetatud Eesti Seltsi asukohaks sai 1860. aastal vana ülikool Suurturu ja Rüütli tänava nurgal, kus asus ka Keskmuseum (*Centralmuseum*).

Raamatukogu kasvas Leo Meyeri ajal 5387 köitelt 10 559 köitele. Raamatuid saadi peamiselt vahetuse või kinkimise teel, ostmiseks tavaliselt raha ei jätkunud. Kui enamikul aastatel tuli juurde 100–200 raamatut, siis ilmselt jällegi juubeli mõjul 1889. aastal lisandus 419, 1890. aastal 410 ja 1891. aastal 340 uut raamatut.

ÕE Si liikmeskond Leo Meyeri ajal

19. sajandi 70.–80. aastatel jätkus pidev liikmeskonna kasv. Kui 1869. aastal oli Õpetatud Eesti Seltsis 127 liiget, neist 21 auliiget, 73 tegevliiget ja 33 korrespondentliiget, siis kõrgpunkti saavutas liikmeskond 1891. aastal — 317 liiget (29 auliiget, 212 tegevliiget ja 76 korrespondentliiget). 1899. aastal langes liikmete arv 229-le (24 auliiget, 144 tegevliiget, 61 korrespondentliiget). Kõige rohkem astus seltsi uusi liikmeid 1880. aastate lõpus ja 1890. aastate algul (1886 — 18, 1887 — 49, 1888 — 28, 1889 — 31, 1890 — 21, 1891 — 21), mil Õpetatud Eesti Selts oli 50 aasta juubeli tõttu pälvinud üldsuse suure tähelepanu. 1870. aastatel hakkas kiiresti kasvama ka üliõpilastest seltsi liikmete arv. Esimese üliõpilasena astus 1862. aastal Õpetatud Eesti Seltsi Jakob Hurt, 1865. a järgnesid Johann Mielberg, 1868. a Arcadius Dieckhoff, 1869. a Hugo Treffner, 1871. a Nikolai Anderson, Hermann Bruiningk ja Andreas Kurrikoff. Siitpeale astus üliõpilasi seltsi juba igal aastal. Kuid enamus üliõpilasi lahkus seltsist pärast ülikooli lõpetamist ja Tartust äraminekut. Sageli said neist aktiivsed liikmed Lätimaa seltsides — Bernhard Hollander, Arendt Buchholtz, Hermann Bruiningk, Nicolaus Busch jt, aga ka Eestimaa Kirjanduse Ühingus — Otto Greiffenhagen, Arthur Spreckelsen. Üliõpilastena

astusid seltsi tulevased nimekad ajaloolased Arnold Feuereisen (1888) ja Axel Gernet (1884). 1894. aastal hakkas küll kehtima seadus, mille alusel üliõpilased ei tohtinud astuda seltsidesse ilma ülikoolivõimude loata, kuid see ei saanud oluliseks takistuseks (EAA 2569-1-111. L 7). Peaaegu võrdselt astus seltsi õigusteaduse, ajaloo ja usuteaduse üliõpilasi, arvukamalt ka arstiteaduse ja filoloogia üliõpilasi, aga ka majandusteaduse, füüsika, keemia ja matemaatika õppijaid.

Seltsi liikmeskond oli neil aastail üsnagi kirju. Kui algaastatel kuulusid seltsi vaid ülikooli professorid, pastorid, kooliõpetajad ja arstid, siis edaspidigi jäid nende erialade esindajad domineerima, kuid seltsi astus ka riigiametnikke, trükkaleid ja kaupmehi (sealhulgas raamatu-kaupmehi), kunstnikke ja sõjaväelasi. Võrreldes Riia Ajaloo ja Muinuste Seltsi ning Eestimaa Kirjanduse Ühinguga oli Õpetatud Eesti Seltsis suhteliselt vähe neid, kelle ainsaks tiitliks oli mõisaomanik. Õpetatud Eesti Seltsi liikmeskonda kuulusid Leo Meyeri ajal ka akadeemikud Karl Ernst von Baer, Paul Hunfalvy, Ernst Kunik. Vaevalt pool seltsi liikmetest elas Tartus, arvukamalt oli neid veel Riias, Peterburis, Moskvas, Helsingis, mitmel pool Venemaal (Pihkva, Tiflisi, Bakuu, Perm, Tobolsk, Barnaul) ja Saksamaal. Seltsi liikmeskonda kuulusid nimekad Soome (August Ahlquist, Johan Reinhold Aspelin, Otto Donner, Reinhold Hausen, Julius Krohn) ja Ungari teadlased (Joseph Budenz, Paul Hunfalvy), oli ka professoreid kaugemalt — Wilhelm Thomsen Kopenhagenist, Ferdinand Müller Viinist, kelti keelte professor John Rhys Oxfordist. Kaugeimaks liikmeks oli 1877. aastal seltsi astunud *dr. med.* Wilhelm Reil Kairost. Liikmeskonna elukohad annavad tunnistust Õpetatud Eesti Seltsi laialdasest tuntusest mitte ainult kodumaal, vaid kogu teadusmaailmas.

Eestlaste arv Õpetatud Eesti Seltsis kasvas pidevalt eriti 19. sajandi viimastel aastakümnetel, kuid liikmete üldarvust moodustasid nad endiselt vaevalt kümnendiku. Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliikmete hulgas olid Friedrich Robert Faehlmann ja Dietrich Heinrich Jürgenson, juba järgmisel aastal liitus Friedrich Reinhold Kreutzwald. 1859. aastal valiti auliikmeks Philipp Karell ja liikmeteks said Karelli Peterburis elavad arstidest õepojad Friedrich Enghoff ja Gustav Hirsch. Tuntumatest eestlastest olid seltsi liikmed veel Jakob Hurt

(1862), Johann Woldemar Jannsen, Hans Wühner, Johan Köler (1863), Mihkel Jürgens (1864), Carl Robert Jakobson (1867), Hugo Treffner (1869), Johannes Kerg (1875), Wilhelm Eisenschmidt (1879), Andreas Kurrikoff (1871), Mihkel Veske (1873), Jaan Adamson (1874), Harri Jannsen, Karl August Hermann (1875), Martin Lipp (1876), Ado Grenzstein (1877), Jaan Jung (1879), Peeter Hellat (1887), Villem Reiman, Oskar Kallas (1889), Max Hurt, Mihkel Ostrow, Jaan Tõnisson (1890), Johan Sitzka (1893), Hendrik Koppel (1894), Karl Menning (1895), Jaan Jõgever, Johan Köpp (1899). 1887. aastal valiti Jakob Hurt läheneva juubeli puhul seltsi auliikmeks.

Valdav enamus ÕESI liikmetest olid sakslased. Venemaal elavate seltsi liikmete hulgas oli venelasi, sakslasi ja ka eestlasi. Tartu ülikooli vene rahvusest õppejõududest osalesid Õpetatud Eesti Seltsi tegevuses aktiivselt kirjandusteadlane professor Pavel Viskovatov ja keeleteadlane professor Aleksandr Kotljarevski. 1890. aastal astus seltsi filoloogიაüliõpilane Parsadan Ter-Movsesianz, kes hiljem kodumaale naastes kinkis seltsile oma raamatu "Das armenische Bauernhaus, ein Beitrag zur Culturgeschichte der Armenier" (SGEG 1893. 1894: 67). Soome ja ungari keeleteadlaste kuulumine seltsi oli tingitud juba erialastest huvidest. Leo Meyeri ajal astusid seltsi ka esimesed naised — 1872. aastal Anna *Baronesse* Kruedener ja 1876. aastal Leocadie Freytag-Loringhoven (sünd *Baronesse* Campenhausen).

Asutajaliikmete hulgas oli vaid kolm TÜ professorit — Friedrich Georg von Bunge, Alexander von Hueck ja Friedrich Kruse, aga 1869. aastal oli neid juba 11 — Constantin Grewingk, Thomas Clausen, Georg Dragendorff, Johannes Engelmann, Moritz von Engelhardt, Aleksandr Kotljarevski, Leo Meyer, Arthur von Oettingen, Oswald Schmiedeberg, Ludwig Stieda, Heinrich Ulmann. Märkimisväärselt TÜ professorite arvu kasvu ei olnudki. Õpetatud Eesti Seltsi astus küll järjest uusi professoreid, kuid samas mitmed lahkusid Tartust, kuigi jäid tavaliselt korrespondentliikmena või auliikmeks valituna endiselt seltsi liikmeskonda. Peale professorite kuulus seltsi ka dotsente (Carl Bergblom, Max Braun, Leonhard Masing, Leopold Schroeder, Otto Waltz jt), ülikooli arhitekt Reinhold Guleke, sündikus Carl Rochlitz, raamatupidaja J. Jacobson, raamatukogutöötajad

Adolph Specht, Johannes Lossius. 1885. aastal kurtis Leo Meyer, et Õpetatud Eesti Selts asub küll Tartu ülikooli juures, kuid ülikooli inimesi on liikmete hulgas liiga vähe (SCEG 1885. 1886: 175).

Õpetatud Eesti Seltsi 50. aastapäeva tähistamine 1888. aastal

Läheneva suure juubeli künnisel valis Õpetatud Eesti Selts 1887. aasta detsembrikuu koosolekul 18 uut auliiget, kes valdavalt olid nimekad teadlased ja ajalooseltside presidendid. Auliikmeteks said Heinrich Julius Boethfuehr — Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsi president; Friedrich Baron Meyendorff — Liivimaa maamarssal; Hermann Hildebrandt — Riia linnaarhivaar, "Liv-, Est- und Kurländische Urkundebuch" väljaandja; Wilhelm Greiffenhagen — Tallinna linnapea, Eestimaa Kirjanduse Ühingu asepresident; Paul Jordan — Eestimaa Provintsiaalmuuseumi konservaat, Carl Malm — praost Raplas; dr. August Bielenstein — Läti Kirjanduse Seltsi president; Jakob Hurt — pastor Peterburis; Afanassi Bõtškov — Keiserliku Arheoloogia Seltsi (Peterburi) asepresident; Ivan Andrejevski — Peterburi Arheoloogia Instituudi direktor, endine Peterburi ülikooli rektor; krahvinna Praskovja Uvarova — Keiserliku Arheoloogia Seltsi (Moskva) president; Ivan Sabjelin — Moskva Ajaloo Muuseumi direktor; Johan Reinhold Aspelin — Soome riigiarheoloog; dr. Julius Krohn — soome keele professor Helsingis; Hermann Dannenberg — Berliini Numismaatika Ühingu president; dr. Max Toeppen — gümnaasiumi direktor Elbingis, "Scriptores rerum Prussicarum" väljaandja; dr. Wilhelm Thomsen — keeleteadur, professor Kopenhaagenis; dr. Joseph Budenz — keeleteadur, professor Budapestis. Neist ainult seitse — J. R. Aspelin (1876), J. Hurt (1862), W. Thomsen (1874), H. Hildebrandt (1879), A. Bielenstein (1877), C. Malm (1871), J. Budenz (1869) — olid varem Õpetatud Eesti Seltsi liikmed.

Õpetatud Eesti Seltsi juubelile oli pühendatud "Toimetiste" 13. köide, mis ilmus pealkirja all "Festschrift der bei der Kaiserlichen Universität Dorpat bestehenden Estnischen Gesellschaft

zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestehens". Väljaanne oli pühendatud ka seltsi auliikme professor Constantin Grewingki (1819–1887) mälestusele. Toimetistes avaldati C. Grewingki üks viimaseid uurimusi "Die Schifförmige Aschenfriedenhof bei Türsel in Estland" ja professor Carl Schmidt pühalik üevaade C. Grewingki elust ja tegevusest — "Lebensbild des Professors der Mineralogie an der Universität Dorpat, Dr. C. Grewingk † 18. Juni 1887." Veel ilmus samas köites Leopold Schroederi üks olulisemaid töid "Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger finnisch-ugrischen Völkerschaften, in Vergleichung mit denen der indogermanischen Völker." Seltsi juubeliiks ilmus ka album "Fest-Album der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu deren fünfzigjährigem Jubiläum. Mit den Bildnissen der Präsidenten und einer Ansicht des Dorpater Provinzial-Museums".

Juubeliüritused 18. jaanuaril olid suursündmuseks mitte ainult Õpetatud Eesti Seltsile. Õnnitlejaid saabus lähemalt ja kaugemalt. Pidustustest kirjutasi nii saksa- kui ka eestikeelsed lehed — Neue Dörptsche Zeitung, Rigasche Zeitung, Zeitung für Stadt und Land (Riia), Virulane, Olevik ja Eesti Postimees. Kõige südamlikum kirjelendus ilmus Olevikus: *See oli üks aruldane ja armas pidu, mis eile ülikooli pidusaalis peeti. Ta oli kui soojendav valguse kiir, mis kodumaa pääle paistis... Kui sagedaste ja kui soojal sõnal nemad oma kõnedes selle rahva pääle mõtlesivad ja temale hääd soovisivad, kelle nime see selts kannab seda ei ole vahest ühelgi sarnasel koosolekul enne kuulnud* (ÕES 50-aastane juubelipidu 1888). Juubeliistungil ülikooli aulas esines peokõnega esimees professor Leo Meyer. Tagasivaate Õpetatud Eesti Seltsi tegevusele 50 aasta jooksul esitas sekretär Arnold Hasselblatt. Ta meenutas nii asutajaliikmeid kui ka seltsi algaastaid, "Kalevipoja" väljaandmist, eesti-saksa sõnaraamatu ja Winkelmanni ajaloo bibliograafia koostamist, neid liikmeid, kes seltsi heaks kõige enam tööd teinud. A. Hasselblatt jagas Õpetatud Eesti Seltsi ajaloo kolme perioodi: 1. Seltsi kevade-periood ja rahvasõprade tegevus rahva valgustamisel kestis 20 esimest aastat; 2. vaheperiood; 3. rahuliku töö periood, mis algas Leo Meyeri ametisse astumisega (SGEG 1888. 1889: 25–26). Esimesena õnnitles seltsi Tartu ülikooli rektor professor Alexander Schmidt, kes soovis, et tihe side ülikooli ja Õpetatud Eesti

Seltsi vahel, ema ja tütre vahel, jääks alatiseks püsima (SGEG 1888. 1889: 34). Järgmised õnnitlejad olid Loodusuurijate Selts (Friedrich Bidder, Georg Dragendorff, Edmund Russow), Tartu linn, Tartu gümnaasium, Eesti Kirjameeste Selts (Jan Baudouin de Courtenay), Viljandi Kirjanduse Selts ja Viljandi maagümnaasium, Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts, Eestimaa Kirjanduse Ühing, Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts. Keiserliku Vene Arheoloogia Seltsi ja Keiserliku Arheoloogia Komisjoni nimel õnnitles seltsi krahv Ivan Tolstoi; Vene Geograafia Seltsi, Vene Geoloogia Komitee ja Vene Mineraloogia Seltsi nimel akadeemik Friedrich Schmidt, 34 seltsi toetaja ja sõbra nimel Peterburist Cornelius Laaland. Auaadresside ja tervitustelegrammide arv seltsidelt ja eraisikutelt lähenes sajale. Tervitused olid saatnud ainuke veel elav asutajaliige Friedrich Georg von Bunge ja eelmised Õpetatud Eesti Seltsi esimehed professorid Carl Schirren ja Eduard Winkelmann. Õhtul toimus Akadeemilise Musse saalis bankett. Arvukad õnnitlejad andsid tunnistust Õpetatud Eesti Seltsi tuntusest nii kodumaal kui ka kogu teadusemaailmas. Peagi saabus rõõmustav teade Riias. Liivimaa Rüütelkond hakkas Maapäeva otsusel igal aastal andma seltsi toetuseks 300 rubla (EAA 2569-1-105. L 154). Rüütelkond loobus rahalisest toetusest pärast 1905. aasta revolutsiooni sündmusi.

**Eesti Etnograafilise Muuseumi asutamise eeltööd ja
X ülevenemaaline arheoloogia kongress Riias
1.–15. augustil 1896. aastal**

Eesti Etnograafilise Muuseumi rajamise mõte tekkis kõige enne Oskar Kallasel. Korduvalt Soomes viibides sai ta tuge sealsest muuseumist. 1893. aastal kirjutas ta Narvas oma päevikusse suvist rahvariiete kogumist meenutades: *Õpetatud Eesti Selts magab ja ei hooli pea sugugi vanadest asjadest* (EKLA 186–129: 2). Õnneks muutus üsna pea ka seltsi arvamus. Tõuke selleks andis 1896. aastal Riias toimuv X arheoloogia kongress. Ülevenemaalistel kongressidel oli juba üsna pikk ajalugu. Eelmised olid toimunud Vene impeeriumi erinevates piir-

kondades: I Moskvast 1869. aastal, II Peterburis 1872. aastal, III Kiievis 1874. aastal, IV Kaasanis 1878. aastal, V Tiflis 1881. aastal, VI Odessas 1884. aastal, VII Jaroslavlis 1887. aastal, VIII Moskvast 1890. aastal ja IX Vilniuses 1893. aastal. Riia kongressil oli ette nähtud ka läti ja eesti etnograafiline näitus. Nende kongresside korraldamisel oli juhtiv osa kohalikel ajaloooseltsidel. Õpetatud Eesti Selts oli väljapeetava esinenud juba 1887. aastal Jaroslavli kongressil. Peaorganisatoriks oli alati olnud Moskva Arheoloogia Selts.

1894. aasta 6. veebruari Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul, mis oli pühendatud Leo Meyeri esimeheametis 25 aasta juubelile, tegi Leopold Schroeder ettepaneku seoses läheneva Riia kongressiga asutada Eesti Etnograafiline Muuseum. Kaasajateks nimetas Schroeder eelkõige Jakob Hurta Peterburis ja Narva kooliõpetajat Oskar Kallast (SGEG 1894. 1895: 35–36). 3. märtsi koosolekul räägiti juba üksikasjalikumast tegevuskavast, mis nägi ette ka tutvustavaid artikleid ajakirjanduses. Kogude konservatoriks valiti Carl Masing (SGEG 1894. 1895: 43–44), kes koostas hiljem ka kataloogi näitusel olnud etnograafilistest esemetest. Tartu ülikool andis muuseumi heaks 300 rubla ja ruumid kogutud esemete hoidmiseks. Liivimaa Rüütelkond toetas ettevõtmist 1000 rublaga. Hendrik Koppel soovitas korraldada suvel juuni lõpus Tartus toimuva V üldlaulupeo ajal juba kogutud esemetest näitus. See idee pälvis ka teiste seltsi liikmete poolehoidu. 13. mail ilmus Postimehes Jakob Hurta poolt Õpetatud Eesti Seltsi nimel kirjutatud "Kiri ja palve teaduse sõpradele". Hurt alustas oma üleskutset teadaandega, et kahe aasta pärast Riias toimuvast Vene riigi vanaaja uurijate kongressist võime meie mõnesugust kasu ja äratust teaduse tööle loota. Meil on veel asju, mis vanaaja teaduseks väga tähtsad ja mida rahvas võib koguda. Niisugused asjad on rahva endise aja riided, ehted, majariistad, tööõnused ja mõned muud tarvituseasjad. Ühtlasi teatas ta: *Asjad saavad aastal 1896 Riiga teadusemeeste kongressi pääle näitusele saadetud, aga pärast Jurjevisse tagasi saadetud, kus nemad Õpetatud Eesti Seltsi omanduseks jäävad ja üheks iseäraliseks eesti muuseumiks ehk muinasaja teaduse tagavaraks kokku seatakse, uurijale abinõuks ja ajaloo armastajatele nägemiseks.* (Hurt 1894.) Üritusse lubati kaasata Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeid. Üleskutse üheks eesmärgiks

oligi rahvale eelolevast üritusest teada anda ja inimeste umbusku vähendada. Jakob Hurt palus Õpetatud Eesti Seltsi nimel teaduse huvides kogumisele kaasa aidata. *Oldagu Eesti Üliõpilaste Seltsi saadikutele, kuhu nemad iganes oma reiside pääl jõuavad, nõu ja toega, juhatuste ja seletustega abiks, võetagu neid lahkesti vastu ja püütagu neile kätte muretseda, mis nad otsivad ja olgu tundjad ja teadjad suguvennad nii lahked ja kogugu ka ise vanaaja asju, nagu riideid, ehteid, tööriistu, tarvituseasju, majapidamise nõusid ja saatku neid Jurjevisse Õpetatud Eesti Seltsi kätte.* (Hurt 1894.) Ühtlasi õpetas ta, kuidas asju koguda. Kui asi on liiga suur, siis tehtagu sellest väikene mudel ja saadetagu see. Asjade juures olgu kirjalik selgitus, kuidas neid kasutati. Oskar Kallas kirjutas 18. juuni Postimehes muuseumi rajamisel juba tehtust ja ühtlasi tutvustas avatavat näitust ja palus inimesi näitust vaatama tulla, et teada saada, mis asju võiks koguda. Laulupeo ajal toimunud näitusest Tartus kirjutas taas Oskar Kallas. Kokku oli näitust vaatamas käinud 850 inimest. Oskar Kallas kirjutas, et nüüd nägid inimesed ise, et ka selliseid asju võetakse vastu, mis talumehel sageli nurgas vedelevad ja lihtsalt jalus on. Veel rõhutas ta, et igale asjale peab juurde lisama, kes on saatnud, kust on saadetud, kuidas on eseme kohalik nimi (Kallas 1894).

Riia arheoloogia kongressi ettevalmistuskomitee auesimeheks oli suurvürst Sergei Aleksandrovitš ja Moskva komitee esimeheks Moskva Arheoloogia Seltsi esimees krahvinna Praskovja Uvarova. Õpetatud Eesti Seltsi poolt kuulus ettevalmistuskomiteesse professor Richard Hausmann, kes esindas veel ka Tartu ülikooli. Ülikooli poolt kuulus komiteesse veel professor Vladimir Malmberg. Kongressist osa võtma oli kutsutud 622 delegaati, lisaks Venemaale ka Saksa- maalt, Soomest, Prantsusmaalt, Inglismaalt, Belgiast. Õpetatud Eesti Seltsi liikmetest olid delegaadid Gustav Beermann, Max Boehm, Johannes Engelmann, Arnold Hasselblatt, Richard Hausmann, Karl August Hermann, Ferdinand Hoerschelmann, Leon Goertz, Ado Grenzstein, Jakob Hurt, Max Hurt, Jaan Jung, Johannes Kerg, Martin Lipp, Karl Masing, Villem Reiman, Johannes Sachssendahl, Karl Stein, Harald Toll, Hugo Treffner, Hans Wühner. Tartu ülikoolist olid delegaatideks veel professorid Anton Budilovitš, Jevgeni Petuhhov,

Vladimir Malmberg, Mihhail Djakonov, Aleksander Filippov. Kongressiks ilmusid ka mitmed raamatud. Richard Hausmanni põhjalik eessõna oli näituse kataloogis "Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896" (Riga, 1896). Eesti etnograafia näitust tutvustas Karl Masingu koostatud "Catalog der estnischen ethnographischen Sammlung auf der Ausstellung des X archäologischen Congress zu Riga 1896" (Dorpat, 1896). Arheoloogianäitus oli jagatud viide ossa: arheoloogia, ürikud ja käsikirjad, pitsatid, mündid ja medalid, kullassepatööd. Arheoloogiaosa koostamisest olid osa võtnud lisaks Õpetatud Eesti Seltsile Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts, Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts (Kuramaa Provintsiaalmuuseum), Eestimaa Kirjanduse Ühing (Eestimaa Provintsiaalmuuseum), Saaremaa Tundmaõppimise Ühing, Viljandi Kirjanduse Selts ja Riia Läti Ühingu teaduslik komisjon.

X ülevenemaaline arheoloogia kongress avati suure pidulikkusega 1. augustil 1896 Riias Väikese Gildi suures saalis. Kohal olid Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kubernerid, Riia õpperingkonna kuraator, rüütelkondade esindajad, Riia ja Miitavi linnapead. Kongressi avamisest ja edasisest käigust ilmusid kohalike saksa lehtede kõrval ülevaated ka Postimehes. Ajalehe erilise tähelepanu pälvis kongressi presidendiks valitud Moskva Arheoloogia Seltsi president krahvinna Praskovja Uvarova. Oli ju naine teaduses ja eriti veel juhtival kohal haruldus ja nii kirjutati 3. augusti Postimehes: *Iseäralik inimene on krahvinna Uwarova, sest küll on uuemal ajal naesterahvad kõigis teadustes ja kunstides oma osavust näidanud, vanade muistsete aegade uurimisega aga ei ole pääle Praskovja Uwarova keegi tegemist teinud.* (Grafinna Uwarova 1896.) Krahvinna sündis 1840. aastal Harkovi kubermangus krahv Štšerbatovi tütreana. Ta abiellus 1859. aastal Vene arheoloogia isaks kutsutud Aleksei Uvaroviga ning abikaasa töödes agara kaasosalisena kujunes ka ise nimekaks arheoloogiks. Pärast abikaasa surma valiti ta 1885. aastal Moskva Arheoloogia Seltsi presidendiks. Õpetatud Eesti Selts valis 1887. aastal Praskovja Uvarova oma auliikmeks.

1. augustil 1896. aastal avati Suurgildi saalis ka arheoloogianäitus, kus selgitusi jagas Richard Hausmann, ning ka eesti ja läti etnograafianäitus. Etnograafianäituse eksponaadid olid kogutud Kihnu

saarelt, Muhumaalt, Hiiumaalt, Saaremaalt ja Pihkva kubermangu setude alalt. 267 eseme hulgas olid peamiselt riided, Setumaalt ka majapidamisesemed. Esemetele lisandus 60 fotot. 7. ja 8. augustil sõideti Turaidasse, kus Hausmanni juhatusel toimus vanade haudade väljakaevamine. Kongress lõppes alles 15. augustil.

Seltsi liikmetest esinesid kongressil ettekannetega Richard Hausmann ("Ueberblick über die Entwicklung der baltischen Archäologie in den letzten 50 Jahren" ja "Livländische Gräbertypen"); Jakob Hurt ("Ueber altestnische Volkssagen"); Karl August Hermann ("Ueber die altestnische Ortsnamen"); Johannes Sachssendahl ("Die Bedeutung des Siegels für die Geschichtsforschung und für archivalische Studien") ja ("Über Gewichte in Livland im 11. Jahrhundert"); Carl von Stern ("Die Handelswege der Hanseaten nach Groß-Novgorod"). Kongressi ettekanded ilmusid ka kogumikuna "Trudy desjatogo arheologičeskogo s'ezda v Rige 1896. Pod redakciej grafini Uvarovoj. 1896. T. 1–3. Moskva 1899–1900. Kongressile olid pühendatud ka mitmed Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded — Axel Gernet, "Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landestände" (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XVII Dorpat, 1896); "Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete vom Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi". Hrsg. von Gottlieb Olaf Hansen (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XVIII Dorpat, 1896); Richard Weinberg, "Ueber einige Schädel aus ältesten Lieven-, Letten und Estengräber" (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Dorpat, 1897). Seltsi ülesandel ilmus Johan Sitzka koostatud "Archäologische Karte von Liv-, Est- und Kurland". Kaart koosnes kahest lehest — periood enne 8. sajandit ja pärast 8. sajandit.

2. oktoobri Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul esines aruandega X ülevenemaalisest arheoloogia kongressist ülemõpetaja Leon Goertz. Kongressile hinnangut andes ütles ta, et kongress täitis kõik lootused ja tõi suurt kasu. Erilise tänu pälvisid aga Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts, krahvinna Praskovja Uvarova kongressi juhatajana. Õpetatud Eesti Selts võlgnes suurima tänu Richard Hausmannile, kes koostas laitmatult arheoloogianäituse ja esindas kongressil säravalt kogu

Õpetatud Eesti Seltsi (SGEG 1896. 1897: 110). Pärast Riia kongressi kogumistöö kahjuks soikus. Tekkis probleeme esemete hoidmisega, sest ülikool tahtis ruume tagasi saada. Eesti Rahva Muuseumi asutamise (1909) järel anti 1912. aastal etnograafia kogud üle muuseumile.

30 aastat Leo Meyeri juhtimisel olid Õpetatud Eesti Seltsile igati edukad nii eelmise kui ka eriti järgmise perioodiga võrreldes. Kuigi toimus eemaldumine rahvast ja loobuti rahvavalgustustegevusest, osutus valitud suund õigeks. Õpetatud Eesti Selts oli oma tegevusega väärikuuluma Euroopa riikide ajalooseltside hulka. Juba 1872. aastal aastapäevakönes ütles Leo Meyer, et Õpetatud Eesti Seltsi tegevus on harmoonias Saksamaa ajalooseltside tegevusega, kui neil on geograafilised piirid, siis meil etnograafilised piirid (SGEG 1872. 1873: 4). Oma viimases aastapäevakönes 1899. aastal rõhutas Leo Meyer, et Tartu ülikooli juures asuv selts peab teenima teadust ja ta väljaanded peavad olema teaduslikud (SGEG 1899. 1900: 11). Suureks tunnustuseks Õpetatud Eesti Seltsile oli rahvahariduse ministri krahv Ivan Deljanovi külaskäik seltsi 4. detsembril 1893. aastal. Minister oli hästi korraldatud kogudest suures vaimustuses (SGEG 1893. 1894: 129). Kui tänapäeva uurijad ikka ja jälle 19. sajandi lõpukolmandiku Õpetatud Eesti Seltsi toimetisi ja aastaraamatuid kasutavad, on see suureks tunnustuseks neil aastakümneil seltsis tehtule.

Allikad ja kirjandus

EAA, f 2569: Õpetatud Eesti Selts.

EKLA = Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Degen, Jevgeni 1986. Tartu üliõpilase mälestused. — *Mälestusi Tartu ülikoolist* (17.–19. sajand). Tallinn.

Grafinna P. S. Uwarova. — *Postimees*, 1896, 3. august.

Hurt, Jakob 1894. Kiri ja palve teaduse sõpradele. — *Postimees*, 13. mai.

Jakobson, Carl Robert 1881. Seltsi kümne aastane piduköne. — *Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat*. Tartu.

Jakobson, Carl Robert 1959. Võitlemised Eesti vaimupöllum. — C. R. Jakobson. *Valitud teosed*. I. Tallinn.

- Kallas, Oskar 1894. Eesti muuseumi asjus. — *Postimees*, 5. juuli.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1959. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874. IV, Tallinn.
- Köpp, Johan 1991. *Mälestuste radadel*. II, Tallinn.
- Reiman, Villem 1910. E.K.S. liikmete nekroloogid. Prof. Dr. phil Leo Meyer. — *Eesti Kirjandus*.
- SGEG 1872 = *Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1873.
- SGEG 1877 = *Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1878.
- SGEG 1882 = *Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1883.
- SGEG 1885 = *Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1886.
- SGEG 1888 = *Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1889.
- SGEG 1894 = *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Dorpat, 1895.
- SGEG 1896 = *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Jurjew (Dorpat), 1897.
- SGEG 1899 = *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Jurjew (Dorpat), 1900.
- SGEG 1910 = *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Jurjew, 1911.
- Tasa, Rita 1962. Leo Meyer õppejõuna ja keeleteadlasena. — *TRÜ Toimetised* 125, Tartu.
- Weiss, Hellmuth 1886. *Die historische Gesellschaften*. — *Geschichte des deutsch-baltischen Geschichtsschreibung*. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln, Wien.
- Õpetatud Eesti Seltsi 25. juubel. 1863. — *Perno Postimees*, 6. veebr.
- Õpetatud Eesti Seltsi 50-aastane juubelipidu. 1888. — *Olevik*, 25. jaan.
- ÕES AR 1940 = *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* 1938. I, Tartu.

Ilmunud:

Sakslus ja eestlus Õpetatud Eesti Seltsis
20. sajandi algul. – Õpetatud Eesti Seltsi
Aastaraamat 2000-2001. Tartu, 2003.

Sakslus ja eestlus

Õpetatud Eesti Seltsis

20. sajandi algul

Kersti Taal

Kirjutades Õpetatud Eesti Seltsist 20. sajandi teisel kümnendil, on tavaliselt piirdutud sedastusega, et seltsi tegevus katkes. Tegelikult tõi see kümnend seltsile kaasa tormilisi sündmusi, emotsioone ja vihkamist ning ajakirjanduse erakordse huvi. Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse seiskumises ei olnud süüdi mitte ainult maailmasõja sündmused, vaid ka sakslastest seltsiliikmete tegevus.

Seltsi ajaloo saksakeelsetes ülevaadetes on 20. sajandi alguses toimunud peatunud õige lühidalt. Hellmuth Weiss kirjutab, et president Leo Meyeri (1869–1899) lahkumisega algas seltsi ajaloos periood, mil eemalduti seltsi esialgsetest eesmärkidest ja ülesannetest. Eestlased tegelesid eesti keele, kirjanduse, kultuuri ja rahvakunsti uurimisega Eesti Kirjanduse Seltsis ja Eesti Rahva Muuseumis ning Õpetatud Eesti Seltsis hakkasid domineerima baltisaksa ajaloolased, arheoloogid ja kodu-uurijad. Pärast Esimesest maailmasõjast tingitud pausi alustas selts 1920. aastal taas tegevust.¹ Õpetatud Eesti Seltsi 100. juubeli puhul ilmunud seltsi ajaloos kirjutatakse, et "käesoleva sajandi algul, eriti pärast 1905. aastat, võib märgata seltsi tegevuses teatud

¹ H. Weiss. Die historische Gesellschaften. — Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20.) Köln, Wien 1986. S. 130.

loidumist, mis arenes Maailmasõja eelaastail teravaks kriisiks".² Tera-
vast kriisist Maailmasõja eelaastail rääkis ka Harri Moora seltsi 100.
aastapäeva juubelikõnes: "Nähes oma arvu kahanemist ja kartes
sellepärast Seltsi juhtimise äralangemist endi kätest, kuna just samal
ajal eesti akadeemiline haritlaskond kiiresti oli kasvamas, ei võtnud
saksa enamus 1910 paiku enam Seltsi eesti soost liikmeid."³ Pikemalt
peatub neil sündmustel Otto Liiv. "Käesoleva sajandi algul algab Selt-
si tegevuses märgatav langusperiood, mis areneb aastail enne Maa-
ilmasõda tugeva sisekriisini eestlaste ja sakslaste vahel ning lõppedes
küll viimaste kui enamuse näiva võiduga, viis seltsi peagi veel raske-
masse olukorda. Seltsi saatus oli täielikult vaekausil ja ei puudunud
palju, et Selts oleks likvideerunud, kui tema tegevust Tartu Ülikooli
rektori poolt Maailmasõja algul poleks kunstlikult ajutiselt katkes-
tatud. See sisekriis, mis kestis mõned aastad enne Maailmasõda ja mis
tõusis Adalbert Volcki esimeheks valimisega 1912. aastal haripunktini
ja sundis veel neid väheseid eestlasi, kes Seltsis olid, tahtmatult
lahkuma või oma vähesusest tingitult äraootavasse olukorda jääma,
tõendab kujukalt, et Õpetatud Eesti Seltsil oli võimatu eksisteerida
ilma eestlastest kaasliikmete abita, ilma lähema ühenduseta rahvaga,
kellel oma tegevuse Seltsi põhikirja kohaselt pidi pühendama."⁴

Harri Moora rõhutab, et kriisile seltsi tegevuses aitasid kaasa mit-
med ajaloosündmused. Neist olulisemateks olid 19. sajandi lõpu
venestusreformid ja 1905. aasta revolutsioon.

Venestusreformidest pääses selts kergelt, sest vene keelele üle-
minekut õnnestus vältida. Küll sai selts 1896. aastal Liivimaa kuber-
neri kantseleist kirja, kus juhatakse tähelepanu asjaolule, et kuigi 1893.
aasta 14. jaanuaril on Derpt nimetatud Jurjeviks, millega kaasneb
kõigi asutuste nimemuutus, ning siseministri sama aasta 10. juuli
ettepaneku kohaselt peab Derpt kõigis keeltes olema Jurjev, seisab
Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1895 (Dorpat, 1896)
tiitellehel endiselt Dorpat. "See on seaduse rikkumine. Tõsiste eba-

² Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevusülevaade. Tartu 1938.
Lk 14.

³ Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. 1938. I. Tartu 1940. Lk 14–15.

⁴ O. Liiv. Sada aastat Õpetatud Eesti Seltsi. — Akadeemia. 1938. I. Lk 58.

meeldivuste vältimiseks palun korralduse täitmiseks võtta kasutusele vastavad meetmed.”⁵ 1897. aastal ilmunud 1896. aasta aastaraamatus seisab ilmuniskohana “Jurjev (Dorpat)”.

Küllap valmistas saksakeelne Õpetatud Eesti Selts muret nii mõnelegi võimutruule ametnikule. 1896. aastal ajalehes “Рижский Вестник” ilmunud artiklis, mida refereeris ka 2. märtsi “Sakala”, ennustati Õpetatud Eesti Seltsile lõppu. “Sakala” kirjutab, et kohe on loomisel uus Eesti Selts, mille “põhjuskirjad” on juba valmis ning kus rääkima ja protokollima hakatakse vene keeles. Seltsi eesmärgiks saab süstemaatiline kodumaa ja rahva tundma õppimine ja saadud teadmiste otstarbekas ärakasutamine. Seltsil saab olema kümme osakonda ning plaanis on asutada ka raamatukogu ja hakata välja andma raamatuid ja lendlehti.⁶ Tõenäoliselt peeti silmas Ado Grenzsteini juba 1894. aasta lõpus koostatud “Rahva Seltsi” põhikirja, mille esimeses paragrahvis oli öeldud, et “Seltsi eesmärgiks on maa ja rahva uurimine eesti keele levimise alal ning sel teel saadud teadmiste kasutamine elus”. Ette oli nähtud kümme sektsiooni, mis vajadusel võisid omakorda veel osakondadeks jaguneda. Sektsioonid olid geoloogia, hüdrograafia, meteoroloogia, taimeriik, loomariik, majanduslik geograafia ja majanduslik kultuur, arheoloogia ja eelajalooline aeg, antropoloogia, etnograafia ja etnoloogia, keel ning rahvakirjandus.⁷ Ado Grenzsteini plaan oli üks arvukatest uue seltsi asutamise katsetest pärast Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemist 1892. aastal. (Tegelikult üritati uut seltsi asutada juba enne Eesti Kirjameeste Seltsi ametlikku kinnipaneekut.)

1905. aasta revolutsiooni sündmused mõjusid baltisakslastele eriti hirmutavalt. Kui alates 1888. aastast oli Liivimaa rüütelkond iga kolme aasta tagant toimunud maapäeval kinnitanud seltsile 300-rublase aastatoetuse, siis 1905. aasta maapäev Õpetatud Eesti Seltsile enam raha ei andnud. Veel 1913. aasta 18. jaanuaril toimunud aastapäevakõnes, mis oli pühendatud Õpetatud Eesti Seltsi 75. aasta-

⁵ EAA. 2569-1-113. L 45-46.

⁶ “Рижский Вестник” astub õige mõjuvalt Õpetatud Eesti Seltsi vastu üles ja kuulutab sellele otsekohese surma ette. — Sakala. 1896. 20. märts.

⁷ Fr. Tuglas. Eesti Kirjameeste Selts. (Teosed. V) Tallinn 1958. Lk 375.

päevale, leidis seltsi esimees Adalbert Volck, et "eelmise aastakümne keskel toimunud katastroofilised sündmused purustasid vanad lootused ja ideaalid".⁸ Seltsi 1905. aasta tegevusaruandes rõhutati samuti, et "revolutsioon astus segavalt igasse eluvaldkonda ja iga inimese ellu".⁹

Eesti haritlaskonna huvi Õpetatud Eesti Seltsi vastu vähenes 20. sajandi algul tunduvalt. 20. sajandi algul astusid seltsi liikmeks ainult mõned eestlased: Mihkel Kampmann 1908 ja Kristjan Raud 1910. Eestlaste aktiivsuse vähenemisel Õpetatud Eesti Seltsis olid omad põhjused. 1907. aastal asutatud Eesti Kirjanduse Selts pakkus eesti keele ja kirjanduse uurimisel ning rahvahariduse edendamisel märksa suuremaid võimalusi, etnograafiline tegevus koondus Eesti Rahva Muuseumi. Sakslaste etteheited, et eesti keele ja kirjanduse teemadel võetakse sõna üha harvemini, olid kahjuks õiged. Kuna Õpetatud Eesti Selts oli akadeemiline selts, ei kuulunud siia arvukad eestlastest koolmeistrid, kes olid oluliseks jõuks Eesti Kirjanduse Seltsis — Abja kihelkonnakooli õpetaja Jaan Jung oli ÕESI liikmeskonnas erandiks.

Vähenes ka sakslaste aktiivsus. Aastaraamatud ilmusid küll reeglipäraselt, kuid toimetiste ilmumine aeglustus. Kui 1891–1900 ilmus kuus köidet toimetisi, siis aastatel 1901–1910 ainult kaks. Teised seltsid — Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*), Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Estländische Literärische Gesellschaft*), Pärnu Muinasuurimise Selts (*Pernausche Altertumsforschende Gesellschaft*) — sellist langusperioodi üle ei elanud, ka ei suletud neid maailmasõja ajal, hoolimata sellest, et tegemist oli samuti saksa seltsidega.

Plaan eestlasi seltsist välja tõrjuda oli sakslastel ilmselt pikemat aega päevakorral. Kui 20. sajandi algul oli seltsi astujate arv tunduvalt vähenenud — 1905. aastal 9, 1906. aastal 10, 1907. aastal 8, 1909. aastal 4, 1910. aastal 7 uut liiget — siis 1911. aastal täienes selts üht-

⁸ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1921. Dorpat 1921. S. 15.

⁹ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1905. XVII. Jurjew (Dorpat) 1906. S. 20.

äkki 53 uue liikmega, mis oli rekordiline. Neist 53-st, kelle hulgas polnud ühtegi eestlast, 45 astus seltsi 7. detsembri koosolekul. Enamik uusi liikmeid ei tundnud seltsis tehtava vastu tõenäoliselt huvi – 1919. aastal oli neist seltsi jäänud vaid viis: arhitekt Arved Eichhorn, oldermann Johannes Fischer, meditsiinidoktor Ferdinand Francken ning vahepeal Saksamaale asunud Alfred von zur Mühlen ja Adalbert Volck.

Sellest, et seltsis on midagi teoksil, kirjutas 1912. aasta 20. veebruari "Postimees" artiklis "Sakslaste tormijooks Õpetatud Seltsi pääle". Ka eestlaste kõrva olid kostunud need "uskumata asjad", millest viimaste kuude jooksul saksa ringkondades kõneldi. "Uskumata asjaks" peeti sakslaste kavatsust Õpetatud Eesti Seltsi põhikiri nii ümber teha, et sinna sõna "Eesti" enam ei jääks. Mainides, et Õpetatud Eesti Seltsil on raamatukogu ja käsikirjade kogu, arheoloogiakogu ja vanade rahade kogu kõrval ka 8000 rubla kapitali, arvas ajaleht, et ilmselt armastavad mustakuumehed mitte ainult vanu roostetanud rahasid, vaid veel enam uusi Vene rahasid. Olevat peetud koosolekuid, kuhu kutsutud ainult pühendatuid.

Üheks selliseks oli arvatavasti 17. veebruari õhtul Suurgildi ruumes toimunu, mille päevakorras oli ruumide üürimine raamatukogu ja muuseumi jaoks.¹⁰ Selliseid mitteametlikke koosolekuid ainult teatud seltsiliikmete osavõtul polnud varem toimunud. Sakslaste salasepitsused sundisid ka eestlasi edaspidise tegevuse üle mõtisklema, kuid "Postimehes" nenditakse eestlasliku rahulikkusega: "Mis meil saksa sõjakäigu puhul teha tuleks ja mis meie teha mõtleme, sellest me ette ei kõnele. Niipalju olgu aga ette ära öeldud, et see hale naljakas oleks, kui meie inimesed saksa jultumuse pääle argliku vaikimisega tahaksid vastata. Meie inimestel tuleb kultuuralikkuse ja seaduslikkuse piirides näidata, et meil saksa kildkonna jämedaid tegusid õige mõõdu alla osatakse seada."¹¹

¹⁰ EAA. 2569-1-125. L 19–20.

¹¹ Sakslaste tormijooks Õpetatud Eesti Seltsi pääle. — Postimees. 1912. 20. veebruar.

Põhikirja järgi toimusid ÕESI kuukoosolekud iga kuu esimesel kolmapäeval, kuid 1912. aasta veebruaris lükkus üritus esimees Wolfgang Schlüteri haiguse tõttu edasi ning toimus alles reedel, 24. veebruaril: lisaks ebaharilikule nädalapäevale ja ajale kuu lõpus ka ebatavalisel kellaajal — kell 9 õhtul — ning ebatavalises kohas — Suurgildi saalis. Seltsi liikmetele saadetud esimehe allkirjaga kutses (tavaliselt piirduti koosoleku teate avaldamisega ajalehes) teatati, et päevakorras on seltsi tööprogrammi muutmine ning seltsi liikmete rohkearvuline osavõtt on tungivalt vajalik.¹² Koosolek, millest kujunes tõenäoliselt pikim ja skandaalseim seltsi ajaloos, lõppes alles kell veerand kaks öösel. Kõige värvikamalt kirjeldas koosolekut "Meie aastasada": "Noored, natuke poisikese võitu üliõpilased vahivad raasuke kohmetult ninameeste järele ümber, sest sõjahüüd on neid natuke ootamata seltsikorteri õlleaurust teadusväljale kutsunud ja esimest korda võib küll vaikne õpetatud meeste selts neid oma koosolekul näha, vist suuremat jagu neist ka viimast korda. Vanad, natuke raskesti kuuljad proudad istuvad esimeses reas ja lasevad omale veel kord asju kõrva sisse karjuda, et need mitte kogemata sassi ei läheks. Nad tulnud, et oma poegade resp. venna ja muude poegade kangelastegusid pealt vaadata ja neid julgustada, või ehk neid hädakorral, kui nad taganema peaksivad, kas oma juustega üksteise külge köita, nagu ühest vanast sõjakast rahvast räägitakse. Ja noortel on vist niisamasugune ülendav tundmus nagu Prantsuse soldatitel Egiptuses, kui Napoleon enne lahingut ütles, "Mõtelge, et aastatuhanded püramiidide otsast teie peale vaatavad" — siin muidugi aastasajad esimese rea toolide otsast."¹³ Osavõtjate täpset arvu pole kahjuks võimalik kindlaks teha, sest sissekirjutusraamatut tollal ei olnud. Aastaraamatus antakse koosolekul osalejate arvuks umbes 70 seltsi liiget. Õpetatud Eesti Seltsis oli 1911. aastal 243 liiget: 13 auliiget, 47 korrespondentliiget ja 183 korralist liiget, kellest 110 elas Tartus.¹⁴ Kas kohalolijad olid kõik Õpetatud Eesti Seltsi liikmed või

¹² EAA. 2569-1-125. L 18.

¹³ Ajalooline päev. — Meie Aastasada. 1912. 29. veebruar.

¹⁴ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschat 1911. Jurjew 1912. S. 133–140.

oli ridade täienduseks toodud kohale ka mitteliikmeid, ei ole teada. Eriti kahtlane tundub lugu olevat esireas istunud daamidega, sest Õpetatud Eesti Seltsi ridadesse kuulus tollal ainult seitse naist.¹⁵ Naiste rohkusele pöörab oma mälestustes tähelepanu ka Johan Kõpp. "Uute nägude hulgas oli silmapaistval hulgal naisperet, enamikus vanema põlve esindajad, "teaduslikud daamid", nagu Oskar Kallas oma sõnavõtus neid viisakalt tituleeris".¹⁶ Täpselt pole teada ka koosolekul osalenud eestlaste arvu. Johan Kõpu mälestuste järgi võis neid olla kuus. Kindlalt on teada Jaan Tõnissoni, Oskar Kallase, Henrik Koppeli, Johan Kõpu ja Karl Menningu kohalolek. Kuuendaks osalejaks võis olla Tartu Ülikooli eesti keele lektor Jaan Jõgever, kes ei leia küll üheski ajaleheartiklis mainimist, kuid kes esitas pärast koosolekut koos Tõnissoni, Kallase ja Koppeliga Tartu Ülikooli nõukogule palvekirja. Eestlaste koguarv Õpetatud Eesti Seltsis ulatus tollal üle 20 — seega vaid kümnendikuni liikmete üldarvust. Pikast koosolekust on aastaraamatusse jõudnud enam kui leheküljepikkune ülevaade.¹⁷ Koosolekut juhatas Wolfgang Schlüter, kes pärast avasõnu luges ette kolme mehe — Titus Christiani¹⁸, Richard Otto¹⁹ ja Reinhard Otto(wi)²⁰ — ettepaneku 1) loobuda Seltsi edasises teadustöös eesti rahva mineviku ja oleviku uurimisest ning pöörata peatähelepanu maa ajaloo uurimisele; 2) üürida vähemalt kolmeks aastaks viis tuba krahvinna Ungern-Sternbergi majas Jaani tn 24 iga-

¹⁵ Elisabeth von Blankenhagen, Hedvig von Behaghel, Justine von Seidlitz, Martha von Tobien, ÕESI raamatukoguhoidja Alexandrine Wulffius, proua von Helmersen ja auliikmena krahvinna Praskovja Uwarova Moskvast. Samas.

¹⁶ J. Kõpp. Mälestuste radadel. 3. Tallinn 1991. Lk 202.

¹⁷ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat 1921. S. 9–10.

¹⁸ Titus Christiani (18.09.1853–03.12.1919) ajaloolane ja arhivaar. Astus ÕESI 1886. aastal. Töötas ajalooõpetajana ja aastast 1908 Tartu linnaarhivaarina.

¹⁹ Richard Otto (22.04.1851–15.01.1931) dr. med. 1881. Astus ÕESI 1896. aastal. 1885. aastast töötas arstina Tartus. Suri Hildesheimis.

²⁰ Reinhard Otto(w) (21.05.1882–05.01.1935) jurist, eelmise poeg. Astus ÕESI 1904. aastal.

aastase üüriga 400 rubla; 3) teatada Tartu Ülikooli nõukogule, et selts kolib erakorterisse, ja esitada nõukogule järelepärimine, kas ta on nõus jätma ülikoolile kuuluva Keskmuseumi endistel tingimustel Õpetatud Eesti Seltsile; 4) taotleda 200 rubla seltsi konservaatorile seltsi varast ülikooli vara eraldamise eest (milleks konservaator võib kasutada seltsi liikmete vabatahtlikku abi), et vajaduse korral oleks võimalik ülikoolile kuuluv osa üle anda; 5) lubada kolimiskuludeks 75 rubla krediiti.²¹

Koosoleku kulgu on eesti ja saksa lehed kajastanud erinevalt. Kuna aastate 1903–1919 protokolliraamat on I maailmasõja ajal kaduma läinud (viidi Saksamaale), on ainsaks ametlikuks protokolliks 1914. aastal ülikooli nõukogule vene keeles esitatu²², mis ei kajasta kindlasti kõiki, eriti just teravamas toonis toimunud sõnavõtte. Koostades seda kaks aastat hiljem esitatud protokoll, mida rektor korduvalt nõudis, mõeldi tõenäoliselt hoolikalt, mida kirja panna ja mida mitte. Osaliselt erinevad ka "Postimehe" ja "Nordlivländische Zeitung" artiklid, mis tuginesid koosolekul osalenute mälule ja märkmetele.²³

Aastaraamatu andmetel võeti ettepanek vastu 52 poolthäälega, kusjuures vastu hääletas kuus eestlast ja seitse sakslast (seda kinnitavad ka ajalehed). Protokollist selgub, et hääletamisi oli kaks: kõigepealt hääletati, kes on ettepaneku esimese punkti poolt, ja selle hääletuse tulemused olid 52 poolt ja 13 vastu. Otsuse poolt hääletas 41 ja vastu oli 7 seltsi liiget.²⁴ Vastuvõetud otsuse poolt hääletanute väiksem arv võis olla tingitud sellest, et osa loobus hääletamisest või ei olnud koosoleku lõpuks kõiki enam kohal. Vastuvõetud otsus oli kolmepunktiline. 1) üürida 400 rubla eest aastas vähemalt kolmeks aastaks viietoaline korter krahvinna Ungern-Sternbergi majas Jaani 24 ja volitada lepingut sõlmima kas seltsi esimees või asetäitja; 2) teatada

²¹ EAA. 2569-1-126. L 58.

²² EAA. 2569-1-126. L 58–63.

²³ Kuidas saksa rahvuslikud liialdajad Õpetatud Eesti Seltsi asusid ära võtma. — Postimees. 1912. 29. veebruar, 2., 5. märts; Die Gelehrte Estnische Gesellschaft. — Nordlivländische Zeitung. 1912. 25., 27. Februar.

²⁴ EAA. 2569-1-126. L 58–63.

Ülikooli nõukogule, et selts kolib omaette korterisse ja pöörduda nõukogu poole palvega lubada tekkinud olukorras jätta seltsi valdusse ülikoolile kuuluva Keskmuseumi endistel tingimustel; 3) teha ettepanek seltsi konservaatori tasustamiseks 200 rublaga, et ta teeks kindlaks ülikoolile kuuluvad esemed, et oleks neid võimalik igal ajal ülikoolile vajaduse korral tagastada, tohtides selles töös kasutada seltsi liikmete vabatahtlikku abi.²⁵ Uute ruumide üürimist krahvinna Ungern-Sternbergi majas oli kerge põhjendada seltsis valitseva suure ruumipuudusega. Õpetatud Eesti Selts asus Suurturu nurgal asuvas ülikooli hoones, kuid järjest kasvavate kogude tõttu oli osa raamatuid paigutatud juba kütmata pööningule ja sageli ei olnud võimalik vajalikku trükist leida.

Otsuse vastuvõtmisele eelnes tormiline koosolek, millist mitmete ajalehtede arvates polnud seltsi senine, enam kui 70-aastane ajalugu näinud. Titus Christiani süüdistas eestlasi selles, et nendelt pole ilmunud ühtegi uurimust saksluse minevikust ja olevikust, et sakslased on pikka aega eesti keele ja kirjanduse uurimise alal tööd teinud ja oodanud, millal ka eestlased tööle hakkavad, kuid seda pole juhtunud. Nüüd on nad rajanud oma kirjanduse seltsi ja rahvamuuseumi ja töötavad seal suure huviga. Kõik see näitavat nende tahtmatust töötada koos sakslastega. Seetõttu on loomulik, kui eestlased võtavad oma osa seltsi varadest ja töötavad edasi oma rahvuslikes seltsides ning sakslased pühenduvad maa ajaloo uurimisele. Christiani pidas ainsateks tõsisteks töömeesteks seltsi ajaloos Leo Meyerit, Richard Hausmanni ja Wolfgang Schlüterit. Advokaat Heinrich von Broecker lisis, et talle tuntud dokumendi järgi ei olnud Fr. R. Faehlmann seltsi asutajate hulgas. Eestlastele antavate rahvateaduslike esemete väärtuseks arvas Christiani 500 rubla, sakslaste osaks 20 000. Igasuguse kokkuleppe eestlastega välistas ka vandeadvokaat Adalbert Volck. Eestlaste peamiseks kõnemeheks oli Jaan Tõnisson, keda tunnustasid eestlaste juhina ka kohalolevad sakslased. Tõnisson selgitas, et teadus ei tunne rahvuslikke huvisid ja et senini on tööd tehtud vastavalt sellele, kuidas töötajate anded ja huvid on seda võimaldanud.

²⁵ EAA. 2569-1-126. L 43.

Samuti oli Tõnisson vastu Õpetatud Eesti Seltsi ja ülikooli sideme katkestamisele. Reinhard Ottow väitis, et pärast seda, kui "Postimees" on avaldanud vaenuliku artikli (tõenäoliselt 20. veebruaril ilmunud "Sakslaste tormijooks Õpetatud Eesti Seltsi pääle"), ei ole rahumeelne kokkulepe, eriti kui arvestada Jaan Tõnissoni positsiooni Eesti ühiskonnas, võimalik. Ottow tegi teatavaks, et kui eestlased seltsist heaga ei lahku ja kavatsevad koguni võitlusse astuda, ei jää sakslastel muud üle, kui asetada eestlased väljasurevasse koosseisu, millega järgmisel koosolekul ka algust tehti.

Toimunuga ei olnud rahul sugugi kõik sakslased. Eriarvamusel olid ülemõpetaja Georg Rathlef²⁶ ja ülemõpetaja Eduard Haller²⁷, kes koosoleku lõpus astus tagasi laekahoidja kohalt. 3. märtsil Õpetatud Eesti Seltsile saadetud kirjas teatas oma tagasiastumisest ka esimees Schlüter, kes pärast 24. veebruari koosolekut ei pidanud enam võimalikuks jääda esimehe ametisse.²⁸ 7. märtsi avaldusega teatas raamatukoguhoidja kohalt lahkumisest Alexandrine Wulffius, tuues põhjuseks kehu tervise. Hiljem selgitas ta aga "Nordlivländische Zeitungis", et tegelik põhjus oli 24. veebruari koosolekul toimunu.²⁹

Sakslased saavutasid koosolekul küll näilise võidu, kuid oma esialgseid kavatsusi neil ellu viia ei õnnestunud, sest eestlased polnud nõus seltsist rahumeelselt lahkuma. Sakslased teadsid, et põhikirja muutmine ei sõltu ainult neist, sest põhikirja kinnitajaks on rahva-hariduse minister. Nüüd valiti teistsugune taktika, mis nägi ette eestlaste väljatõrjumise seltsist ja edaspidi ainult maa ajaloo uurimise. Vaevalt et saksa äärmuslased oskasid ette näha ajakirjanduse erakordset huvi koosoleku vastu. Tavaliselt ilmusid ülevaated seltsi koosolekust Tartu saksakeelses ajalehes ja sageli ka "Postimehes",

²⁶ Georg Rathlef (15.02.1846–15.07.1914) ajalooõpetaja Tartus. Astus ÕESi 1882. aastal.

²⁷ Eduard Haller (09.12.1863–31.05.1936) filoloog, vanade keelte ülemõpetaja Tartus. Astus ÕESi 1894. aastal.

²⁸ EAA. 2569-1-125. L 48.

²⁹ A. Wulffius. Sehr geehrter Herr Redakteur. — Nordlivländische Zeitung. 1912. 9. März. Alexandrine Wulffius (09.01.1867–21.11.1912) astus ÕESi 1910. aastal.

nüüd aga kirjutasid koosolekust ajalehed Tartus, Viljandis, Tallinnas, Riias ja Peterburis nii eesti, saksa, vene kui ka läti keeles.³⁰ Kahjuks pole kõik tolleaegsed ajalehed enam kättesaadavad, kuid olemasolevaist nähtub, et eestikeelsed ajalehed tuginesid "Postimehes" ilmunule, saksakeelsed aga "Nordlivländische Zeitungile". Eestikeelsetes ajalehtedes ilmunud artiklite pealkirjadeks olid: "Saksa rahvuslaste sõjakäik Õpetatud Eesti Seltsi äravõtmiseks", "Kuidas saksa rahvuslised liialdajad pääle hakkavad tungima", "Kuidas saksa rahvuslised liialdajad Õpetatud Eesti Seltsi asusid ära võtma", "Ajalooline päev", "Püüe Õpetatud Eesti Seltsi päris saksa seltsiks muuta."

2. märtsil 1912. sõlmiti ÕESI ja krahvinna Ungern-Sternbergi vahel leping, millega selts üüris 1912. aasta 1. märtsist kuni 1915. aasta 1. märtsini krahvinna Ungern-Sternbergi majas Tartus Jaani 24 viis tuba koos köögi ja ühe keldriruumiga 400-rublase aastaüüri eest. Järgmine kuukoosolek toimus vähem kui kahe nädala pärast 7. märtsil. Üheks päevakorrapunktiks oli uute liikmete vastuvõtt ja siin viisid sakslased täide eelmisel koosolekul väljaõeldud ähvarduse eestlaste asetamisest väljasurevasse koosseisu. Reinhard Ottow esitas 29 kandidaati; Oskar Kallas kolm: filosoofiamagister Villem Grünthali, ajakirjanik Anton Jürgensteini ja teoloogiakandidaat Peeter Põllu; Karl Eduard Sööt samuti kolm: üliõpilased Leonhard Neumanni, Bernhård Linde ja Julius Margi. Grünthal, Linde ja Mark said 8 poolt- ja 34 vastuhäält, Jürgenstein, Neumann ja Pöld 6 poolt- ja 36 vastuhäält. 29 sakslast valiti seltsi liikmeks valdavalt 42–45 häälega.³¹

³⁰ EAA. 2569-1-125. L 36.

³¹ Valituks osutusid Rolf von Anrep-Lauenhof, Max von Anrep zu Homeln, *stud. med.* Walter Assmuth, Ernst von Brasch-Aya, *stud. jur.* Hermann von Brevern, Hermann von Engelhardt, Woldemar Baron Huene, *stud. jur.* Bengt Graf Igelström, Arthur von Kymmel-Megel, Edward von Lilienfeldt-Perrist, Reinhold von Liphart-Ratshof, Ferdinand von Liphart-Tormahof, Erich Baron von Maydell-Kidijerw, Erich von Minding-Rasin, *stud.* Leo von zur Mühlen, Erich von Oettingen-Jensel, Gustav Post-Mütta, Kurt von Rathlef-Kokkora, Alfred von Roth-Rösthof, Woldemar von Roth-Tilsit, Edgar von Rücker-Unnippicht, *stud. jur.* Ewald von Samson, Walter von Samson-Kassinorm, Karl

Ülemõpetaja Georg Rathlef kutsus küll üles hoiduma rahvuslikest liialdustest ja hääletama ka eestlastest kandidaatide poolt, kuid teda ei kuulatud.

Et senine esimees, laekahoidja ja raamatukoguhoidja olid tagasi astunud, toimusid ka esimehe ja juhatuse liikmete valimised. Õpetatud Eesti Seltsi uueks esimeheks valiti vandeadvokaat Adalbert Volck, sekretäriks Reinhard Ottow, laekahoidjaks Alfred von zur Mühlen ja raamatukoguhoidjaks meditsiinidoktor Richard Otto. Eelmise aasta detsembris ÕESI liikmeks astunud esimees Volck (1868–1948) oli Tartu Ülikooli usuteaduskonna professori Wilhelm Volcki poeg. Eesti ajalehed nimetasid teda "kaitseväe juhatajaks", "saksa rahvuslikeks märatsejaks", "skandaali vaimseks munejaks". 1915 oli ta saksa kodanikuna sunnitud Eestist lahkuma. Hiljem ilmus talt kaks mälestusteraamatut: *Völkisches Erleben und Wollen* (Lübeck, 1924) ja *Verklingende Zeiten. Bilder aus altbaltischem Leben und Kampf* (Leipzig, 1930). 1933. aastal avaldas "Vaba Maa" järjejutuna "Üks balti tõupoliitik. Tartu vannutatud advokaat Adalbert Volcki mälestusi" neist raamatutest ülevaate.³² Kokkuvõtvalt nenditi, et Volck on etendanud kodumaa ajaloos palju suuremat osa, kui üldiselt teada. Ta oli üks juhtivatest tegelastest saksa okupatsiooni ajal ja aitas organiseerida *Landeswehr*'i. Mälestused annavad tunnistust advokaat Volcki vaenulikkusest eestlaste ja lätlaste vastu, kellel tema arvates puudus hingeline suhe tsivilisatsiooni. Kui 1919. aasta avaldati ajalehes nimekiri nendest asutustest ja organisatsioonidest, kes Saksa vägesid Eestisse kutsusid, olid nende hulgas ka Õpetatud Eesti Selts, Bürgermusse, Tartu Suurgild, Õpetatud Eesti Seltsi liige Viktor Wittrock jt.³³ Seltsi nimel kutsujaks võis olla Adalbert Volck.

Baron Sass, *stud.* Otto von Schulmann, *stud.* Ernst Graf Stackelberg, Oskar von Stryk-Fölk, *cand. theol.* Arthur Baron Ungern-Sternberg, *stud.* Fred Baron Üxküll. EAA. 2569-1-125. L 52–54.

³² Üks balti tõupoliitik. Tartu wann. adw. Adalbert Volcki mälestusi. — Vaba Maa. 1933. 20.–24., 26.–30. september.

³³ Kes kutsusid Saksa vägesid meie maale? Kes müüsid Eestit Preisi junkrutele? — Sotsiaaldemokraat. 1919. 3. aprill.

7. märtsi koosoleku suhtes ei olnud ajakirjanduse huvi väiksem kui eelmise koosoleku vastu. 9. märtsi "Postimehes" imestati, et Õpetatud Eesti Selts on nüüd nii teaduslikule alusele jõudnud, et soomeeesti keeleteaduse magister Villem Grünthal jääb ukse taha. Tartus ilmuv venekeelne "Окраина" küsis: "Kuid võib olla suutsid sakslased paremaid teaduslikke jõude vastu panna? Kuid tuleb vastata, et kõik uuesti seltsi võetud liikmed, nagu kohalikust saksa lehest näha, kuuluvad mõisnike ja noorte saksa korporantide hulka, kes on välja kistud korporantide lõbusast elust ja toodud teaduse nimel poliitilisse ellu."³⁴ Toimunu suhtes asus hukkamõistvale seisukohale "Rigaer Tageblatt" toimetaja Ernst Seraphim, kes leidis, et see, mis juhtus, on ülekohus teaduse vastu ja saksa rahvuslike huvide kahjustamine. Kui rahvuslik vihavaen kantakse juba isegi teadusse ja käristatakse katki viimased sidemed eestlaste ja lätlastega, siis eraldavad sakslased endid tervest "kodumaa" elust ise "kolonistide" positsioonile. Ka "Tallinna Teataja" leiab, et "Tallinnas on eestlaste ja sakslaste vahel mitmed palavad lahingud löödud, kuid teadus ja kunst on seni vaenule puutumata varanduseks loetud."³⁵ Erandiks oli mõisnike ihuleheks nimetatud "Rigasche Zeitung". See ajaleht kahetses, et Ernst Seraphim on liiga vara kogu loo avalikkuse ette toonud. Kui "Postimees" kirjutas, et "Võib õige põnevusega oodata, kuidas "teadus" uute meeste käes edeneb"³⁶, siis teaduse jaoks polnud uutel meestel ei tahtmist, aega ega võimeid.

Esimees sai valitud ja töö seltsis oleks võinud jätkuda, kuid järgmist kuukoosolekut tuli oodata terve aasta. Aastakoosolekuga 18. jaanuaril 1913 tähistati Õpetatud Eesti Seltsi 75. aastapäeva. Pidukõne alguses oli Adalbert Volck sunnitud ütleva: "Profaanina on mul raske selles teadusest läbiimbunud ruumis mulle antud üleannet täita". Seltsi ajaloost rääkides mainis ta, et Faehlmann, kes end sakslaseks pidas, ja Kreutzwald, kes oma saksa haridusele uhke oli, ei oleks suutnud ilma seltsita oma püüdlusi ellu viia. Aasta-

³⁴ В Ученомъ Эстонскомъ Обществѣ — Окраина. 1912. 12. марта.

³⁵ Kokkupõrkamine Õpetatud Eesti Seltsis. — Tallinna Teataja. 1912. 10. märts.

³⁶ Saksa sõjakäik Õpetatud Eesti Seltsis. — Postimees. 1912. 9. märts.

taguseid sündmusi õigustades ütles ta, et põhikirjas on ka eestlaste poolt asustatud maa tundmaõppimine, kuid varem oli see ülesanne tagaplaanile jäänud. Ometigi oli ta sunnitud teatama, et "on tehtud vigu ja ma ei nimeta kõike seda heaks, mis ja kuidas on toimunud". Seltsi liikmetelt palus ta abi, et seltsi töö rahulikkude teadust hindavasse vooluvette viia. Ja vähemalt pidukõnes kinnitas ta: "Ma ei arva, et me peaksime võtma seltsi vastu ainult sakslasi, teadusselts ei saa end rahvuslikult isoleerida."³⁷ Pidulik sündmus ei pälvinud erilist tähelepanu. Eestikeelsetest ajalehtedest kirjutas sündmusest ainult "Olevik". Kui uskuda arhiividokumente, siis saabus ainult neli õnnitlustelegrammi: endiselt esimehelt Wolfgang Schlüterilt Capri saarelt, seltsi liikmelt Friedrich Keusslerilt, Venemaa Teaduste Akadeemialt ja akadeemik Carl Salemanilt Peterburis.³⁸

Vahepealne koosolekuteta aasta oli andnud tööd Tartu ülikooli nõukogule, kelle kaudu käis Õpetatud Eesti Seltsi esimehe ametissekinnitamine. Ülikooli nõukogu tegi vastava ettepaneku Riia õppe-ringkonna kuraatorile, kes taotluse alusel alati ka uue esimehe kinnitas. 7. märtsil 1912 valitud Adalbert Volcki kandidatuur aga niipea kinnitust ei saanud — professorid ülikooli nõukogus ei olnud Õpetatud Eesti Seltsis toimunuga rahul. Nii tuli nüüd seltsile kasuks kuulumine ülikooli juurde, mille ÕESI asutajaliikmed olid 1839. aastal pidanud seltsi põhikirja sundkorras sisse kirjutama.

Seltsiga seotud punkte, mida nõukogu pidi arutama, oli 1912. aastal mitmeid. 6. märtsil jõudis ülikooli nõukokku Õpetatud Eesti Seltsi taotlus 3. märtsist, milles paluti luba viia Keskmuseumi varad krahvinna Ungern-Sternbergi majja.³⁹ 8. märtsil oli alla kirjutatud Jaan Jõgeveri, Oskar Kallase, Henrik Koppeli ja Jaan Tõnissoni palvekirj, milles ÕESI põhikirjalise eesmärgi meeldetuletusele järgnes ülevaade seltsis veerandsajandi jooksul tehtust. Märgiti, et seltsi liikmete puhul pole kunagi olnud olulised ei eriala, ametinimetus, rahvus ega poliitilised veendumused, viimastel päevadel on aga

³⁷ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat, 1921. S. 13–19.

³⁸ EAA. 2569-1-127. L 23–26.

³⁹ EAA. 402-4-1462. L 61–62.

ilmnenud püüe purustada Õpetatud Eesti Selts kui teadusasutus. Sakslasi huvitavad ainult varad: etnograafia-, ajaloo- ja arheoloogiakogud, rikkalik raamatukogu; ka tahavad nad katkestada sidet ülikooliga. Viimasel koosolekul võeti vastu 29 sakslast, kuid kuus eestlast kukutati läbi. Tehtud otsused on vastuolus seltsi põhikirjaga. Teaduse huvides ja Õpetatud Eesti Seltsi vanade traditsioonide veendunud pooldajatena ning seltsi liikmetena palusid Jõgever, Kallas, Koppel ja Tõnisson ülikooli nõukogul mitte tunnustada 24. veebruari koosolekul kunstlikult loodud enamuse poolt vastuvõetud otsust muuta seltsi eesmärgid ja katkestada side ülikooliga.⁴⁰ 8. märtsi kuupäeva kannab ka Õpetatud Eesti Seltsi teade Wolfgang Schlüteri tagasiastumisest, põhjuseks haiguse tõttu välismaale sõitmine ja vastuolud seltsi liikmete enamusega, ühes palvega taotleda Riia Õppe-ringkonna kuraatorilt eelmisel päeval valitud uue esimehe Volcki ametissekinnitamist.⁴¹

Esimest korda arutas Tartu ülikooli nõukogu kolme esitatud dokumenti 9. märtsi istungil, kuid lükkas otsustamise edasi.⁴² 10. märtsil lisandus Wolfgang Schlüteri avaldus, milles ta kordas seltsi teadet 8. märtsist.⁴³

Neli dokumenti olid ülikooli nõukogus korduvalt arutlusel, kuid otsustamine lükkus edasi. 1912. aasta 2. novembri istungil jõuti esimese otsuseni — keelduti andmast luba kolida seltsi varasid Ungern-Sternbergi majja. Samas nõuti 24. veebruari koosoleku protokollil ja otsuse täpset teksti.⁴⁴ Seltsi sekretär Richard Otto vastas 10. novembril, et koosoleku protokollil ei ole, sest protokollil peab kinnitama koosolek, kuid koosolekut ei saa kokku kutsuda, sest seltsi esimees on ametisse kinnitamata.⁴⁵ 16. novembril otsustas ülikooli nõukogu 21 poolt, 11 vastu- ja 4 erapooletu häälega esitada Adalbert Volck Riia

⁴⁰ EAA. 402-4-1462. L 65-66; TÜR KHO 55-1-235. L 1-5.

⁴¹ EAA. 402-4-1462. L 66-67.

⁴² Samas. L 61-67.

⁴³ Samas. L 79.

⁴⁴ Samas. L 249-251.

⁴⁵ EAA. 2569-1-126. L 42.

Õpperingkonna kuraatorile ÕESI esimehe kohale kinnitamiseks.⁴⁶ Riia Õpperingkonna kuraator kinnitas Volcki ametisse 27. novembril 1912. aastal.⁴⁷ Nüüd poleks enam miski pidanud takistama koosoleku kokkukutsumist, et 24. veebruari koosoleku protokoll vastu võtta, kuid hoolimata rektori korduvatest meeldetuletustest ei esitatud protokoll ka 1913. aastal. Seltsi juhatus kinnitas ülikooli nõukogule, et ta ei saa seltsi siseelu puudutavaid protokolle esitada ilma koosoleku loata, viimane kutsuti aga kutsuti kokku alles 18. jaanuaril 1914.

Aastaraamat 1912–1920 sellest koosolekust vaikib: 1913. aasta 18. jaanuari koosolekule järgneb 1919. aasta 23. augusti koosolek. "Nordlivländische Zeitung" andis toiminust järgmise ülevaate.⁴⁸ Koosolek toimus "Ressource'i saalis (seltsi oma ruumides oli remont) ja kohalolijaid oli umbes 20. Õpetatud Eesti Seltsi 76. aastapäeva kõne pidas dr. med. Richard Otto. Ettekanne kujutas endast kultuuriloolist kommentaari Tartu kodaniku Joh. Fr. Rohlenderi mälestusteraamatule. Seejärel loeti ette ja võeti vastu 1912. aasta 24. veebruari koosoleku venekeelne protokoll, mille oli allkirjastanud eelmine esimees Schlüter. Protokoll koht oli vastuväiteid ülemõpetaja Rathlefil, kes oli eriarvamusel olnud ka tollasel tormilisel koosolekul. Kahjuks ei selgu ajaleheartiklist, millega Rathlef nõus polnud. Samas avaldati lootust, et Õpetatud Eesti Seltsi tegevus jätkub reeglipärase kuukoosolekutega — see soov ei saanud täituda peatselt alanud maailmasõja tõttu.

Saanud kauaoodatud koosolekuprotokoll, soovis ülikooli nõukogu ka koosolekul osalenute nimekirja.⁴⁹ Seltsist vastati, et seda kahjuks ei ole.⁵⁰ 1914. aasta 10. mai istungil otsustas Ülikooli Nõukogu määrata õigusteaduskonna professori Boris Nikolski tutvuma olukorraga Õpetatud Eesti Seltsis. Ühtlasi juhiti tähelepanu, et seltsi

⁴⁶ EAA. 402-4-1462. L 267.

⁴⁷ TÜR KHO 29-2. L 3.

⁴⁸ H. Die Gelehrte Estnische Gesellschaft. — Nordlivländische Zeitung 1914. 20. Januar.

⁴⁹ EAA. 402-4-1486. L 28–31.

⁵⁰ EAA. 2569-1-126. L 66.

esimehe volitused on lõppenud.⁵¹ Sama korraldi järgmistel nõukogu istungitel. Professor Nikolski ülesandeks jäi esitada nõukogule ettekanne olukorrast ja ülikooli huvidest seltsis. 19. septembri istungil täpsustati Boris Nikolski ülesannet. Ta pidi koostama ettekande ja avaldama selle Tartu Ülikooli toimetistes.⁵² Toimetistes aga ettekanne ei ilmunud. Ka ei pöördunud nõukogu enam selle küsimuse juurde tagasi.

1915. aastal jõudis Õpetatud Eesti Selts taas ajaleheveergudele. Tartu ülikooli nõukogu nõudis seltsile uue esimehe valimist, sest Adalbert Volck oli maalt välja saadetud.⁵³ 1915. aasta 6. detsembril toimunud valimiskoosolekust saab ülevaate "Postimehes" ilmunu põhjal.⁵⁴ Koosolekut juhatas juhatusel liige Reinhard Ottow, kes teatas, et kandidaadiks on Alfred von Roth. Jaan Tõnisson soovitas professor Leonhard Masingut, kes ei olnud aga seltsi liige. Arnold Hasselblatt esitas kandidaadiks kooliõpetaja Eduard Halleri. Kuna Alfred von Roth oli Õpetatud Eesti Seltsi astunud alles 1912. aasta 7. märtsi koosolekul, tahtis Oskar Kallas teada, kes see Roth on. Saanud vastuseks, et Restu mõisa omanik ja mõisnike maakonnasaadik, möönis Kallas, et Roth võib olla hea põllumees, kuid soovis kuulda ka tema teadusalastest saavutustest. Koosoleku juhataja Reinhard Ottow aga ei lubanud kandidaadi isiku üle läbi rääkida. Hääletamisel sai Alfred von Roth 18 häält Eduard Halleri 6 vastu. 7. detsembri "Postimees" konstanteeris, et "Nähtavasti tahab kadunud Saksa Eesti kildkond oma agendi Otto-Ottowiga, keda meil iseäranis viimaste linnavalimiste ajast kui hoolimata kihutajat teatakse, nüüd enesele väikest pesakest Õpetatud Eesti Seltsis alal hoida. Ühtlasi mõeldakse seda teaduslist asutust nüüd Liivimaa suurpõllumeeste seltsi tegevusele lähendada. Varsti ristitaks selts ise küll mõneks kodulooma kasvatuse haruseltsiks ümber, millel oma saksa rahvuspoliitiline tagamaa mitte ei puudu."

⁵¹ EAA. 402-4-1486. L 86-87.

⁵² Samas. L 164.

⁵³ EAA. 402-4-1498. L 415.

⁵⁴ Õpetatud Eesti Seltsis. — Postimees. 1915. 7. detsember.

Ülikooli nõukogus Alfred von Rothi Õpetatud Eesti Seltsi esimeheks ei kinnitatud. 1915. aasta 11. detsembril toimunud Tartu Ülikooli Nõukogu istungil sai Alfred von Roth kinnisel hääletusel 11 poolt- ja 18 vastuhäält.⁵⁵ Reinhard Ottow ei osanud kandidaadi sobivust millegi muuga põhjendada, kui et ta on rüütlimõisa omanik.

1916. aastal pakkus Õpetatud Eesti Seltsiga toiminu taas laiemat huvi, sest sõjaväevõimud olid otsustanud selle kui saksa seltsi sulgeda. Seltsi sulgemisteade ei olnud avalikkusele kuigi suureks üllatuseks. "Postimees" kirjutas: "Lõppu ihati juba varem. Tehti seks õieti sihikindlat tööd. Kõik-sakslised liialdajad ei saanud ju rahu enne kui kolmveerand aastasaja kestel mesilasevirkusega kokkukutsutud teaduslikud ja kulturavarad Õpetatud Eesti Seltsi teaduslistest kogudest mõne saksa asutuse sadamasse varjule oleksid viidud."⁵⁶ Tunti muret, kas selts jääb nüüd jäädavalt kinni ja mis saab seltsi varandusest; kuidas käituda, et seltsi varad laiali ei läheks, sest selliseid kogusid ei saaks enam mingi hinna eest kokku. "Päevalehes" ütles Karl Menning oma artikli lõpetuseks: "Nüüd katsugu Eesti teadus seltsi väärtuslist materjali uueks tööks päästa ja hauast uut õitsemist kasvatada. Surnud Eesti Õpetatud Seltsi hauakivile kirjutatagu aga: Saksa rahvuslise verivaenu läbi surmatud."⁵⁷

Taas ilmus selts ajakirjandusse 1919. aastal. Juunis ilmus Viatori varjunime all "Postimehes" Gustav Vilbaste artikkel "Kus asub praegu "Õpetatud Eesti Selts?"⁵⁸ Artiklis anti lühikäsitlusega Faehlmanni asutatud seltsist ja tõdeti kurbusega, et viimasel ajal pole seltsist enam midagi kuulda olnud, sest juhtivad jõud on Saksamaale põgenenud ja kahjuks pole isegi seltsi asukoht teada ning seltsi raamatukogu ja kogude asukohast pole samuti andmeid. Eriti valmistas autorile muret väärtuslik raamatukogu. Samuti kutsus ta üles hoidma silma peal teistel kodumaa seltsidel, kus valitseb saksa

⁵⁵ EAA. 402-4-1498. L 473-474.

⁵⁶ n. Õpetatud Eesti Seltsi lõpp? — Postimees. 1916. 11. oktoober.

⁵⁷ K. M. Õpetatud Eesti Selts ja Usuteaduskonna üliõpilaste Selts Tartus kinni pandud. — Päevaleht. 1916. 12. oktoober.

⁵⁸ Viator. Kus asub praegu "Õpetatud Eesti Selts"? — Postimees 1919. 28. juuni.

vaim. Lõpuks hoiatas ta: "kohalikkudel kunstikaitse osakondadel peaks nimetatud seltside andmed täiesti teada olema. Ka nende tegevust ei tohi silmist lasta. Raadi mõisa tiigist kastide leidmine sunnib ettevaatusele."

Seltsi saatus valmistas muret ka 1912. aastal seltsi liikmeks vastu võtmata jäänud ülikooli kuraator Peeter Põllule. "Riigi Teatajas", "Postimehes" ja "Dorpatser Zeitungis" ilmus 13. augustil kuulutus: "Õpetatud Eesti Seltsi (Gelehrte Estnische Gesellschaft) eestseisust kutsutakse sellega üles kahe nädala jooksul selle kuulutuse ilmunise päevast arvates oma asupaika ja kokkuseadet ülikooli valitsusele teatama. Tartu Ülikooli ajutine hoolekandja: P. Põld, Sekretäär: K. Laagus." Kuulutusele reageeriti. 23. augustil 1919. tuli kooliõpetaja Eduard Halleri korteris kokku 19 meest, sealhulgas Eduard Haller, praost Leberecht Greinert, Karl Eduard Sööt, dr Ferdinand Francken, koolidirektor Alfred Grass, ülemõpetaja Alexander Rosenberg, raamatukoguhoidja Carl Duhmberg, Titus Christiani, Max von Lingen, Benno Ottow, Georg Sabler, Rudolf Willmann, Arnold Hasselblatt. Koosoleku avas Eduard Haller ainsa Tartus viibiva, kuid haige eestseisuse liikme Ernst Frey volitusel. Koosolek toimus erakorralises olukorras — ilma protokolliraamatu, kassa, esimehe, eestseisuse ja oma ruumideta. Koosoleku juhatajaks valiti toimetaja Arnold Hasselblatt. Uuteks liikmeteks võeti vastu Otto Freymuth, Matthias Johann Eisen, August Kitzberg, Anton Jürgenstein, August Sildnik, Johann Veske. Valiti ka uus eestseisus. Seltsi esimeheks sai *cand. hist.* Arnold Hasselblatt (1852–1927), kes oli seltsi astunud juba 43 aastat tagasi (1876).⁵⁹ Ajaloolane, arhivaar ja ajakirjanik Arnold Hasselblatt oli varem olnud seltsi raamatukoguhoidja ja sekretär, seega mees, kellel Õpetatud Eesti Seltsi ees suured teened, ja tema sobivuses esimehe kohale ei kahelnud keegi. 11. septembril kinnitas rektor uue esimehe ametisse. 16. septembril avas komisjon (Peeter Põld, Karl Laagus, Arnold Hasselblatt, *dr. med.* Benno Ottow ja Otto Freymuth)

⁵⁹ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat 1921. S. 85–87.

kinnipitseeritud ÕESI ruumid.⁶⁰ Kõik oli korras. 5. novembri kuukoosolekul võis Arnold Hasselblatt öelda, et rahutu sõja- ja revolutsiooniaeg on Õpetatud Eesti Seltsist peaaegu jäljetult mööda läinud. Seltsi varandus oli kõik alles peale mõne vana raha, mille keegi oli kaasa võtnud. Lampides põles petrooleum, mis enne sõja algust sisse valatud, ja ahi oli enne sõja algust ostetud puudega köetud. Samuti meenutas ta seltsi ajaloo möödunud aastakümneid, mil rahvaste vahel teravat vahet ei tehtud ja kõiki ühendas üksmeelne teadustöö. 1912. aastal oli seltsi püütud traditsioonidest välja viia ja uusi sihte anda, kuid see muutus seltsile ohtlikuks. Nüüd tahtis selts oma ajaloolistele traditsioonidele truuks jääda.⁶¹

3. detsembril toimus järgmine kuukoosolek. Õpetatud Eesti Seltsi tavapärase töörütm oli taastunud. Tõeliselt eestikeelse ja eestimeelse seltsini kulus siiski veel peaaegu kümme aastat. Alles 1928. aastal sai Henrik Koppeli ettepanekul Õpetatud Eesti Seltsi ametlikuks keeleks eesti keel.

Peterburis ilmunud "Pealinna Teatajas" 1916. aastal avaldatud loodus, et "tõsine teaduslik töö, mis omal ajal seltsis tehtud, mitte kaduma ei lähe, ja siis, kui sõjaraskused selja taga, Eesti omad mehed ja ka need Saksa ollused, keda tõsine töö kodumaa kasuks huvitab, ühiselt uues Õpetatud Eesti Seltsis tööle võivad asuda."⁶² osutus tõeks. Seltsi enam kui pooleteise sajandi pikkune ajalugu on tõestanud, et kõige halvemaid tagajärgi on kaasa toonud seltsi sattumine poliitikute meelevalda. Kuid selts on osutunud Eestile ja eestlastele nii vajalikuks, et ka pärast sulgemist on aja möödudes leidunud nii eestlasi kui ka sakslasi, kes selle taas ellu on äratanud.

⁶⁰ Samas. Lk 88.

⁶¹ Samas. Lk 87–89; Õpetatud Eesti Seltsi tegevus on uuesti alanud. — Hommikune Postimees 1919. 8. november.

⁶² Terav vahekord. — Pealinna Teataja. 1916. 14. oktoober.

Germanism and Estonianism in the Learned Estonian Society at the beginning of the 20th c

Summary

Since the beginning of its establishment (1838) the Learned Estonian Society joined both the Germans and Estonians in its membership. The period of decline in the LES activities from the beginning of the 20th c. ended in a crisis in the years before World War I. Both Russification reforms at the end of the 19th c. and the 1905 revolution are responsible for the diminishing of the Germans' interest, the Estonians in their turn gathered more and more in their national societies.

In 1912, part of the German members of the LES wanted to turn this Society, established for studying the past and present of the Estonian people as well as its language and literature, into a Baltic-Germans' historical society, remove it from Tartu University to which the Society belonged according to its statutes and, handing over part of the LES money to Estonian societies, keep the major part of its effects. For attaining their aims the Germans resolved not to enrol any more Estonian members (even so the latter made up only one-tenth of the membership of the LES), but to add to the German membership. When in 1905–1910 the LES was joined by 4–10 new members yearly, then in December 1911 all at once 45 Germans and in March 1912 29 more new German members were enrolled while 6 Estonian candidates were refused enrolment. On 24 February 1912 apparently the longest and most scandalous LES meeting — it lasted until 1.15 a.m. — in the history of the Society took place. As its consequence, the LES chairman (since 1899) Wolfgang Schlüter resigned and the lawyer Adalbert Volck was elected a new chairman. Adalbert Volck had been a member of the Society only for the last 3 months and during World War I became notorious as an organiser of the Baltic-Germans' Territorial Forces *Landeswehr*.

However, not all Germans approved of what was going on. Besides the chairman, also the LES treasurer and librarian resigned. The changes in the Society attracted an unexpected attention and were written about in the Estonian, Russian and German newspapers in Tartu, Riga, Tallinn and St. Petersburg. The factious resolutions passed by the majority were not authorised by the Council of Tartu University.

Thus the statutes of the LES were not altered but the activities of the LES were soon interrupted by the beginning of World War I. The LES activities were resumed in 1919 on the initiative of the trustee of Tartu University Peeter Põld. On 23 August 1919 the historian, archivist and journalist Arnold Hasselblatt, a member of the Society since 1876, was elected a new chairman of the LES.

Kokkuvõte

Eesti vanimal teadusseltsil – Õpetatud Eesti Seltsil – on tähelepanuväärne osa eesti kultuuri- ja teadusloos. Seltsi ajaloost hakati rääkima seltsi aastapäevakõnedes 1849. a., 1863.a, 1888. a ning sajandaks juubeliks 1938 ilmus ka lühiülevaade Õpetatud Eesti Seltsi ajaloost, kuid terviklikku ajalugu pole ilmunud. Kõige põhjalikumalt on uuritud rahvuseepose „Kalevipoeg” koostamislugu ja väljaandmist ÕES-i toimetistes aastail 1857-1861, samuti seltsi osa Eesti üldise bibliograafia alal. 1995. a ilmunud ÕES-i Aastaraamatus on käsitletud seltsi osa ajalooteaduse, eesti keele ja rahvaluule ning etnograafia uurimisel. Fr.Kreutzwaldi, Fr.R.Faehlmanni, D.H. Jürgensoni, L. Meyeri jt. eluloolistes käsitlustes on oluline osa ka nende tegevusel Õpetatud Eesti Seltsis. Seltsi ajaloos võib eristada 7 perioodi (1838-185(6)8, 185(6)8-1869, 1869-1900, 1900-1919, 1919-1940, 1940-1950, 1988-).

Õpetatud Eesti Seltsi 50. aastapäeva juubelikõnes periodiseeris seltsi sekretär Arnold Hasselblatt esimest korda seltsi ajalugu. 1. periood – rahvaalgustuslik tegevus eesti rahva harimiseks, ühtlasi seltsi kevade periood kestis 20 aastat. 2. periood – vaheperiood, mis oli pühendatud provintsi kaugema mineviku uurimisele (u. 1858 -1869), kuid kujunes langusperioodiks, sest rahvusromantilise maailmavaatega asutajaliikmed olid enamuses lahkunud ning uus põlvkond polnud veel aktiivset tegevust alustanud. Kolmas periood – rahuliku loova töö periood, mis algas Leo Meyeri valimisega seltsi etteotsa 1869. a ja kestis sajandi lõpuni. Seda ajajärku võib õigusega pidada seltsi hiilgeajaks, mil ÕES kujunes rahvusvaheliselt tunnustatud teadusseltsiks. Neljas periood 20. sajandi algul, mil poliitilised sündmused (1905. a. revolutsioon) otseselt mõjutasid seltsi tegevust, jõudis selts taas langusperioodi, mis lõppes seltsi tegevuse katkemisega 1913. a Eesti Vabariigi perioodi (1919-1940) võib taas pidada seltsi hiilgeajaks. ÕES tegi aktiivset koostööd teiste akadeemiliste seltsidega, toimetistes ilmusid Eesti teaduslukku läinud rahvusteaduste alased monograafiad. Põhikirja muutmisega 1936-1937 sai ÕES-ist puhtteaduslik selts, mille tegevliikmeteks said olla vaid teadusliku uurimistööga tegelejad. Päevakorral oli isegi Õpetatud Eesti Seltsi baasil Akadeemia loomine, kuid 1938. a. asutati Eesti Teaduste Akadeemia siiski väljaspool Õpetatud Eesti Seltsi. ÕES-i 1940 aastal alanud nõukogulik periood oli mõjutatud sõjasündmustest ning nõukogulikest ümberkorraldustest ning lõppes 1950. a Õpetatud Eesti Seltsi sulgemisega. Õpetatud Eesti Seltsi taasasutamisega 1988. aastal algas taas loova töö periood.

Õpetatud Eesti Selts asutati 1838. aastal eesmärgiga „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste poolt asustatud maast.” 19 asutajaliikme hulgas oli ka kolm eestlast – arst Fr.R. Faehlmann, seminariinspektor D.H. Jürgenson ja gümnaasiumiõpetaja C.Chr. Masing, ülejäänud estofiilidest sakslased, peamiselt pastorid ja kaks Tartu Ülikooli professorit – juuraprofessor Fr. G. von Bunge ning anatoomiaprofessor A. von Hueck. Järgmisel aastal liitus seltsiga arst ja kirjanik Fr.R. Kreutzwald. Tegevust alustati ajal, mil isegi veel esimesed eestlastest haritlased polnud kindlad eesti keele ja eesti rahvuse püsijäämises. Seetõttu oli seltsi liikmete suureks sooviks kokku koguda veel olemasolevad saagad, muistendid ja keele mälestusmärgid ajaloo tarbeks ja ühtlasi õppida paremini tundma rahvast, kellele need muinaslood kuuluvad. Eestisõbrad pidasid ka eestlasi arenemisvõimeliseks, aga selleks tuli neid harida. Rahvavalgustuslik tegevus jäigi esimeste aastakümnete peamiseks ülesandeks. Fr.R. Faehlmanni (seltsi esimees aastail 1843-1850) arvates oligi seltsi eesmärk kahene: „Rahva väheseid ajaloolisi mälestisi lauludes ja muinaslugudes koguda ja hävimise eest kindlustada ja teiselt poolt õpetliku rahvakirjanduse väljaandmisega eestlaste vaimses arengus kaasa aidata.” Eesti keele uurijatena tegutsesid eestlased Faehlmann ja Jürgenson, lisaks mitmed kirikuõpetajad. Jürgensoni algatusel asuti koostama eesti-saksa sõnaraamatut, kuid pärast Jürgensoni surma 1841. a. ei leidunud asjatundlikku eestvedajat ja sõnaraamat ilmus akadeemik F.J. Wiedemanni koostatuna alles 1869. a. Peterburis. Tähtsamaks ettevõtmiseks sai Kalevipoja müütide kogumine, et anda rahvale eepos ja koos sellega rahva eneseteadvuse tõusuks vajalik kuulsusrikas minevik. Fr. R. Faehlmanni poolt alustatu viis lõpule Fr.R. Kreutzwald, eesti- ja saksakeelse paralleeltekstiga „Kalevipoeg” ilmus seltsi toimetistes aastail 1857-1861. Rahvavalgustusliku tegevuse peamiseks suunaks oli rahvaraamatute väljaandmine, kuid sel alal ei saavutatud loodetud edu. 1840-1864 andis selts kalendrit välja ning Fr.R. Kreutzwald kirjutas „Wina-Katku” (1840) ja „Sipelga” (1843). Kaks korda luhtus katse hakata maarahvale õpetliku sisuga ajalehte välja andma, sest luba ajalehe asutamiseks jäi saamata. 1840. a. koostas „Maarahva Nõuandja” programmi Kreutzwald, 1867. a. „Eesti Koidu” programmi Jakob Hurt. Eestlasi oli seltsis vähe ja nagu Kreutzwald ütles, kedagi ei saa loominguliseks tööks sundida. Oluliseks kaotuseks oli seltsile algusaastate aktiivsemate eestlaste D.H.Jürgensoni (1804-1841) ja Fr.R. Faehlmanni (1798-1850) enneaegne surm. Sajandi keskel polnud veel kõrgharidusega eestlasi, kes oleksid suutnud nende asemele asuda. Ainsaks aktiivselt tegutsevaks eestlaseks jäi Fr.R. Kreutzwald, kuid Võrus elades ei saanud ta seltsi juhtimisega tegelda, kuid oma aktiivse kirja teel osalemisega suutis ta värvata seltsile uusi liikmeid ja innustada ka sõpru aktiivselt seltsi

heaks tegutsema. Õpetatud Eesti Selts jäi kõrvale eestlaste rahvusliku ärkamisaja sündmustest, mida on seltsile ka ette heidetud, kuid üha enam teadusseltsiks muutuv ÕES ei saanudki päevapoliitikasse sekkuda. 19. sajandi teisel poolel suurenes tunduvalt eestlastest haritlaste arv. Rahvavalgustuslik kirjandus ja kooliõpikute väljaandmine jäid 1872. a. asutatud Eesti Kirjameeste Seltsi põhitööks. Kuid enamus nimekamatest eestlastest kuulusid mõlemasse seltsi ning oskasid oma tegevust jagada – teadustöö Õpetatud Eesti Seltsi heaks, rahvahariduslik tegevus Eesti Kirjameeste Seltsis.

Üksikisiku roll seltsi tegevuses oli kahjuks liialt suur. Mitmed ettevõtmised jäid seetõttu venima (eesti-saksa sõnaraamat) või lõppesid hoopiski (eestikeelsete raamatute müük pärast D.H. Jürgensoni ja A. von Huecki surma). Ka keelealane tegevus soikus peale Faehlmanni surma. Seltsi tegevussuundade kujunemisel oli samuti üksikisiku osa määrav. Tänu prof Richard Hausmannile kujunes sajandi lõpukümnenditel edukamaks arheoloogiaalane tegevus. V. Reiman publitseeris olulised eesti vanema kirjanduse mälestusmärgid.

Kauaaegne esimees keeleteaduse prof Leo Meyer (1869-1899) tegutses kindla suunaga muuta Õpetatud Eesti Selts teadusseltsiks. Sajandi viimasel kolmandikul muutuski ÕES nii kodu- kui välismaal tunnustatud teadusseltsiks. Seltsi väljaanded (1840. a asutatud Toimetised ja 1861.a. ilmuv Aastaraamat) olid kõrgel teaduslikul tasemel ning võimaldasid asuda vahetussuhtesse nimekate teadusseltside ja –organisatsioonidega. 1888. aastal oli vahetuspartnerite arv kodumaal (Venemaal) 38 (sealhulgas Peterburi Teaduste Akadeemia) ja välismaal 118. ÕES osales Ülevenemaalistel arheoloogiakongressidel, eriti aktiivselt 1896. a Riias toimunud X Ülevenemaalisel arheoloogiakongressil, milleks ettevalmistusi tehes hakati juba 1894. a J. Hurda ja O. Kallase juhtimisel rajama Eesti Etnograafilist Muuseumi. Kõige tihedam oli koostöö Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsiga. Koos organiseeriti näitusi ja aidati kaasa ajalooalaste kogumike ilmumisele. Nimekad Balti provintside ajaloouurijad olid mõlema seltsi liikmed ja nii oli ühine töö eriti tulemuslik. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus oli harmoonias Saksamaa ajalooeltside tegevusega, ainus vahe oli selles, et Saksamaa seltsidel olid geograafilised piirid, ÕES-il aga etnograafilised piirid.

Leo Meyer rõhutas oma viimases seltsis peetud kõnes 1899. a et Tartu Ülikooli juures asuv selts peab teenima teadust ja ta väljaanded peavad olema teaduslikud – nendest põhimõtetest on selts lähtunud ka järgnevatel aastakümnetel.

Zusammenfassung

Die Gelehrte Estnische Gesellschaft: Werdegang von einer volksaufklärenden Gesellschaft zur wissenschaftlichen Institution

Die älteste wissenschaftliche Institution Estlands, die Gelehrte Estnische Gesellschaft, nimmt in der kulturellen und wissenschaftlichen Geschichte Estlands einen wichtigen Platz ein. Die Frage über die Notwendigkeit die Geschichte der Gesellschaft niederzuschreiben stand bereits während der Jahrestage der Gesellschaft von 1849, 1863, und 1888 auf Tagesordnung. Zum 100. Jahrestag der Gesellschaft im Jahr 1938 wurde ein kurzer Überblick über die Geschichte der Gesellschaft veröffentlicht, jedoch ist bisher kein grundlegendes Werk dazu erschienen. Am gründlichsten sind die Geschichte der Zusammenstellung und Herausgabe des Volksepos "Kalevipoeg" in den Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft von 1857-1861, sowie die Rolle der Gesellschaft auf dem Gebiet der estnischen Bibliographie behandelt worden. In dem 1995 veröffentlichten Jahrbuch der Gesellschaft ist ihr Anteil auf dem Gebiete der estnischen Geschichts- und Sprachforschung sowie der Volksdichtung und Ethnographie erläutert worden. In den Darlegungen über das Leben und die Tätigkeit von Fr. R. Faehlmann, D. H. Jürgenson, L. Meyer u.a. ist ihrer Tätigkeit als Mitglieder der Gesellschaft ein wichtiger Platz eingeräumt. Es sind in der Geschichte der Estnischen Gelehrten Gesellschaft 7 Perioden zu unterscheiden: (1838-185(6)8, 185(6)8-1869, 1869-1900, 1900-1919, 1919-1940, 1940-1950, 1988-).

In seiner Jubiläumsrede zum 50-sten Jahrestag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft teilte der Sekretär Arnold Hasselblatt zum ersten Mal die Geschichte der Gesellschaft in Perioden ein. Die erste Periode war die der Volksaufklärung und Ausbildung des estnischen Volkes. Es war zugleich die Zeit des Gesellschafts-Frühlings und dauerte insgesamt 20 Jahre. Die zweite Periode, ungefähr von 1858 bis 1869, war eine Zwischenperiode, die der Erforschung der Vergangenheit der Provinz gewidmet war. Sie gestaltete sich aber zur Niedergangsperiode weil die meisten Gründungsmitglieder mit national-romantischer Gesinnung bereits verschieden waren und die junge Generation ihre aktive Tätigkeit noch nicht begonnen hatte. Die dritte Periode kann man als ruhige schöpferische Periode bezeichnen. Sie begann 1869 mit der Wahl von Leo Meyer zum Vorsitzenden der Gesellschaft und dauerte bis zum Ende des Jahrhunderts.

Diese Zeit kann man mit Recht als die Glanzzeit der Gesellschaft, die sich zu einer international anerkannten wissenschaftlichen Institution entwickelt hatte, bezeichnen. Die vierte Periode fällt in die Anfangsjahre des 20-sten Jahrhunderts, wo politische Ereignisse wie die Revolution von 1905 die Tätigkeit der Gesellschaft auf direkte Weise beeinflussten. Die Gesellschaft erlitt einen wiederholten Niedergang, der 1913 mit der Auflösung der Gesellschaft endete. Die Periode während der Jahre der Selbstständigkeit Estlands von 1919-1940 zählt abermals zur Glanzzeit der Gesellschaft. Es wurden enge Kontakte zu anderen akademischen Gesellschaften geknüpft, die Verhandlungen der Gesellschaft beinhalteten nationalwissenschaftliche Abhandlungen, deren Bedeutung für die estnische nationale Wissenschaft unschätzbar ist. Durch die Veränderung im Statuts der Gesellschaft von 1936-1937 verwandelte sich die Gelehrte Estnische Gesellschaft zu eine rein wissenschaftliche Institution, deren Mitglieder sich ausschließlich der wissenschaftlichen Forschung widmeten. Es stand sogar auf Tagesordnung auf Basis der Gelehrten Estnischen Gesellschaft eine Akademie zu gründen. Die Estnische Wissenschaftliche Akademie wurde im Jahr 1938 dennoch ausserhalb der Gelehrten Estnischen Gesellschaft gegründet. Die im Jahr 1940 einsetzende sowjetische Periode war von den Kriegseignissen und sowjetischen Umgestaltungen geprägt und endete 1950 mit der Auflösung der Gesellschaft. Nach der Wiedergründung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft im Jahr 1988 begann abermals eine Periode schöpferischer Tätigkeit.

Die Gelehrte Estnische Gesellschaft wurde 1838 mit dem Ziel die Kenntniß der Vorzeit und Gegenwart des estnischen Volkes, seiner Sprache und Literatur, sowie des von ihm bewohnten Landes zu fördern. Unter den 19 Gründungsmitgliedern befanden sich auch drei Esten - der Arzt Fr. R. Faehlmann, der Seminarinspektor D. H. Jürgenson und der Gymnasiumslehrer C. Chr. Masing. Die übrigen Mitglieder waren estophil gesinnte Deutsche, hauptsächlich Pastoren, und zwei Professoren der Universität Tartu - Juraprofessor Fr. G. von Bunge und Anatomieprofessor A. von Hueck. Im nächsten Jahr trat auch der Arzt Fr. R. Kreutzwald der Gesellschaft bei. Die Gesellschaft begann ihre Tätigkeit in der Zeit wo die ersten estnischen Intellektuellen sich noch nicht sicher waren ob die estnische Nation und Sprache sich auch in der Zukunft behaupten würden. Der größte Wunsch der Mitglieder der Gesellschaft war es darum die noch vorhandenen Sagen und sprachlichen Denkmäler für die Geschichte zusammenzutragen und zugleich das Volk, dem diese Sagen gehörten, besser kennenzulernen. Die estenfreundlichen Mitglieder der Gesellschaft hielten die Esten als durchaus entwicklungsfähig, doch dazu war eine Aufklärung des Volkes erforderlich. Die volksaufklärende Tätigkeit war in den ersten Jahrzehnten

Hauptaufgabe der Gesellschaft. Nach Ansicht des Vorsitzenden der Gesellschaft von 1843-1850 Fr. R. Faehlmann war der Zweck der Gelehrten Estnischen Gesellschaft ein doppelter: "die wenigen historischen Erinnerungen des Volkes in Liedern und Sagen zu sammeln und vor dem Untergange zu sichern, andererseits durch Herausgabe belehrender Volksschriften auf die intellektuelle Ausbildung der Esten zu wirken." Aktive Forscher der estnischen Sprache waren die Esten Fr. R. Faehlmann und D.H. Jürgenson, sowie mehrere Pastoren. Auf Jürgensons Anregung wurde mit der Zusammenstellung eines estnisch-deutschen Wörterbuchs begonnen. Nach seinem frühem Tod jedoch fand sich keine sachkundige Person mehr für diese Arbeit. Das schliesslich vom Akademiker F. J. Wiedemann verfasste Wörterbuch erschien erst im Jahr 1869 in Petersburg. Das Sammeln der Mythen über den Kalevipoeg gestaltete sich zu einem bedeutenden Vorhaben, das dem Volk ein Epos und damit zur Erhöhung seines Selbstbewußtseins nötige glorreiche Vergangenheit übermittelte. Das von Fr. R. Faehlmann begonnene Werk wurde von Fr. R. Kreutzwald beendet. Das Epos "Kalevipoeg" erschien in der Reihe der Verhandlungen der Gesellschaft von 1857-1861 mit estnisch-deutschem Paralleltext. Hauptaufgabe der Volksaufklärung war die Herausgabe von Volksbüchern, jedoch blieb auf diesem Gebiet der erwartete Erfolg aus. Die Herausgabe von Kalendern fand von 1840-1864 statt. Fr. R Kreutzwald verfasste volksbildende Bücher: im Jahr 1840 erschien "Wina-Katk" (Die Branntwein-Pest") und im Jahr 1843 "Sipelgas" (Die Ameise). Zweimal mißlang der Versuch eine für die Landbevölkerung bestimmte Zeitung herauszugeben da die dazu nötige Genehmigung nicht erhalten wurde. Fr. R. Kreutzwald hatte im Jahr 1840 ein Programm zur geplanten Zeitung "Maarahva Nõuandja" (Berater der Landbevölkerung) verfasst und Jakob Hurt im Jahr 1867 ein Programm zur Zeitung "Eesti Koit" (Estnische Morgenröte). Unter den Mitgliedern der Gesellschaft gab es nur wenige Esten und nach Ansicht von Kreutzwald konnte man niemanden zur schöpferischen Tätigkeit zwingen.

Der frühe Tod der aktivsten estnischen Mitglieder der Anfangsjahre D. H. Jürgenson (1804-1841) sowie Fr. R. Faehlmann (1798-1850) war für die Gelehrte Estnische Gesellschaft ein großer Verlust. In der Mitte des Jahrhunderts gab es noch keine Esten mit Hochschulbildung, die imstande gewesen wären ihr Werk fortzusetzen. Der einzige Este Fr. R Kreutzwald wohnte in Võru und war von dort aus nicht imstande die Tätigkeit der Gesellschaft zu leiten. Er konnte jedoch durch seine aktiven Briefkontakte für die Gesellschaft neue Mitglieder anwerben und seine Freunde anregen zum Wohl der Gesellschaft tätig zu sein. Die Gelehrte Estnische Gesellschaft blieb aber den Ereignissen der estnischen nationalen Bewegung fern. Diese Tatsache

wurde der Gesellschaft auch vorgeworfen, andererseits aber konnte die sich immer mehr zur wissenschaftlichen Institution gestaltende Gesellschaft in die Tagespolitik nicht einmischen. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts machte sich der Zuwachs estnischer Intellektuellen bemerkbar. Zur Hauptaufgabe des im Jahr 1872 gegründeten Estnischen Literarischen Vereins wurde die Herausgabe volksaufklärender Literatur und Schulbücher. Die meisten namhaften Esten waren zugleich Mitglieder beider Gesellschaften und widmeten ihre wissenschaftliche Tätigkeit der Gelehrten Estnischen Gesellschaft und die volksbildende Tätigkeit dem Estnischen Literarischen Verein.

Der Einfluss der Einzelperson spielte leider in der Gelehrten Estnischen Gesellschaft eine zu große Rolle. Mehrere Vorhaben, wie zum Beispiel die Zusammenstellung des estnisch-deutschen Wörterbuchs, zogen sich dadurch in die Länge oder scheiterten wie der Verkauf estnischer Bücher nach dem Tod von D. H. Jürgenson und A. Hueck. Nach Fr. R. Faelmanns Tod wurden auch die Forschungen auf dem Gebiet der estnischen Sprache eingestellt. Die Bedeutung der Einzelperson machte sich auch bei der Planung der Wirkungsbereiche der Gesellschaft bemerkbar. Dank der Tätigkeit von Professor Richard Hausmann wurde Ende des Jahrhunderts die Archäologie zum erfolgreichsten Forschungsgebiet der Gesellschaft. V. Reimann publizierte die bedeutendsten Denkmäler der älteren estnischen Literatur.

Der langjährige Vorsitzende der Gesellschaft Professor für Sprachwissenschaft Leo Meyer (1869-1899) setzte sich zum Ziel die Gesellschaft zu eine wissenschaftliche Institution zu verwandeln. Im letzten Drittel des Jahrhunderts hatte sich die Gelehrte Estnische Gesellschaft zu eine im In- und Ausland anerkannte wissenschaftliche Gesellschaft entwickelt. Die seit 1840 erscheinenden Verhandlungen und die seit dem Jahr 1861 erscheinenden Jahrbücher standen auf hohem wissenschaftlichem Niveau und ermöglichten den Austausch von Publikationen mit namhaften ausländischen wissenschaftlichen Gesellschaften und Organisationen. Im Jahr 1888 betrug die Anzahl der Tauschpartner in Russland (darunter mit der Akademie der Wissenschaften von St. Petersburg) 38 und im Ausland 118. Die Gelehrte Estnische Gesellschaft nahm auch an den allrussischen Archäologiekongressen teil. Besonders aktiv war die Teilnahme im Jahr 1896 am X Kongress in Riga. Während der Vorbereitungen dazu wurde bereits im Jahr 1894 unter der Anführung von J. Hurt und O. Kallas mit der Gründung des Estnischen Ethnographischen Museums begonnen. Enge Zusammenarbeit herrschte mit der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen in Riga. Es wurden gemeinsame Ausstellungen veranstaltet und die Herausgabe von Sammelbänden über die Geschichte geplant. Namhafte Forscher der

Geschichte baltischer Provinzen waren Mitglieder beider Gesellschaften, wodurch sich die gemeinsame Arbeit als besonders erfolgreich erwies. Die Gelehrte Estnische Gesellschaft hielt enge Kontakte zu den geschichtsforschenden Gesellschaften Deutschlands. Der Unterschied zwischen ihnen lag nur darin, dass die deutschen Gesellschaften sich in geographischen Grenzen hielten, während die Gelehrte Estnische Gesellschaft ihre Tätigkeit in ethnographischen Grenzen hielt.

Leo Meyer betonte in seiner letzten Rede auf der Sitzung der Gesellschaft im Jahr 1899, dass die Gelehrte Estnische Gesellschaft bei der Universität Tartu stets der Wissenschaft dienen und ihre Verhandlungen wissenschaftlichen Inhalt haben sollen. Diesen Grundsatz hat die Gesellschaft in den folgenden Jahrzehnten auch befolgt.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Ajalooarhiiv (EAA)

F 2569 Õpetatud Eesti Selts

F 402 Tartu Ülikool

Eesti Kirjandusmuuseum

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO)

F 4 Tartu Ülikooli Raamatukogu

F 29 Keskmuseum

F 55 Tartu Ülikool

Ajalehed

Eesti Postimees. 1864, 1865, 1888.

Hommikune Postimees. 1919.

Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. 1836, 1837, 1838, 1839, 1840, 1841, 1846.

Meie Aastasada. 1912.

Nordlivländische Zeitung. 1897, 1912, 1914.

Olevik. 1888.

Окраина. 1912.

Pealinna Teataja (Peterburi). 1916.

Perno Postimees. 1862, 1863, 1865.

Postimees. 1894, 1897, 1899, 1905, 1912, 1915, 1916, 1919.

Päevaleht. 1916.

Sakala. 1878, 1896.

Sotsiaaldemokraat. 1919.

Tallinna Teataja. 1912.

Vaba Maa. 1933.

Virulane. 1888.

Trükised (raamatud, ajakirjad)

Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 47. Nachträge. Leipzig, 1903. 931 S.

Andresen, Lembit. Eesti rahvakooli minevikust. Koolide olukorrast Õpetatud Eesti Seltsi ankeedi andmete põhjal. Tallinn: Tallinna Pedagoogiline Instituut, 1966. 43 lk.

Annist, August. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg.” Toim. Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005. 909, [12] lk.

Blumberg, Gustav. Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben. Dorpat, 1904. 22 S.

Degen, Jevgeni. Tartu üliõpilase mälestused. – Mälestusi Tartu ülikoolist (17.-19. sajand). Tallinn: „Eesti Raamat”, 1986, lk. 378-401.

Deutschbaltisches biographisches Lexicon 1710-1960. Köln;Wien, 1970. 931 S.

Diedrichs, Heinrich. Friedrich Georg von Bunge. – Baltische Monatsschrift, 1897, S. 357-386. Eesti biograafiline leksikon. Tartu: K./Ü Loodus, 1926-1929. 608 lk.

Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Tartu: Kirjastusühing ”Loodus”, 1940. 329 lk.

Eesti kooli ajalugu. I. 13. sajandist 1860 aastateni. Tallinn: Valgus, 1989. 578 lk.

Eesti raamat 1525-1850. Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I. Toim E. Annus. Tallinn, 2000. 703 lk.

Eesti teaduse biograafiline leksikon. I. A-Ki. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000. 704 lk.

Friedrich Robert Faehlmann. Teosed. I. Koost. M. Lepik, E. Aaver, H. Laanekask, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1999. 270 lk.

Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D.H. Jürgensonile ja teistele 1833-1866. Tallinn: „Eesti Raamat”, 1976. 627 lk.

Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II. Kirjad A.H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847-1866. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. 611 lk.

Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr.R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. 1853-1879. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1853. 543 lk.

Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859-1874. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. 445 lk.

Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C.R. Jakobsonile ja teistele 1862-1882. Tallinn: „Eesti Raamat”, 1979. 710 lk.

Greiffenhagen, Wilhelm. Dr. jur. Friedrich Georg v. Bunge. Reval, 1891. 58 S.

Hackmann, Jörg. Von der „Gelehrten Estnischen Gesellschaft” zu „Õpetatud Eesti Selts”. Verein und Nation in Estland. – Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Hg. von Norbert Angermann, Michael Garleff und Wilhelm Lenz. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission. 14.) Münster, 2005, S. 185-211.

Hurt, Jakob. Vana Kannel. = Alte Harfe. 1.-2. kogu. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. 3.) Tartu, 1875-1886. IV, XXIX, IV 307 lk; XIX, 384 lk.

Issakov, Sergei. Õpetatud Eesti Seltsi katsest asutada ajakiri (ajaleht) „Eesti Koit”. – Keel ja Kirjandus, 1966, 9, lk. 556-559.

Jakobson, Carl Robert. Seltsi kümne aastane pidukõne. – Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1881. Tartu, 1881, lisa, lk. 35-38

Jakobson, Carl Robert. Võitlemised Eesti vaimupöllul. – C.R. Jakobson. Valitud teosed. I. Tallinn, 1959, lk. 307-320.

Jansen, Ea. Faehlmanni aeg. – Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004, lk. 125-152.

Jansen, Ea. Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Keel ja Kirjandus, 1998, 12, lk. 801-811.

Jansen, Ea. Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004, lk. 153-180.

Jürgenson, Dietrich Heinrich. Vorschlag, betreffend die Herausgabe eines vollständigen Ehstnisch-deutschen Wörterbuchs. – Das Inland. 20. September 1839, N. 38.

Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997. 423 lk.

Kirjad üle mere. Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägiste, Karl Ristikivi ja Bernhard Kangroga. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. 19.) Tartu, 2000. 160 lk.

Kirja-Kulutaja. [Koost. **D.H. Jürgenson.** Tartu, 1840.] 4 lk.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold. Dr. Friedrich Robert Faehlmanni elu. – Kreutzwald, Fr.R. (Teosed.) Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold. „Kalevipoja” I trüki eessõna. – Maailm ja mõnda. (Teosed.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, 323-333.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold. Tartu vana Toompea müürid. – Maailm ja mõnda. (Teosed.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, lk. 263-266.

[**Kreutzwald, Friedrich Reinhold.**] Sippelgas. Essimene jaggo /välja antud Marahva kele ja kirja koggoduse polest. Tarto: H. Laakmann, 1843. 50 lk.

Kruus, Hans. Eesti Aleksandrikool. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1939. 355 lk.

Kudu, Elsa. Fr.R. Kreutzwald Tartu Ülikooli Raamatukogu kasutajana. – „Kalevipoja” küsimusi. II. (TRÜ Toimetised. 138.) Tartu, 1963, lk. 150-162.

Kõpp, Johan. Mälestuste radadel. 2. Tartus 1896-1906. Tallinn: „Eesti Raamat”, 1991. 222 lk.

Kõpp, Johan. Mälestuste radadel. 3. Tallinn: „Eesti Raamat”, 1991. 207 lk.

Laidvee, Leida. Arhiivraamatukogu fondide kujunemisest. Kronoloogia. – Juurtega sajandite mullas. Kogumik F.R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Tallinn: „Eesti Raamat”, 1990, lk. 55-91.

Laugaste, Eduard, Normann, Erna. Muistendid Kalevipojast. (Monumenta Estoniae Antiquae. 2. Eesti Muistendid. 1. Hiiu- ja vägilasmuistendid). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. 669 lk.

Lehmann, Johannes. Jaan Adamson. Ärkava rahvusluse eelpost. (Eesti rahvuslikud suurmehed. I sari. Nr. 3.) Tallinn: Kirjastusühing „Kooperatiiv”, 1935. 48 lk.

Левицкий, Г. В. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802-1902). I. Юрьев, 1902. 666 с.

Liiv, Otto. Sada aastat Õpetatud Eesti Seltsi. – Akadeemia, 1938, 1, lk. 54-61.

Ma-rahva Kalender ehk Tähtramat 1856. Tartu, 1855. 56 lk.

Martinson, Karl. Teadustegevuse institutsionaliseerumine Eestis XVII sajandist 1917. aastani. Tallinn, 1988. 471 lk.

Palm, August. Arhiivraamatukogu evakuatsioonis. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale VIII. Tartu, 1974, lk. 93-118.

Puksov, Friedrich. Eesti raamatute levitamisest XIX sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, 1933, 3, lk. 105-117.

Põldmäe, Rudolf. Esimene eesti kirjandusteadlane Dietrich Heinrich Jürgenson. – Keel ja Kirjandus, 1985, 3, lk. 166-174; 4, lk. 227-233.

Põldmäe, Rudolf. Jakob Hurt ja Õpetatud Eesti Selts. – Keel ja Kirjandus, 1984, 4, lk. 226-234.

Recke, J.F., Napiersky, K.E. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen von Th. Beise. Bd. I. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1859. 352 S.

Reiman, Villem. Prof. Dr. phil Leo Meyer. – Eesti Kirjandus, 1910, lk. 289-293.

Schultz-Bertram, Georg-Julius. Balti idealisti kirjad emale. Tartu: Ilmamaa, 2004. 367 lk.

Schwabe, Andreas Johann. Chronologisches Verzeichniß aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften. (Schriften der Gelehrten estnischen Gesellschaft. Nr. 5.) Dorpat, 1867. IV, 92 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1862. Dorpat, 1863. [16], 8, [14] S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1863. Dorpat, 1864. 52 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1867. Dorpat, 1867. 32 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1868. Dorpat, 1869. 40 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1870. Dorpat, 1871. 112 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1872. Dorpat, 1873. 115 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1873. Dorpat 1874. 115 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1874. Dorpat, 1875. 202 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1877. Dorpat, 1878. IV, 190 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1878. Dorpat, 1879. V, 246 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1882. Dorpat, 1883. IV, 277 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1885. Dorpat, 1886. IV, 358 S.

Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1888. Dorpat, 1889. 295 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat, 1895. IV, 230 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Jurjew (Dorpat) 1897. IV, 218 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1897. Jurjew, 1898. 222 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1899. Jurjew (Dorpat), 1900. IV, 188 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1900. Jurjew (Dorpat), 1901. IV, 218 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1904. Jurjew (Dorpat), 1905. LXVI, 51 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1905. Jurjew-Dorpat, 1906. LXII, 70 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1910. Jurjew-Dorpat, 1911. XLII, 182 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1911. Jurjew-Dorpat, 1912. 140 S.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912-1920. Dorpat, 1921. IV, 208 S.

Statut der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. I. H. 1, S. 11-14.

Statuten der bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat bestehenden gelehrten estnischen Gesellschaft. – Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft. N. 1. Dorpat, 1863, S. 3-6.

Suits, Gustav. Kreutzwaldi kaastööst „Inlandis” ja ta sekeldustest ametivõimudega 1843. aastal. – Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat. I. Tartu; Tallinn, 1940, lk. 210-220.

Tasa, Rita. Leo Meyer Tartu Ülikooli õppejõuna ja keeleteadlasena. (TRÜ Toimetised. 125.) Tartu, 1962. 85 lk.

Tuglas, Friedebert. Eesti Kirjameeste Selts. (Teosed. V.) Tallinn: Eesti riiklik Kirjastus, 1958. 454 lk.

Vahing, Vaino, Kõiv, Madis. Faehlmann. Tallinn: Eesti Raamat, 1984. 126 lk.

Vares, Hedda. (Koost.) Õpetatud Eesti Seltsi perioodiliste ja jätkväljaannete koondregistrid. Tartu, 1977. 187 lk.

Veersalu, Ilse. E. Winkelmanni „Bibliotheca Livoniae Estonica” saamisluhu. – Keel ja Kirjandus, 1970, 6. lk. 340-345.

Weiss, Hellmuth. Die historischen Gesellschaften. – Geschichte der Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Köln; Wien, 1986, S. 121-139.

Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. III. H. 1. 107 S.

Õpetatud Eesti Selts 1838-1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu, 1938. 66 lk.

Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1938. I. Tartu, 1940. 99 lk.

Ajaleheartiklid.

Ajalooline päev. – Meie aastasada. 29. veebruar 1912.

[„Armas Eesti Postimees...”] – Eesti Postimees. 29. aprill 1864, lk. 151.

Eesti koolmeistrile. – Perno Postimees. 1. mai 1863, lk. 134.

Eesti Õpetatud Seltsi 50 aasta juubelopidustused Tartus. – Virulane. 25. jaanuar 1888.

Eesti Õpetatud Seltsile... – Sakala. 21. oktoober 1878.

Friedrich Georg von Bunge † – Nordlivländische Zeitung. 31. März 1897.

Dr. Friedrich Georg von Bunge. – Postimees. 10. märts 1897.

Die Gelehrte Estnische Gesellschaft. – Nordlivländische Zeitung. 25., 27. Februar 1912.

Die Gelehrte Estnische Gesellschaft. – Nordlivländische Zeitung. 20. Januar 1914.

Hurt, Jakob. Kiri ja palve teaduse sõpradele. – Postimees. 13. mai 1894.

Jälle Eesti koolmeistridele. – Perno Postimees. 29. mai 1863, lk. 164-165.

Kallas, Oskar. Eesti muuseumi asjus. – Postimees. 5. juuli 1894.

Kallas, Oskar. Õpetatud Eesti Seltsi rahvateadusline muuseum. – Postimees. 18. juuni 1894.

Kes kutsusid Saksa vägesid meie maale? Kes müüsid Eestit Preisi junkrutele? – Sotsiaaldemokraat. 3. aprill 1919.

Kokkupõrkumine Õpetatud Eesti Seltsis. – Tallinna Teataja. 10. märts 1912.

Koolmeistride kirjadest „Eestiseltsile”. – Perno Postimees. 3. juuli 1863, lk. 206-207.

Kuidas saksa rahvuslikud liialdajad Õpetatud Eesti Seltsi asusid ära võtma. – Postimees. 29. veebruar, 2., 5. märts 1912.

K. M. Õpetatud Eesti Selts ja Usuteaduskonna üliõpilaste Selts Tartus kinni pandud. – Päevaleht. 12. oktoober 1916.

n. Õpetatud Eesti Seltsi lõpp? – Postimees. 11. oktoober 1916.

„Рижский Вестник” asub õige mõjuvalt Õpetatud Eesti Seltsi vastu üles ja kuulutab sellele otsekohest surma ette. – Sakala. 20. märts 1896.

Saksa sõjakäik Õpetatud Eesti Seltsis. – Postimees. 9. märts 1912.

Sakslaste tormijooks Õpetatud Eesti Seltsi pääle. – Postimees. 20. veebruar 1912.

Tarto õppetud Eesti selts. – Perno Postimees. 30. mai 1862, lk. 164.

Teaduslikule teekonnale. – Postimees. 4. juuni 1905.

Terav vahekord. – Pealinna Teataja (Peterburi). 14. oktoober 1916.

Tähtsa Õpetatud Eesti Seltsi kohta. – Eesti Postimees. 28. jaanuar 1988.

В ученом Эстонском обществе. – Окраина. 12. марта 1912.

Viator. [**Vilbaste, Gustav.**] Kus asub praegu „Õpetatud Eesti Selts”? – Postimees. 28. juuni 1919.

Wulffius, Alexandrine. Sehr geehrter Herr Redakteur. – Nordlivländische Zeitung. 2. März 1912.

Õpetatud Eesti Seltsi 25. juubel. – Perno Postimees. 6. veebruar 1863.

Õpetatud Eesti seltsi tööst. – Virulane. 1. veebruar 1888.

Õpetatud Eesti Seltsi 50-aastane juubelipiddu Tartus. – Olevik. 25. jaanuar 1888.

Õpetatud Eesti Seltsis. – Postimees. 7. detsember 1915.

Õpetatud Eesti Seltsi tegevus on uuesti alanud. – Hommikune Postimees. 8. november 1919.

Õppetud „Eestiseltsi” 25-aastane mlestuse pääw. – Perno Postimees. 6. veebruar 1863, lk. 43-44.

Õppetud Eestiseltsist. – Perno Postimees. 3. veebruar 1865, lk. 40-42.

Üks balti tõupoliitik. Taru wann. Advokaat Adalbert Volcki mälestusi. – Vaba Maa. 20.-24, 26.-30. september 1933.

Üleskutse [koguda vanu eestikeelseid raamatuid]. – Postimees. 30. märts 1899.